

ΠΡΑΚΤΙΚΑ  
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ  
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ  
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2008

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων  
χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς πλήρους καὶ ὀριστικῆς δημοσιεύσεως  
τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν ποὺ περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸν τόμο.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ  
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ  
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ  
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

2008



ΑΘΗΝΑΙ 2010

TOMOS 163 (2008)

ISSN 1105-0969

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672

Τηλ. (210) 3600589, FAX (210) 3644996

secr@archetai.gr • www.archetai.gr



Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης  
Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Διοικητικὸν Συμβούλιον κατὰ τὴν τριετίαν 2005-2008	θ'
Ἔκθεσις τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Βασιλείου Χ. Πετράκου γιὰ τὸ ἔργον τῆς κατὰ τὸ ἔτος 2008	ια'

### Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΠ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ		
ὑπὸ Μαρίας Παντελίδου Γκόφα	<i>πίν. 1 - 10</i>	1 - 6
2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗ ΣΚΑΛΑ ΩΡΩΠΟΥ		
ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Μαζαράκη Αἰνιᾶνος	<i>πίν. 11 - 21</i>	7 - 22
3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ		
ὑπὸ Σπύρου Ε. Ἰακωβίδου	<i>πίν. 22 - 26</i>	23 - 30
4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ		
ὑπὸ Πέτρου Γ. Θέμελη	<i>πίν. 27 - 46</i>	31 - 50
5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΙΚΛΑΙΝΑΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ		
ὑπὸ Μιχ. Β. Κοσμόπουλου	<i>πίν. 47 - 56</i>	51 - 68
6. ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ		
ΣΤΗ ΘΕΣΗ «ΝΤΙΚΙΑΙ ΤΑΣ»		
(ΦΙΛΙΠΠΟΙ, Ν. ΚΑΒΑΛΑΣ)		
ὑπὸ Χαίδως Κουκούλη Χρυσανθάκη et al.	<i>πίν. 57 - 63</i>	69 - 86

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΙ ΧΑΛΑΝΔΡΙΑΝΗΣ		
ΣΥΡΟΥ ὑπὸ Μαρίζας Ε. Μαρθάρη	πίν. 64 - 66	87 - 92
8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΖΩΜΙΝΘΟΥ		
ὑπὸ Γιάννη Σακελλαράκη	πίν. 67 - 88	93 - 126

## Β' ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

• ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ		
ὑπὸ Χρίστου Γ. Ντούμα	πίν. 89 - 93	127 - 131
• ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΟ ΒΑΘΥ ΑΣΤΥΠΑΛΛΙΑΣ		
ὑπὸ Χρίστου Γ. Ντούμα	πίν. 94 - 98	133 - 134
• Ἔργασίες συντήρησης καὶ μελέτης εὐρημάτων ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ		
ὑπὸ Λευτέρη Νικ. Πλάτωνος	πίν. 99 - 101	135 - 140

Γ' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ		141 - 146
-----------------	--	-----------

Δ' ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ		147 - 151
--------------------	--	-----------

Σημείωμα Σύνταξης		153
-------------------	--	-----

## ΠΙΝΑΚΕΣ

**ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ**  
**ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ**

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑΝ 2005 - 2008

**ΠΡΟΕΔΡΟΣ**

ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

**ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ**

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

**ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ**

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

**ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ**

ΝΤΟΡΑ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΙΟΡΔΑΝΗΣ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΠΥΡΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΑΝΙΝΙΑΣ

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΜΙΝΩΤΟΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ

Ε Κ Θ Ε Σ Η\*

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ  
ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 2008

Ἐκεῖνος πού θά μελετήσει, ἔστω καί ἐπιπόλαια, τήν πορεία τῆς ἀρχαιολογίας στήν Ἑλλάδα, θά διαπιστώσει ὅτι ἀπό τή γέννηση τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς ἕως σήμερα, τò ὕλικò τῆς μελέτης, τὰ μνημεῖα καί οἱ ἱστορικοὶ τόποι, ἀποτελοῦν πολὺ συχνὰ ἀντικείμενο διαμάχης. Αὐτὸ συμβαίνει γιατί, οἱ τόποι ἰδίως, ἔχουν ἀποκτήσει μεγάλη οἰκονομική σημασία. Μέσα στὸ 2008 εἴχαμε τρεῖς τουλάχιστον περιπτώσεις φθορᾶς, ἢ ἀπόπειρας φθορᾶς τόπων ἱστορικῶν καί ἀρχαιολογικῶν, πανελληνίου ἐνδιαφέροντος, πού μᾶς ἀπασχόλησαν καί δημιούργησαν ἀπορίες καί ἐρωτήματα στὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχει ἀπάντηση (Οὐρανούπολις, Ραμνοῦς, Χαιρώνεια). Θὰ ἐπανέλθω ὁμῶς στὸν ἐπίλογό μου σύντομα καί περισσότερο πραγματιστικά. Προέχει τώρα ἡ μνημόνευση τῶν ἐταίρων πού ἔφυγαν κατὰ τὴ χρονιά πού πέρασε.

Ἡ Αἰκατερίνη Γουλανδρῇ (1921 - 15 Φεβρ. 2008) ὑπῆρξε ἀπὸ τὴ νεότητά της φιλάρχαιος καί φιλόανθρωπος. Ἀγαποῦσε τὴν τέχνη καί ἐνωρὶς ἄρχισε νὰ σχηματίζει συλλογὴ κυκλαδικῶν ἀρχαιοτήτων, ἡ ὁποία αὐξήθηκε τόσο, ὥστε γιὰ τὴν ἔκθεσή τους χρειάστηκε ἡ οἰκοδόμησις εἰδικοῦ Μουσείου, τοῦ Κυκλαδικοῦ, γνωστοῦ διεθνῶς καί ἐπιστημονικῶς μὲ τοὺς συστηματικούς καταλόγους τῶν ἀρχαίων πού περιέχει, καί μὲ τίς ἐκθέσεις καί μὲ τίς ὁμιλίες πού γίνονται σ' αὐτὸ ἐπὶ χρόνια. Ἡ Αἰκατερίνη Γουλανδρῇ ὑπῆρξε γενναῖο-δωρη καί εἶχε ἐνισχύσει ποικιλότροπα τὸ ἔργο πολλῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων.

---

\* Βλ. καὶ Ἔργον 2008, 7-11 καὶ 147-156.

Ὁ Δημήτριος Παπαστάμος (1923 - 19 Μαρτίου 2008) εἶχε σπουδάσει ἀρχαιολογία καὶ ἱστορία τῆς τέχνης. Ἡ διδακτορική του διατριβὴ μὲ τίτλο *Μηλιακοὶ ἀμφορεῖς* εἶχε θέμα κατ' ἐξοχὴν ἀρχαιολογικό. Κατὰ τὸ διάστημα 1969-1972 ὑπηρετήσε στὴν Κεντρικὴ Ὑπηρεσία τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν ὡς μετακλητὸς ὑπάλληλος καὶ τὸ 1972 τοῦ ἀνατέθηκε ἡ διεύθυνση τῆς Ἐθνικῆς Πινακοθήκης. Κατὰ τὴν ἐκεῖ θητεία του ἐπετέλεσε ἔργο σημαντικὸ γιὰ τὴν τακτοποίηση τῆς ἐκθεσης καὶ τὴν πλούτισε σημαντικὰ μὲ τὴν κτήση ἔργων σπουδαίων Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν καὶ ὁλοκλήρων συλλογῶν ζωγραφικῆς καὶ γλυπτικῆς. Στὴν περίοδο τῆς ὑπηρεσίας του στὴν Ἐθνικὴ Πινακοθήκη ἔγιναν ἐκεῖ πολλὲς ἀναδρομικὲς ἐκθέσεις Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν ὡς καὶ ἔργων ἀπὸ ξένα μουσεῖα καὶ πινακοθήκες.

Ὁ ἐπίτιμος Σύμβουλος *Nicolas Coldstream* (1927 - 21 Μαρτίου 2008) ὑπῆρξε ἐπιφανὴς μελετητὴς τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Μετὰ ἀπὸ σπουδὲς στὴ Μεγάλῃ Βρετανίᾳ καὶ διδασκαλία γιὰ μερικὰ χρόνια, ἐργάστηκε στὴ Συλλογὴ τῶν Ἑλληνικῶν καὶ Ρωμαϊκῶν Ἀρχαιοτήτων τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου. Κατὰ τὸ διάστημα 1957-1960 βρισκόταν στὴν Ἀθῆνα ὡς μαθητὴς τῆς Βρετανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς. Τὰ ἐπόμενα χρόνια, μέχρι τοῦ 1992, ἀκολούθησε τὸ πανεπιστημιακὸ στάδιο. Καλλιέργησε τὴν ἀρχαιολογία καὶ ἀναδείχθηκε σὲ ἐξαίρετο μελετητὴ καὶ ἐρμηνευτὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου. Τὸ ἔργο του γιὰ τὴ γεωμετρικὴ περίοδο ἀποτελεῖ τὴ βάση κάθε μελέτης καὶ ἔρευνας.

Ὁ *Nicolas Coldstream* ὑπῆρξε καὶ ἀνασκαφεύς. Ἐρεύνησε στὴν Κνωσὸ καὶ στὰ Κύθηρα ὡς καὶ στὴν Μοτύη τῆς Σικελίας. Ὑπῆρξε συστηματικὸς ἐρευνητὴς καὶ ἡ ἱκανότητά του στὴ σύνθεση τῶν ἐπιστημονικῶν στοιχείων τῶν ἐρευνῶν του, τὸν ἀνέδειξαν σὲ ὑπόδειγμα ἀρχαιολόγου ποὺ βασίζεται στὰ πραγματικὰ δεδομένα καὶ ἀποφεύγει τὶς νεφελώδεις θεωρίες.

Ὁ θάνατος τῆς *Ἡοῦς Ζερβουδάκη* (1934 - 24 Ἀπριλίου 2008) ὑπῆρξε τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀδιαφορίας πολλῶν Ὑπηρεσιῶν καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς κυρίως, γιὰ τὰ ὅσα συνέβαιναν καὶ συμβαίνουν ἔξω ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἡ Ἡὼς Ζερβουδάκη μετὰ ἀπὸ σπουδὲς ἀρχαιολογίας στὴν Ἀθῆνα καὶ τὴ Βόννη διορίστηκε στὴν Ὑπηρεσία τὸ 1965 καὶ ὑπηρετήσε στὴ Δωδεκάνησο, τὶς Κυκλάδες, στὴν Κεντρικὴ Ὑπηρεσία ὡς Διευθύντρια Ἀρχαιοτήτων καὶ στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ὡς Ἐφορος τῆς Συλλογῆς Ἀγγείων καὶ Μικροτεχνίας. Ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ἀποχώρησε τὸ

1999 ὡς Διευθύντριά του. Ὑπῆρξε μέλος πολλῶν ἐπιστημονικῶν ἐταιρειῶν καὶ δημοσίευσε σημαντικὲς μελέτες γιὰ ποικίλα ἀρχαιολογικὰ ζητήματα ποὺ δείχνουν τὴν εὐρύτητα τῶν ἐπιστημονικῶν ὁριζόντων της (βλ. Ὁ Μέντωρ 89, Ὀκτ. 2008, 123-124).

Ἡ Ἀννα Ἀβραμέα (1934 - 17 Ἰουλ. 2008) ὑπῆρξε διακεκριμένη βυζαντινολόγος, καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης. Μαθήτριά της στὴν Ἀθήνα τοῦ Διονυσίου Ζακυθνοῦ, συνέχισε τὶς σπουδὲς της στὸ Παρίσι μὲ καθηγητὴ τὸν Paul Lemerle καὶ εἰδικεύτηκε στὴ Βυζαντινὴ Ἱστορία καὶ τὴν Ἱστορικὴ Γεωγραφία. Μετὰ τὴν ἐπιστροφή της στὴν Ἑλλάδα ὑπηρέτησε στὸ Πάντειο Πανεπιστήμιο, στὸ Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν καὶ στὸ Πανεπιστήμιο Κρήτης, ὅπου ἐδίδαξε Βυζαντινὴ Ἱστορία ἐπὶ 18 χρόνια. Εἶχε εὐρύτητα ἐνδιαφερόντων καὶ γνώσεων. Τὴν ἀπασχόλησαν ἐπιστημονικῶς ἡ ἐπιγραφικὴ καὶ ἡ νομισματικὴ, ἡ κοινωνία καὶ τὸ ἐμπόριο τοῦ Βυζαντίου, ἡ Ἐκκλησία, ἡ διοίκηση, ἡ χαρτογραφία. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς Ἱστορικῆς Γεωγραφίας ἀσχολήθηκε μὲ τὴ Θεσσαλία, τὴ Μακεδονία, τὴν Πελοπόννησο καὶ τὸ ἔργο της εἶχε τύχει καθολικῆς ἀναγνώρισης.

Ὁ Νικόλαος Θέμελης (1922 - 29 Αὐγ. 2008) ὑπηρέτησε τὰ κοινὰ σὲ μεγάλες θέσεις τῆς Διοίκησης. Τὴ σταδιοδρομία του ἄρχισε τὸ 1952 μὲ τὴν εἰσοδό του στὸ Σῶμα τῆς Στρατιωτικῆς Δικαιοσύνης. Διετέλεσε Ὑπουργὸς τῆς Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως καὶ Πρόεδρος τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου. Μετὰ τὴν ἀποχώρησή του, τὸ 1989, ἀπὸ τὸ Ἐλεγκτικὸ Συνέδριο, τοποθετήθηκε ὡς Πρόεδρος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ ΟΤΕ καὶ ἐν συνεχείᾳ ὡς Προϊστάμενος τῆς Ὑπηρεσίας Ἐσωτερικοῦ Ἐλέγχου τῆς Ὁργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων τοῦ 2004. Κατὰ τὰ γεγονότα τῆς Ἐταιρείας τοῦ 1988 μᾶς προσέφερε σημαντικὴ βοήθεια γιὰ τὴν ὁμαλὴ κατάληξη τῶν πραγμάτων.

Μεγάλῃ ὑπῆρξε ἡ ἀπώλεια τοῦ ἐπιφανοῦς ἐρευνητοῦ τῆς νεώτερης ἱστορίας μας Τάσου Γριτσόπουλου (1911 - 19 Δεκ. 2008). Γεννήθηκε στὴ Δημητσάνα καὶ ἐκεῖ ἔζησε τὸ κλίμα τοῦ Ἀγῶνος τοῦ '21, τοῦ ὁποῖου ἀναδείχτηκε ἐξαίρετος ἱστορικός. Ὑπηρέτησε ἐπὶ χρόνια στὴ Μέση Ἐκπαίδευση ἀλλὰ παράλληλα θεράπευε τὰ ἐπιστημονικά του ἐνδιαφέροντα, τὴν ἱστορία τῆς Πελοποννήσου κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους καὶ ἰδιαίτερα τῆς Ἀρκαδίας. Πλῆθος εἶναι οἱ μελέτες του γιὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ '21. Στὸ γνωστότατο ἔργο του, Ἡ Ἱστοριογραφία τοῦ Ἀγῶνος ἀναδεικνύεται σὲ κριτικὸ τῶν κειμέ-

νων τῶν ἀγωνιστῶν, τὰ ὅποια ἐλέγχει καὶ ἀποτιμᾷ. Ἀμερόληπτος ἀναλυτὴς τῶν ἱστορικῶν γραφομένων γιὰ τὸ '21, ἄσκησε τὴν ἐπιστήμη μὲ τὴν ἐντιμότητα τοῦ ἀληθινοῦ ἱστορικοῦ, πού σκοπό του ἔχει τὴν ἀλήθεια, ἔστω κι ἂν ἡ ἀλήθεια αὐτὴ μπορεῖ νὰ πληγώσει κι ἐμᾶς τοὺς ἴδιους, τοὺς Ἕλληνες.

Ὁ Τάσος Γριτσόπουλος ξεκίνησε τὴν ἐπιστημονικὴ πορεία του ὡς φιλόλογος καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἱστοριογραφία ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἔκδοση ἱστορικῶν κειμένων καὶ ἐγγράφων τοῦ Ἀγῶνος. Τὸ 1969 ἔγινε Γραμματεὺς τῆς Ἑταιρείας Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν στὴν ὁποία ἔδωσε νέα ζωὴ καὶ ἀταλάντευτο σκοπό. Μὲ τὴ συνεχὴ καὶ ἀνελλιπὴ ἔκδοση τοῦ ἐτήσιου περιοδικοῦ τῆς Ἑταιρείας *Πελοποννησιακά* καὶ μὲ τὴν ὁργάνωση συνεδρίων γιὰ τὰ ἱστορικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ θέματα τῆς Πελοποννήσου καὶ μὲ τίς ἐκδόσεις ἱστορικῶν βιβλίων, προσέφερε μεγάλες ὑπηρεσίες στὴν Ἑλλάδα.

Ὁ Τάσος Γριτσόπουλος ὑπῆρξε ἓνας πραγματικὸς πατριώτης, ἂν μὲ τὸν ὅρο αὐτὸν ἐννοοῦμε ἐκεῖνον πού ἀγαπᾷ τὴν πατρίδα του καὶ πασχίζει νὰ τὴν ὠφελήσει. Μὲ τρόπο ἔμπρακτο ἀπέδειξε ὅτι ἐκεῖνα πού ἔλεγε τὰ πίστευε καὶ τὰ πραγματοποιοῦσε.

\* \* \*

Ἡ χρονιά πού πέρασε, καὶ αὐτὴ πού διανύουμε, εἶναι ἔτη ἐπετείων πού ἀφοροῦν πρόσωπα καὶ πράγματα τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας. Τίς μνημονεύω, γιὰτὶ ἀφοροῦν ἅμεσα τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ τὰ πρόσωπα πού τὴν ἀπάρτιζαν.

Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὰ νεώτερα καὶ πλησιέστερα, σᾶς θυμίζω ὅτι στὶς 15 Ἀπριλίου 2008 συμπληρώθηκαν 20 χρόνια, ἓνα πέμπτο τοῦ αἰῶνος, ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ, δέκατου Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Στὶς ἡμέρες τῶν ἐννιᾶ χρόνων τῆς Γραμματείας του ἡ Ἑταιρεία γιόρτασε τὰ 150 χρόνια τοῦ βίου της καὶ ἡ δράση της ἀπλώθηκε ἔξω ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ ὅρια. Νέες μεγάλες ἀνασκαφές ἄρχισαν καὶ ἡ ἔρευνα προχώρησε καὶ εὐδοκίμησε. Ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς πέραν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἔργου του, τὸ ὅποιο ὑπῆρξε μεγάλο, ὑπῆρξε ἐπίσης καὶ μεγάλος εὐεργέτης τῆς Ἑταιρείας.

Ἐνὸς ἄλλου Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας, τοῦ ἐνάτου κατὰ σειρὰν, θαυμαστοῦ ἐπιστήμονος, τοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου, συμπληρώνονται φέτος, στὶς 6 Ὀκτωβρίου, τὰ 30 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του. Στὶς 20 Ἀπριλίου τῆς χρο-

νιάς τούτης ἐπίσης συμπληρώθηκαν 100 χρόνια ἀπὸ τὴν ἡμέρα ποὺ ὁ Ὁρλάνδος, πολιτικὸς μηχανικός, ὅπως ὀνομάζει τὸν ἑαυτό του, ζήτησε νὰ προσληφθεῖ στὴν ὑπηρεσία τῆς Ἑταιρείας γιὰ τὶς ἀναστηλώσεις ποὺ γίνονταν τότε. Γεννημένος στὶς 23 Δεκεμβρίου τοῦ 1887 εἶχε ἀποφοιτήσει ἀπὸ τὸ Πολυτεχνεῖο τὸ 1908, μόλις 21 ἐτῶν. Ἑταῖρος μας ἔγινε ὀκτῶ χρόνια μετὰ, τὸ 1917 (ΠΜ 2205, 9 Μαΐου). Ὁ πρόγονός του Ἰωάννης Ὁρλάνδος, Πρόεδρος τοῦ Βουλευτικοῦ κατὰ τὸν Ἀγῶνα, εἶχε γίνει μέλος τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν πρώτη συνέλευση τῶν ἐταίρων στὸν Παρθενῶνα, στὶς 28 Ἀπριλίου 1837 (ΠΜ 26, 28 Ἀπρ. 1837). Ἀνάμεσα στὸν προπάππο καὶ τὸν δισεγγονὸ μεσολάβησαν 70 χρόνια καὶ 2179 ἐταῖροι.

Ὁ Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος ἀποτελεῖ μόνος του μιὰν ἐποχὴ. Ὅλοι οἱ μαθητές του καὶ τὸ ἔργο τους δὲν ἰσοσταθμίζουν τὸ δικό του ἔργο. Ὑπῆρξε Γραμματεὺς τῆς Ἑταιρείας ἐπὶ 28 χρόνια, ἀπὸ τὸ 1951 ἕως τὸ 1979, καὶ ἡ μορφὴ καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ ἰδρύματός μας ταυτίστηκε στὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων μετὰ τὴν προσωπικότητά του. Ἀκούραστος διδάσκαλος, καὶ ταυτόχρονα δημιουργός, μᾶς χάρισε ἔργα ἀξεπέραστα, ὅχι γιατί θὰ ἐκφράζουν πάντα τὴν ἀπόλυτη ἀλήθεια, αὐτὸ δὲν γίνεται στὴν ἐπιστήμη, ἀλλὰ γιατί διέπονται ἀπὸ τὸ ἀνθρωπιστικὸ τοῦ πνεύματος, μετὰ τὸ ὁποῖο τὸν εἶχε προικίσει ἡ κλασικὴ τοῦ παιδείας, ἀνέφικτη γιὰ τοὺς περισσότερους ποὺ τὸν μιμήθηκαν.

Στὶς 20 Φεβρουαρίου τοῦ 1959, πρὶν ἀπὸ 50 χρόνια, ἰδρύθηκε ὁ Σύλλογος τῶν Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων. Δὲν εἶχα διοριστεῖ ἀκόμη, μάλιστα ἐτοιμαζόμουν γιὰ τὸν διαγωνισμὸ τοῦ Κλάδου, ποὺ ἔγινε τὸν ἐπόμενο μῆνα. Παραβρέθηκα ὅμως ὡς δόκιμος Ἐπιμελητὴς στὴν πρώτη Γενικὴ Συνέλευση τοῦ Συλλόγου, στὴν ὁποία προήδρευσε ὁ Χρῆστος Καρούζος. Ἐκεῖ ἐκλέξαμε Πρόεδρο τοῦ Συλλόγου τὸν Ἰωάννη Κοντῆ καὶ Γραμματέα τὴν Βαρβάρα Φιλιππάκη. Ἀπὸ τὰ 21 πρόσωπα ποὺ ὑπέγραψαν τὸ ἰδρυτικὸ τοῦ Συλλόγου σήμερα ὑπάρχουν μόνον δύο, ὁ Σύλλογος ὅμως μεγάλωσε καὶ τὰ μέλη του εἶναι πολλὲς ἑκατοντάδες στὴ θέση τῶν τότε μόλις 39 μελῶν τοῦ Κλάδου.

Στὶς 6 Αὐγούστου τῆς χρονίᾳς τούτης συμπληρώνονται 150 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Λουδοβίκου Ρόσς. Ἦλθε στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ τὴν γνωρίσει μετὰ τὶς σπουδὲς του στὴ Γερμανία καὶ πάτησε στὴν Ὑδρα στὶς 22 Ἰουλίου 1832, μόλις 26 ἐτῶν. Ἔμαθε τὰ νέα ἐλληνικὰ κατὰ θαυμαστὸ τρόπο, τὸ 1833 διορίστηκε Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων Πελοποννήσου, τὸ 1834 Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων τῆς Ἑλλάδος καὶ τὸ 1836 παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν

Ἵπηρεσία, γιατί συγκρούστηκε μὲ τὴν Ἀντιβασιλεία σὲ θέματα ἐπιστημονικῆς δεοντολογίας. Παρέμεινε στὴν Ἑλλάδα καὶ ἔγινε ὁ πρῶτος καθηγητῆς τῆς ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀπολύθηκε ὡς ἑτερόχθων μετὰ τὴν Ἐπανάσταση τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1843. Ἐπώδυνη ἀσθένεια τὸν ὁδήγησε νὰ θέσει τέρμα στὴ ζωὴ του, στὶς 6 Αὐγούστου 1859.

Ἡ παρουσία τοῦ Λουδοβίκου Ρὸς στὴν Ἑλλάδα ὑπῆρξε εὐτύχημα ἀπὸ τὸ ὁποῖο οἱ Ἕλληνες δὲν ἐπωφελήθηκαν. Ἀντίθετα καταδίωξαν ἠθικῶς τὸν Γερμανὸ ἀρχαιολόγο, Ἕλληνες καὶ Βαυαροί, γιατί ἐκεῖνος βρισκόταν πνευματικῶς καὶ ἐπιστημονικῶς στὴν πρωτοπορία. Παρὰ τὴν πάροδο ὅμως τῶν 150 χρόνων ἀπὸ τὸν θάνατό του, ἔχοντας ὡς ὁδηγὸ τὸν ἄγονο ἐγωισμό τῶν κληρονόμων τῆς ἀρχαιότητος, ἐξακολουθοῦμε νὰ ἐνεργοῦμε, σὲ πολλά, ὅπως τὸ 1836.

Στὶς 21 Ὀκτωβρίου θὰ συμπληρωθοῦν 180 χρόνια ἀπὸ τὴν ἱδρυση στὴν Αἴγινα τοῦ «Ἐθνικοῦ Μουσείου Αἰγίνης». Τοῦτο ἔγινε μὲ διάταγμα τοῦ Ἰωάννου Καποδίστρια μὲ τὸ ὁποῖο διοριζόταν ταυτόχρονα ὡς Διευθυντῆς τοῦ Μουσείου ὁ Ἀνδρέας Μουστοξύδης. Ἐτσι ἱδρύθηκε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἵπηρεσία ἡ ὁποία διαλύθηκε μὲ τὴν δολοφονία τοῦ Καποδίστρια στὶς 9 Ὀκτωβρίου 1831 καὶ τὴν καταδίωξη τοῦ Μουστοξύδη ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους τοῦ Κυβερνήτη.

Στὴν ἀρχὴ τῆς ἐκθεσῆς μου ἀνέφερα τὸ πολὺ γνωστὸ σὲ ὅλους, ὅτι τὰ μνημεῖα καὶ οἱ ἱστορικοὶ τόποι ἀποτελοῦν στὴν Ἑλλάδα ἀντικείμενα διαμάχης, ἡ ὁποία ὅμως, προσθέτω, ἔχει σχεδὸν πάντα κατάληξη προδιαγεγραμμένη. Ἡ χρονιὰ πὺ πέρασε μᾶς φιλοδώρησε μὲ νέες περιπτώσεις. Τὴν ἐκ μέρους τοῦ Κράτους σὲ θρησκευτικὸ ἱδρυμα παραχώρηση γιὰ ἐκμετάλλευση δύο ἀρχαιολογικῶν χώρων, στὴ Μακεδονία ὁ ἓνας καὶ στὴν Ἀττικὴ ὁ ἄλλος, καὶ τὴν ἐγκατάσταση μεγάλου ἐργοστασίου παραγωγῆς ἠλεκτρικοῦ ρεύματος κοντὰ σ' ἓνα φημισμένο πεδίο μάχης, τῆς Χαιρωνείας.

Ἐκεῖνο πὺ κάνει ἐντύπωση ἀλλὰ μένει ἀνεξήγητο εἶναι ὅτι καὶ στὶς τρεῖς περιπτώσεις ἡ συγκατάθεση παραχώρησης προῆλθε ἀπὸ ἐκείνους πὺ εἶναι ἀπὸ τὸν νόμο καὶ τὴν ἐπιστήμη ταγμένοι γιὰ νὰ προστατεύουν τὰ μνημεῖα καὶ τοὺς ἱστορικοὺς τόπους. Ἄν μελετήσῃ κανεὶς τὴν ἱστορία τῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς ἀπελευθέρωσής μας, διαπιστώνει ὅτι ἡ πορεία πρὸς τὴ φθορά τους καὶ τὴν καταστροφή τους εἶναι νομοτελειακὴ. Ἡ καταστρέφονται κάποια στιγμὴ πλήρως, ὅπως ὁ Μαραθὼν, ἡ Ψυττάλεια, ἡ Σαλα-

μίνα, ἡ Ἐλευσίνα, ἡ Αὐλίδας ἢ ἡ φθορά τὰ περισφίγγει σιγά σιγά, ὅπως ἔγινε μὲ τὰ μνημεῖα καὶ τοὺς τόπους τῆς Ἀθήνας, μὲ κύριο παράδειγμα τὴν Ἀκρόπολη.

Ἀκόμη καὶ τὰ δικὰ μας ἔργα, τὰ χθεσινά, τὰ βλάπτουμε συνεχῶς, εἴτε εἶναι ἱστορικά ἔργα τέχνης, ὅπως ὁ ἀνδριάντας τοῦ μάρτυρα Ρήγα Φεραίου, εἴτε κτήρια. Ἀλλὰ ἂν οἱ φθορὰς τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 2008 προκλήθηκαν ἀπὸ ἰδεολογικὴ σύγχυση καὶ πνευματικὴ μικρότητα, οἱ ἄλλες πού μνημόνευσα ἔγιναν μὲ νηφαλιότητα καὶ ψυχρὴ σκοπιμότητα. Ὅταν ἡ Πολιτεία, γιὰ δικούς της λόγους, ἀποφασίζει νὰ ἐπιτρέψει ἓνα ἐγγεῖρημα ὅπως τῆς Χαιρωνείας, ἀξίζει τὸν κόπο νὰ σκεφθεῖ καὶ τίς πιθανὲς συνέπειες τῆς ἀλλοτρίωσης, αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ πνευματικοῦ μας διχασμοῦ πού μᾶς δυναστεύει σχεδὸν δύο αἰῶνες. Ὅπως εἶπε ὁ ὁμιλητὴς στὴν ταφὴ τῆς τέφρας τῶν Ἀθηναίων πού ἔπεσαν τὸ 338 π.Χ. στὴ Χαιρώνεια (Δημ., Ἐπιτ. 37), θεωροῦμε «λαμπρὸ νὰ κληρονομοῦν [τὰ παιδιὰ] τὴ δόξα τοῦ πατέρα» (καλὸν δέ γε κληρονομεῖν πατρῶας εὐδοξίας). Ἀλλὰ ὅταν ἐμεῖς τὴν κληρονομίαν τὴν παραπετάμε, ὅπως τὴ Χαιρώνεια ὅπου ὁ Φίλιππος καὶ ὁ Ἀλέξανδρος συνέτριψαν τοὺς Ἀθηναίους καὶ τοὺς συμμάχους τους, μήπως ἔλθει ὁ ξένος καὶ τὴν πιστέψει δική του, ὅπως ἔγινε κιόλας; Θὰ διαμαρτυρηθοῦμε;

Ἐκεῖνος ὅμως ὁ ξένος θὰ ἔχει προσθέσει μία σελίδα ἀκόμη στὴν κίβδηλη ἱστορία του. Ἡ αἰτία τοῦ κακοῦ εἶναι ἡ ἀπληστία, πού χαρακτηρίζει μία μερίδα τῆς κοινωνίας. Μέσα στὰ χρόνια τῆς ἐλευθερίας κατόρθωσε ἡ μερίδα αὕτὴ νὰ μειώσει τὴ λεγόμενη προγονικὴ κληρονομιά, καὶ οἱ περισσότεροι ἱστορικοὶ τόποι καταστράφηκαν καὶ ἐξαφανίστηκαν. Πιθανῶς νὰ θεωρηθεῖ ὑπερβολικὸς ὁ λόγος μου ἀλλὰ εἶναι ἀληθινός. Τελευταῖο θύμα τῆς γενικῆς αὐτῆς ἀπληστίας εἶναι ἡ ἐκκλησία τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, στὸ Ἀνθοχώρι Ἀρκαδίας, κοντὰ στὴ Μεγαλόπολη, ἓνα σύγχρονο κτίσμα. Τὸ χωριὸ ἰσοπεδώθηκε γιὰ νὰ ἐξορυχθεῖ ὁ λιγνίτης, ἡ ἐκκλησία ὅμως τοῦ χωριοῦ, νέα καὶ μεγάλη, ἔμεινε ἀπὸ τοὺς ἐργολάβους ἀπείραχτη, δεῖγμα τῆς πίστεως καὶ τῆς εὐλάβειας τῆς Δημόσιας Ἐπιχείρησης Ἡλεκτρισμοῦ. Στις 29 Νοεμβρίου τοῦ 2008 ὅμως, λίγες μέρες πρὶν ἀπὸ τὰ Δεκεμβριανά, ἡ ἐκκλησία, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Ἀλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, «ὡς νὰ συνησθάνθη τὴν εἰρωνείαν τῆς διατηρήσεώς της, ὡς νὰ μὴ ὑπέφερε τὸ πνεῦμα τῆς ἀπληστίας, τὸ περιπνέον τὴν ἱερότητά της, κατέπεσεν αὐτομάτως». Ἡ εἰκόνα της ἐδῶ, πρὶν ἀπὸ τὴν κατάρρευση καὶ τὴν πλήρη καταστροφὴ της, στολίζει πλέον πλῆθος ἡλεκτρονικῶν

σελίδων ὡς νεοελληνικὸ κατόρθωμα περιφρόνησης τῆς παράδοσης, τῆς περιφρόνησης ἐκείνης ποὺ ἐκδηλώνεται μὲ συνεχεῖς σκόπιμες καταστροφές, γιὰ ἰδιοτελεῖς λόγους.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

## 1. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΙ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ

(Πίν. 1-10)

Ἡ ἔρευνα στὸ νεκροταφεῖο Τσέπι Μαραθῶνος ἐστιάσθηκε κατὰ τὸ 2008 στοὺς τάφους 53 καὶ 54, πού παρουσίαζαν ἐπιφανειακά ὀρισμένες ἰδιαιτερότητες.

Ὁ τάφος 53<sup>1</sup> βρίσκεται στὸ ΒΔ τμήμα τοῦ στεγασμένου χώρου καὶ συνδέεται δυτικά μὲ τὴν ἀπόληξη τοῦ τάφου 42 (πίν. 1α). Ὁ περιβόλος τοῦ τάφου 53, χονδρικά ὀρθογώνιος, διατηρεῖται ἀκέραιος στὶς δύο μακρὲς πλευρές. Ἀνατολικά, ἀρκετὲς πέτρες ἄτακτα ριγμένες κάλυπταν ὅλο τὸ πλάτος τῆς πλευρᾶς, χωρὶς νὰ ἀφήνουν ἄνοιγμα εἰσόδου. Ἀντίθετα δυτικά, οἱ πέτρες φέρονται εὐθύγραμμα μέχρι τὸ ΝΑ ἄκρο τοῦ περιβόλου τοῦ τάφου 42 καὶ ἐκεῖ ἡ σειρά διακόπτεται, ἀφήνοντας ἐλεύθερη καὶ ἀνοικτὴ τὴν εἴσοδο στὸν τάφο πίσω της.

Ἡ συνένωση τῶν δύο περιβόλων, μοναδική γιὰ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ Τσέπι<sup>2</sup>, πιθανὸν νὰ δηλώνει πραγματικὴ σχέση μετὰ τῶν οἰκογενειῶν πού κατεῖχαν τοὺς δύο τάφους.

Στὸ μέσον τοῦ περιβόλου τὸ ὑπέργειο κτιστὸ ὀρθογώνιο παρουσίαζε ἐξαιρετικά ἐπιμελημένη κατασκευὴ μὲ διπλὴ σειρά λίθων σὲ δύο στρώσεις (πίν. 1β). Ἡ βόρεια καὶ νότια πλευρὰ ἐπεκτείνονται λίγο πρὸς τὰ ἀνατολικά σὰν κεραῖες. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ πλαισίου διαπιστώθηκε ὅτι αὐτὸ ἦταν κτισμένο ἐπάνω σὲ φυσικὴ ἐπίχωση τοῦ χώρου, πάχους 0.25-0.30 μ., καὶ δὲν εἶχε καμία ὀργανικὴ σύνδεση μὲ τὸν τάφο. Σὲ βάθος 1.22 μ. ἀπὸ 0.00 τῆς

---

1. Μ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ, *Τσέπι Μαραθῶνος, Τὸ Πρωτοελλαδικὸ Νεκροταφεῖο* (Ἀθήνα 2005), 252-253, εἰκ. 268-269. Στὸ ἐξῆς Τσέπι.

2. Στὸν ἐνιαῖο περιβόλο τῶν τάφων 10 καὶ 11, Τσέπι 76, εἰκ. 66-67, ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀποχωρίζει τὸν ἕνα ἀπὸ τὸν ἄλλο τάφο.

ἀνασκαφῆς ὁ λάκκος εἶχε καλυφθεῖ μὲ τέσσερις λεπτές σχιστόπλακες μήκους περίπου 0.80 μ. (πίν. 2α), στρωμένες ἐπάνω σὲ μία ἄλλη μεγάλη καὶ βαριά μήκους 1.25 μ. (πίν. 2β). Ἐπάνω σ' αὐτήν, περὶ τῇ θέσῃ τῆς εἰσόδου, μικρὲς κροκάλες στῇ σειρά σχηματίζαν μέτωπο, μάλλον διακοσμητικό.

Ὁ χώρος τοῦ προθύρου, σκεπασμένος ἐπιφανειακὰ μὲ σκόρπιες μικρὲς κροκάλες, παρουσιάσθηκε χαμηλότερα γεμάτος μεγάλες καὶ ὀγκώδεις πέτρες, τραχιεῖς καὶ ποτάμιες (πίν. 3α). Οἱ πέτρες δὲν ἦταν τυχαῖα ριγμένες, ἀλλὰ τοποθετημένες κατακόρυφα καὶ λοξά, σφικτὰ συναρμοσμένες μεταξύ τους καὶ ἡ ἀφαίρεσή τους ἀποδείχθηκε ἐπίπονη. Μέσα σ' αὐτές, στὴν ὑψηλότερη στρώση, διακρίνεται μία τραχειὰ μὲ ἀποκομμένη κορυφή (ῥψ. 0.38, πλ. 0.27, πάχ. 0.13 μ.) φυτεμένη ὀρθία στὸ μέσον τοῦ λιθοσωροῦ. Τὸ ἄλλο ἄκρο τῆς εἶναι γωνιώδες καὶ τὸ σχῆμα τῆς, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς διαστάσεις, μοιάζει μὲ τὶς στῆλες τῶν τάφων<sup>3</sup>. Ὁμοίως, ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς πέτρες τοῦ λιθοσωροῦ παρουσιάζουν σχῆμα περίπου ὀρθογώνιο μὲ τριγωνικὴ ἀπόληξη στῇ μία στενῇ πλευρᾷ (πίν. 3β), ὅπως οἱ στῆλες τάφων τοῦ βορείου κυρίως τμήματος τοῦ νεκροταφείου. Τὸ πρόθυρο τοῦ τάφου (μῆκ. 0.84, πλάτ. 0.80 μ.) φέρει δύο βαθμίδες σκαμμένες μέσα στὴν ἐπίχωση, πὺ καταλήγουν σὲ ἡμικυκλικὸ κοίλωμα ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο στὸν λάκκο (πίν. 4α). Ἡ κατασκευὴ του εἶναι ἀπλή, χωρὶς πλευρικές στῆλες, λίθινη ἐπένδυση τῶν πλευρῶν καὶ λίθινο κατώφλι, δηλ. χωρὶς τὰ κοινὰ στοιχεῖα καὶ χαρακτηριστικὰ τῶν τάφων τοῦ Τσέπι.

Τὸ χεῖλος τοῦ λάκκου βρίσκεται σὲ βάθος 1.40 μ. περίπου ἀπὸ 0.00 τῆς ἀνασκαφῆς, καὶ τὰ χώματα γύρω του ἀλλάζουν ἀπὸ τὶς ὑπερκείμενες ἐπιχώσεις. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ δηλώνει παλαιότερο δάπεδο τοῦ νεκροταφείου, πὺ ἀργότερα ἀνυψώθηκε κατὰ 0.30-0.35 μ. μέχρι τῇ σήμερα ὁρατὴ ἐπιφάνεια, αὐτὴ πὺ στηρίζει τὸν περίβολό του. Ὁ λάκκος ἔχει σχῆμα ἀψιδωτό (μεγ. διαστ. 0.80×0.90 μ., βάθος 0.80 μ.) καὶ εἶναι ἐπενδυμένος μὲ 10 ὀρθιες σχιστολιθικὲς πλάκες (πίν. 4β). Οἱ πλάκες διαφέρουν κατὰ τὸ ὕψος καὶ πλάτος (πλάτος 0.18-0.56 μ.) καὶ μία ἐξ αὐτῶν ΝΔ ἔχει τριγωνικὴ ἀπόληξη, ὅμοια μὲ πολλὰς πλάκες εἰσόδου. Ἐξ ἄλλου, στὴ νότια πλευρᾷ, μία πλάκα τοποθετημένη κατὰ 0.10 μ. ἔξω ἀπὸ τὴν εὐθεία, δημιουργεῖ στὸν λάκκο μικρὴ κόγχη. Ἀνατολικά, ἡ ἐπένδυση διακόπτεται γιὰ νὰ σχηματισθεῖ ἄνοιγμα εἰσόδου πλ.

3. Τσέπι 293.

0.30 μ. Μία ακόμα ὀρθία πλάκα σέ απόσταση 0.18 μ. ανατολικότερα από τήν ἐπένδυση, αποτελοῦσε προφανῶς τή θύρα τοῦ λάκκου, τὸν ὁποῖο ὅμως λόγω τῆς ἀποστάσεως δὲν ἐσφράγιζε.

Ὁ λάκκος, ἀπὸ τὸ κατώφλι καὶ κάτω, σέ βάθος 0.40 μ. περίπου ἀπὸ τὸ χεῖλος, ἦταν γεμάτος ὀστά καὶ κρανία. Τρία-τέσσερα ἦταν συγκεντρωμένα στὴ ΒΑ γωνία, ἄλλα ἦταν θρυμματισμένα σέ διάφορα σημεῖα, ἐνῶ ὀστά ἦταν ἀπλωμένα σέ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ λάκκου, πλὴν μικροῦ τμήματος ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο (πίν. 5α). Ἐξ ἀρχῆς παρατηρήθηκε, ὅτι τὰ ὀστά, μικρὰ καὶ μεγάλα, δὲν ἔδιναν τὴν ἐντύπωση τῆς τάξης, δὲν ἦταν τοποθετημένα κατὰ ὁμάδες ἢ συγκεντρωμένα κατὰ μεγέθη, ὅπως σέ ἄλλους τάφους<sup>4</sup>, ἀλλὰ ἦταν χυμένα ὅλα μαζί, ἀνακατεμένα σέ παχύ, πυκνὸ στρώμα. Ἐπίσης, τὰ μεταξὺ τους χώματα ἀμμουδερά καὶ καθαρὰ, δὲν περιεῖχαν βότσαλα καὶ ὄστρακα, ἀλλὰ μόνο λίγες μεγαλύτερες πέτρες, μήκους μέχρι 0.15 μ., συνήθως σέ ἄμεση γειτνίαση μὲ κρανία. Κατὰ τὴν ἐξαγωγή τεσσάρων τουλάχιστον κρανίων τῆς βόρειας πλευρᾶς καὶ ΒΔ γωνίας, παρατηρήσαμε ὅτι ἔλειπαν οἱ γνάθοι, ἐνῶ σκόρπια δόντια, ἀλλ' ὄχι πολλὰ, ὑπῆρχαν μέσα στὸ στρώμα τῶν ὀστῶν.

Χαμηλότερα, κάτω ἀπὸ τὰ καθαρὰ χώματα τῆς εἰσόδου, σέ βάθος 0.62 μ. ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ λάκκου, βρέθηκε σκελετὸς κατὰ χώραν μὲ κορμὸ σέ ὕπτια θέση (πίν. 5β). Τὰ πλευρά, ἡ σπονδυλικὴ στήλη, τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια ἦταν στὴ θέση τους καὶ ἡ λεκάνη λίγο μετατοπισμένη. Ἐπίσης τὸ κρανίον ποῦ εἶχε λάβει θέση στὴν ἀβαθὴ κόγχη τῆς νότιας παρειᾶς τοῦ λάκκου φαίνεται ἀποσπασμένο ἀπὸ τὸν αὐχένα καὶ τοποθετημένο ἐπάνω στὴν ἀρχὴ τοῦ στέρνου.

Τὰ εὐρήματα εἶναι ἐλάχιστα μεμονωμένα ὄστρακα ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπίχωση, δηλ. ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ περιβόλου μέχρι τις καλυπτήριες πλάκες. Ἀντίθετα, ἡ ἐπίχωση τοῦ λάκκου ἦταν τελείως καθαρὴ, χωρὶς τὸ ἐλάχιστο κτέρισμα ἢ κεραμεικὴ, ποῦ θὰ μπορούσε νὰ προσδιορίσει τὸν χρόνον τοῦ τάφου.

Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ συνάγεται ὅτι ὁ τάφος 53 κατασκευάσθηκε σέ παλαιότερη φάση τοῦ νεκροταφείου, ποῦ ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ στὴ δημοσίευση τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς<sup>5</sup> ἀπὸ τοὺς τάφους 3, 16 καὶ 19. Ἀρχικὰ ἦταν κιβωτιό-

4. Τσέπι 328.

5. Αὐτόθι 324.

σχημος με ἐπένδυση πολλῶν πλακῶν, κλειστός ἀνατολικά, καὶ θὰ εἶχε καλυφθεῖ με τρεῖς ἢ τέσσερις σχιστολιθικὲς πλάκες<sup>6</sup>. Ἀργότερα, ὅταν τὸ ἐπίπεδο ἀνυψώθηκε μέχρι τὴν ἐπιφάνεια τοῦ μεγάλου ὀργανωμένου νεκροταφείου, ὁ τάφος 53 μετασκευάσθηκε ἐξωτερικὰ κατὰ τὸ νέο τυπικὸ σχῆμα. Τότε ἀφαιρέθηκε μία πλάκα ἀπὸ τὴν ἐπένδυση γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ πλευρικὸ ἀνοιγμα στὴν Ἀνατολή, σκάφηκε ἀπλὸ πρόθυρο χωρὶς λίθινη ἐπένδυση, ἀλλὰ δὲν ἰδρύθηκαν οἱ δύο πλευρικὲς στῆλες. Τότε κατὰ πάσα πιθανότητα μεταφέρθηκαν ἐκεῖ ἀπὸ ἄλλους τάφους κρανία καὶ ὀστά, ποὺ ρίχτηκαν σωρηδὸν ἐπάνω στὴν τελευταία ταφή τοῦ κιβωτίσχημου λάκκου. Ὁ λάκκος καλύφθηκε με νέα βαρὶὰ καὶ μεγάλη πλάκα, ἀλλὰ καὶ οἱ τρεῖς-τέσσερις ἀρχικὲς διατηρήθηκαν ἐπὶ τόπου, στρωμένες ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπάνω στὴ μεγάλη. Ἀκόμα, προστέθηκε μία σειρὰ πέτρες ἀνατολικά ἐπάνω στὴ μεγάλη ἐπίσης καὶ σχηματίσαν ἓνα μάλλον διακοσμητικὸ μέτωπο. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ παλαιοῦ λάκκου σημάνθηκε ἐξωτερικὰ με τὸ τυπικὸ ἀνυψωμένο ἐπίπεδο, ποὺ ὀρίσθηκε περιμετρικὰ με ἰδιαίτερα ἐπιμελημένο κτιστὸ πλαῖσιο. Γύρω ἀπὸ τὸν χώρο σχηματίσθηκε εὐρὺς περίβολος καὶ συνδέθηκε δυτικὰ με ἄλλον, νέο τάφο, πιθανὸν ἀπογόνων τῆς ἴδιας οἰκογένειας.

Ὁ τάφος 54<sup>7</sup> βρίσκεται βόρεια τοῦ λιθοσωροῦ 66, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀπέχει μόλις 0.40 μ. (πίν. 6α). Ὅπως σώζεται σήμερα εἶναι ἐλεύθερος στὸν χώρο, χωρὶς ἐξωτερικὸ περίβολο καὶ δίχως ἔχνη ὑπερυψωμένου ὀρθογωνίου ἐπιπέδου. Σχετικὴ ἔρευνα τοῦ δαπέδου γύρω του δὲν ἀπέδωσε σημεῖα παλαιοῦ περιβόλου, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἂν ἀρχικὰ ὑπῆρχε, ἡ ἀποξήλωση ἦταν ριζικὴ. Τὰ ὅρια τοῦ τάφου στὶς τρεῖς πλευρὲς του δηλώνονται ἐξωτερικὰ με μία σειρὰ κροκάλες, ἐνῶ τρεῖς μικρὲς πέτρες ἀνατολικά σημάδευαν τὸ τέρμα τῶν ριχτῶν λίθων τοῦ προθύρου (πίν. 6β).

Τὸ πρόθυρο (διαστ. 1.00×0.50 μ.) (πίν. 7α), σκαμμένο ὡς ὀρθογώνιος λάκκος με κατακόρυφα τοιχώματα, φέρει κτιστὴ ἐπένδυση μόνο ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο, βόρεια καὶ νότια, σὲ μῆκος δύο λίθων. Ὅλο τὸ ὄρυγμα ἦταν γεμάτο μεγάλες κροκάλες, πολὺ μεγαλύτερες ἀπ' ὅ,τι σὲ ἄλλους λιθοσωροὺς, τοποθετημένες κυρίως ὀρθιες καὶ σφικτὰ συναρμοσμένες, με ἀποτέλεσμα ἡ

6. Τὸ ὑλικὸ λεπτὸς σχιστόλιθος παραπέμπει ἐπίσης στοὺς τάφους 3, 16 καὶ 19.

7. Τσέπι, ἔ.ἀ. 254-255, εἰκ. 270-271.

αφαίρεσή τους να είναι δύσκολη (πίν. 76). Δεν αποκλείεται οί τόσο μεγάλες πέτρες να είναι ξηλωμένες από άλλο σημείο, ίσως και από τόν εξαφανισμένο περίβολο. Σημειώνεται ακόμα ότι μέσα στο πρόθυρο βρέθηκαν δύο λεπίδες οψιανού, ή μία ψηλά, δίπλα στην κορυφή της μιᾶς στήλης και ή άλλη χαμηλότερα, ανάμεσα στις πέτρες, εμπρός από την πλάκα εισόδου.

Δύο ασβεστολιθικές επιμήκεις πέτρες στημένες ὀρθιες, ἀντικριστά, στις πλευρές του προθύρου αποτελούσαν τις στήλες του λάκκου (πίν. 7α). Οί κορυφές τους είχαν αποκοπεί ήδη από την αρχαιότητα σε ὕψος χαμηλότερο της στάθμης του δαπέδου, και ἔτσι οί στήλες ἦταν ἐξωτερικὰ ἀόρατες. Στὸ σημείο ἐδράσεως τῶν στηλῶν τὸ ὀριζόντιο δάπεδο τοῦ προθύρου σχηματίζει χαμηλὴ βαθμίδα ὕψους 0.08 μ.

Ἡ εἴσοδος τοῦ λάκκου (διαστ. 0.50×0.36 μ.) βρέθηκε σφραγισμένη με μία ασβεστολιθική πέτρα, πὺ εἶχε τοποθετηθεῖ ἀνάποδα, με τὴ γωνιώδη κορυφή πρὸς τὰ κάτω<sup>8</sup> (μέγ. διαστ. 0.59×0.44, πάχος 0.05 μ.) (πίν. 8α) καὶ τὸ κατώφλι ἦταν στρωμένο με μία πλάκα περίπου τετράγωνη (διαστ. 0.40×0.37 μ.).

Οί καλυπτήριες πλάκες, τέσσερις μεγάλες (μήκ. περ. 1.20 μ.), ἐπιμήκεις, ἀνώμαλες καὶ βαριές, στρωμένες ἐγκάρσια πρὸς τὸ μῆκος τοῦ τάφου, μόλις γεφύρωναν τὸ κενό. Ἡ πρώτη ἀνατολικά, στρωμένη στὴ στενὴ πλευρὰ της, σχηματίζει εἶδος ἀνωφλίου με τοξωτὸ περίγραμμα (πίν. 86).

Ὁ λάκκος τοῦ τάφου, ἀκανόνιστος καὶ ἀμελοῦς κατασκευῆς, εἶναι γενικὰ τετράπλευρος (διαστ. 0.82 βόρεια, 1.10 νότια, 0.82 δυτικά, 0.72 ἀνατολικά). Τὸ βάθος του φθάνει σὲ 0.94 μ. ἀπὸ τὸ χεῖλος του καὶ τὸ δάπεδό του σκεπάζεται με κροκάλες μικρές, πὺ αποτελοῦσαν ἄλλοτε τὴν κοίτη ποταμοῦ.

Τὰ πρῶτα ὅστὰ βρέθηκαν σὲ βάθος 0.35-0.50 μ. ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ λάκκου, σπρωγμένα καὶ κολλημένα στὴ δυτικὴ πλευρά. Ἦταν κυρίως μακρὰ ἀπὸ χέρια καὶ πόδια καὶ μπροστὰ τους στὸ χῶμα ὑπῆρχαν ἀρκετὰ σκόρπια βότσαλα (πίν. 9α). Στὸ ἴδιο ἐπίπεδο ἀνατολικά, εμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο, βρέθηκε ὁ τελευταῖος νεκρὸς κατὰ χώραν (πίν. 96). Ἡ κεφαλὴ ἦταν στὴ ΝΑ γωνία καὶ εἶχε στραμμένο τὸ πρόσωπο πρὸς τὴν εἴσοδο. Ἡ κάτω γνάθος, ἀσπασμένη ἀπὸ τὴ θέση της, εἶχε τραβηχτεῖ χαμηλά, σχεδὸν μέχρι τὸν

8. Πρβ. ἔ.ἀ. 292.

ἀγκώνα, ἀλλὰ στὸ ὕψος τοῦ στόματος, ἔξω ἀπὸ τὸ κρανίον, εἶναι τοποθετημένο ἓνα βότσαλον μήκ. 0.12 μ. (πίν. 10). Τὸ ἀριστερὸ χέρι κάμπτεται ἐλαφρὰ καὶ τὰ πόδια καταλήγουν ἀναδιπλωμένα στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ λάκκου. Ὅλος ὁ κορμὸς βρίσκεται στὴ θέση του, ἀμετακίνητος, ἐνῶ πολλὰ βότσαλα καὶ χονδρὰ ὄστρακα καλύπτουν τὸ σῶμα καὶ τὰ πόδια τοῦ σκελετοῦ.

Ὁ σκελετός, ὅπως φαίνεται, βρίσκεται ἐπάνω σὲ στρώμα ὀστέων, ἀλλὰ μόνον τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ λάκκου ἀνασκάφηκε μέχρι τὸν πυθμένα. Στὸ τμήμα αὐτό, μήκους 0.30-0.50 ἀπὸ Α-Δ ἦταν συγκεντρωμένα κατὰ στρώματα πολλὰ ὀστά καθὼς καὶ ἕξι ἀκόμα κρανία, τὰ περισσότερα θρυμματισμένα. Τὸ ἀνατολικὸν τμήμα, μετὰ ἀπὸ ἐκτίμηση τῶν πραγμάτων, ἀποφασίσθηκε νὰ μὴν ἐρευνηθεῖ χαμηλότερα, γιὰ νὰ διατηρηθοῦν κατὰ χώραν τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα καὶ κυρίως οἱ πολλὲς πέτρες ἐπάνω καὶ γύρω ἀπὸ τὸν σκελετὸ ποὺ ἀποτελοῦν σημαντικὴ, ἄγνωστη τελετουργικὴ μαρτυρία.

Ἡ συντήρηση τῆς κεραμεικῆς τοῦ Ἀποθέτη 39 συνεχίσθηκε με ἐπιτυχία καθ' ὅλο σχεδὸν τὸ ἔτος. Οἱ παραλλαγές γνωστῶν σχημάτων πλουτίσθηκαν καὶ παρουσιάσθηκαν νέα ιδιότυπα σκεύη χάρις στὴν ἰδιαίτερη ἱκανότητα τῆς κ. Ἀ. Βουτσινᾶ καὶ τὴν οἰκονομικὴ καὶ τεχνικὴ ὑποστήριξη τοῦ Ἰνστιτούτου Προϊστορικοῦ Αἰγαίου τῆς Φιλαδελφείας (INSTAP). Ἡ ὀλοκληρωμένη συγκόλληση τῶν μεγάλων σκευῶν γίνεται συνεχῶς σπανιότερη, διότι τὰ ὄστρακα σώματος, χωρὶς ἰδιαίτερα σημεῖα καὶ χαρακτηριστικὴ καμπυλότητα, εἶναι δύσκολο νὰ διακριθοῦν τῶν ἄλλων καὶ νὰ ἀποδοθοῦν σὲ συγκεκριμένα ἀγγεῖα. Ἔτσι, παρὰ τὴν περίσσεια μεγάλου ἀριθμοῦ ὀστράκων, πολλὰ ἀγγεῖα, ὅπως πίθοι καὶ ἀμοφοεῖς, ἤδη συμπληρώθηκαν με γύψο καὶ ἐνισχύθηκαν γιὰ νὰ σταθεροποιηθοῦν τὰ τοιχώματά τους.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ

## 2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗ ΣΚΑΛΑ ΩΡΩΠΟΥ

(Πίν. 11-21)

Κατά τὸ 2008 συνεχίστηκαν οἱ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες πρὸς διεξάγει ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία στὸν Δυτικὸ Τομέα τοῦ Γεωμετρικοῦ-Ἀρχαϊκοῦ οἰκισμοῦ στὴ Σκάλα Ὠρωποῦ. Οἱ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες ἐδῶ εἶχαν διακοπεῖ τὸ 2002 καὶ ἐπαναλήφθηκαν ἀπὸ τὸ 2007 καὶ ἐξῆς. Συμπληρωματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα πραγματοποιήθηκε στὸ «Κτῆμα Φυλακῶν» (Ἀνατολικὸ Τομέα), προκειμένου νὰ ὁλοκληρωθοῦν οἱ ἐργασίες πρὸς εἶχαν πραγματοποιηθεῖ τὸ 2006.

Οἱ ἀνασκαφὲς διενεργήθηκαν ἀπὸ 28 Ἰουλίου ἕως 22 Αὐγούστου 2008. Βασικὸς στόχος μας ἦταν ἡ ἀποκάλυψη σὲ ἔκταση τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ Γεωμετρικοῦ-Ἀρχαϊκοῦ οἰκισμοῦ<sup>1</sup>. Τὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα στηρίχτηκε οἰκονομικὰ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, τὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, τὸ Ἰδρυμα Ψύχα καὶ τὸ Institute for Aegean Prehistory (INSTAP).

---

1. Στὶς ἔρευνες συμμετεῖχαν οἱ στενοὶ συνεργάτες Δρ Β. Βλάχου καὶ γιὰ μικρότερα διαστήματα οἱ Δρ Ξ. Χαράλαμπίδου, Δρ Μ. Arjona-Perez καὶ Δρ J.-S. Gros. Μέλη τῆς ἐρευνητικῆς ομάδας ἦταν ἡ ὑποψήφια διδάκτωρ Π. Τερματζίδου, οἱ μεταπτυχιακὲς φοιτήτριες Α. Βλάχου καὶ Ὁ. Κακλαμάνη, ὁ μεταπτυχιακὸς φοιτητὴς Γ. Χιώτης, οἱ πτυχιούχοι ἀρχαιολόγοι Χ. Ἐμμανουηλίδου, Μ. Κανελλάκη, Χ. Παπαδοπούλου, καὶ οἱ φοιτήτριες Ε. Καρούζου, Ε. Μελισσά, Ε. Μουχταρέλου, Β. Παπάζογλου, Ε. Πετρακοπούλου, Ε. Σίγουρα καὶ οἱ Γαλλίδες μεταπτυχιακὲς φοιτήτριες Μ. Dromain καὶ Α.-Ζ. Chemsseddoha, καθὼς καὶ ὁ Γ. Τζίμας.

## Α. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Ι. ΔΥΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ (εἰκ. 1)<sup>2</sup>

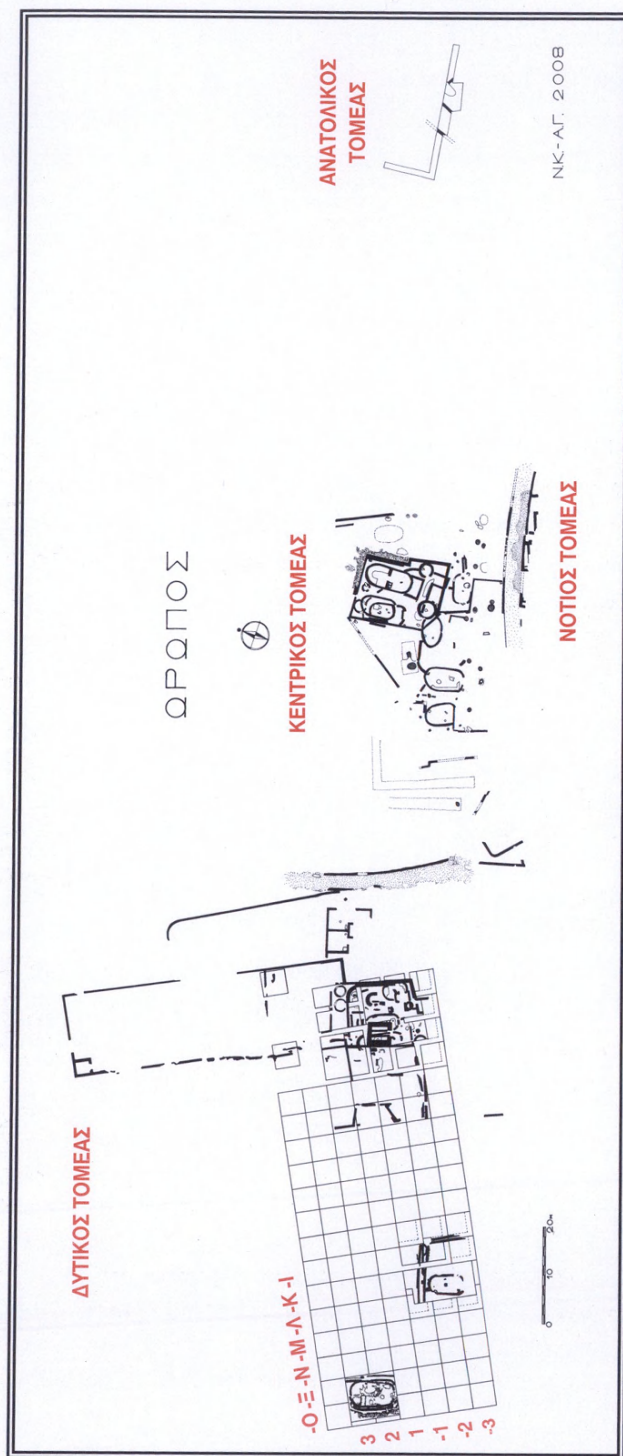
## Πρῶτος Τομέας

Τὸ 2007 ὁ κάνναβος τῆς ἀνασκαφῆς ἐπεκτάθηκε περίπου 100 μέτρα δυτικότερα. Πέρυσι ἐρευνήθηκαν συστηματικὰ πέντε νέα τετράγωνα, τὰ -K(-1), -K(-2), -I(-1), -I(-2) καὶ -Λ(-2) (εἰκ. 1). Καὶ στὰ πέντε ἀπαντήθηκαν καλὰ διατηρημένα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τῶν Γεωμετρικῶν καὶ Ἀρχαϊκῶν χρόνων, ὅπως ἓνα ἐνδιαφέρον ἐλλειψοειδὲς οἰκοδόμημα ΛΒ' τῶν Ὑστερογεωμετρικῶν χρόνων ποὺ ὁρίζεται πρὸς Βορρὰν ἀπὸ περίβολο, τὸ ὁποῖο βρέθηκε στὰ τετράγωνα -K(-2)/-Λ(-2), ἓνα καμπυλόγραμμο οἰκοδόμημα ΛΓ' λίγα μέτρα ἀνατολικότερα (στὸ ἐσωτερικὸ του βρέθηκαν κατὰ χώραν πολυάριθμα θραυσμένα ἀγγεῖα τῆς Γεωμετρικῆς περιόδου, ἐντὸς στρώματος καταστροφῆς), καθὼς καὶ πολυάριθμοι περίβολοι τῶν γεωμετρικῶν καὶ ἀρχαϊκῶν χρόνων. Σημαντικὴ διαπίστωση τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ 2007 ἦταν ὅτι ὁ οἰκισμὸς τῶν Πρώιμων Ἱστορικῶν Χρόνων καταλαμβάνει ἰδιαίτερα μεγάλη ἔκταση, ἐνῶ τὰ κατάλοιπα τῆς περιοχῆς ποὺ ἐρευνήθηκε σώζονται σὲ ἄριστη κατάσταση<sup>3</sup>.

Τὸ 2008 ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἐλλειψοειδοῦς κτηρίου ΛΒ' (εἰκ. 1-2, πίν. 11α-β). Ἡ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς στὰ Τετράγωνα -K(-3) καὶ -Λ(-3) ἐπιβεβαίωσε ὅτι πρόκειται γιὰ ἐλλειψοειδὲς κτήριο, μὲ εἴσοδο πρὸς Νότον, διαστ. 7.30×4.30 μ. Τὸ πλάτος τοῦ τοιχοβάτη (T139) ἀγγίζει τὰ 0.50 μ. Στὸ ἐσωτερικὸ, στὸ μέσον περίπου τοῦ κτηρίου, εἶχε βρεθεῖ πέρυσι μία ὑπερυψωμένη κτιστὴ ἐστία πλευρᾶς 0.60 μ. Περίπου 0.80 μ. νοτιότερα, μεταξὺ τῆς κατασκευῆς αὐτῆς καὶ τῆς εἰσόδου, ἀποκαλύφθηκε μικρὴ λακκοειδὴς ἐστία διαμ. 0.30 μ., πλήρης μὲ καθαρὴ στάχτη (πίν. 12α). Ἐπιβεβαιώθηκε ὅτι παρατηροῦνται δύο ἐπίπεδα χρήσης ἐσωτερικὰ τοῦ κτηρίου. Μὲ τὸ πρῶτο σχετίζεται ἡ λακκοειδὴς ἐστία, μὲ τὸ δεύτερο ἡ ὑπερυψωμένη κτιστὴ

2. Στὸ Ἔργον 2008 στίς λεζάντες πρέπει νὰ διορθωθοῦν: Εἰκ. 17. Ἐλλειψοειδὲς κτίσμα ΛΔ'-ΛΕ'. Εἰκ. 22. Ἐλλειψοειδὲς Κτήριο τῆς Ὑστερογεωμετρικῆς περιόδου. Εἰκ. 19, κάτω ἢ κάτωφω τοῦ Κτηρίου ΛΒ' ἔχει παραμορφωθεῖ. Εἰκ. 24. Ἡ ἀρίθμηση τῶν τοίχων 146 καὶ 147 ἔχει ἀντιστραφεῖ.

3. Ἔργον 2007, 21-30. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ ΑΙΝΙΑΝΟΣ, ΠΑΕ 2007, 9-14.



Εἰκ. 1. Σκάλα Ὠρωποῦ. Γενικὸ τοπογραφικὸ διάγραμμα 2008. (Σχέδιο Ἀ. Γούναρη.)

ἐστία. Ἡ στάχτη ἀπὸ τὶς δύο ἐστίες κάλυπτε τὰ ἐπάλληλα δάπεδα στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ χώρου καὶ ἐκτεινόταν ἕως τῇ θύρα. Μία περίπου ὀρθογώνια λίθινη κατασκευή, πλευρᾶς 0.60 μ., βρέθηκε στὴ ΝΔ γωνία, πλησίον τῆς εἰσόδου. Ὁ προορισμὸς τῆς παραμένει ἄγνωστος (μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ ἀντίστοιχη κατασκευή σὲ Ὑστερογεωμετρικὸ ἑλλειψοειδὲς κτήριο στὴν Ξερόπολη-Λευκαντί)<sup>4</sup>. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς εἰσόδου προῆλθαν πολυάριθμα εὐρήματα, κυρίως καλῆς ποιότητος κεραμεικὴ τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. (πίν. 12β-γ) καὶ ὀρισμένα μικρὰ εὐρήματα, ἰδιαίτερα ἀγνύθες καὶ σφονδύλια. Ἀνάμεσα στὰ μικρὰ εὐρήματα ξεχωρίζουν χάλκινη τριχολαβίδα (πίν. 12δ) καὶ σκαραβοειδῆς σφραγιδόλιθος ἀπὸ σερπαντίτη τῆς γνωστῆς «Ὁμάδας τοῦ Λυράρη» (Lyre Player Group), μὲ παράσταση πτηνοῦ (πίν. 12ε-ς)<sup>5</sup>. Τὸ μεγάλο πλάτος τοῦ τοιχοβάτη, ἡ κτιστὴ ἐστία, ἡ καλὴ ποιότητα τῆς κεραμεικῆς καὶ τὰ ἀσυνήθιστα μικρὰ εὐρήματα ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα ἀρκετὰ σημαντικὸ κτήριο τοῦ Γεωμετρικοῦ οἰκισμοῦ, τοῦ ὁποίου ὁ ἀκριβὴς προορισμὸς δὲν ἔχει ἐξακριβωθεῖ ἀκόμη.

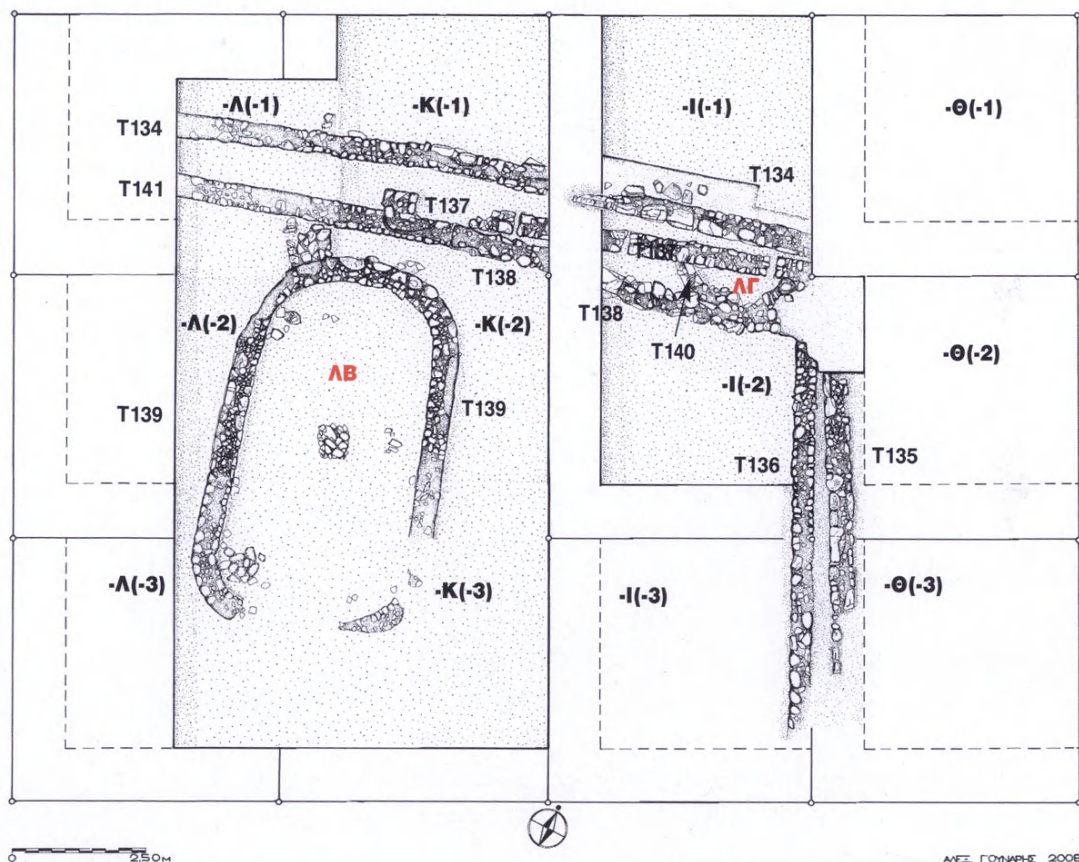
Βόρεια τοῦ ἑλλειψοειδοῦς κτηρίου συνεχίστηκε ἡ ἀποκάλυψη τῶν τριῶν παράλληλων περιβόλων T137, T134 καὶ T138/T141 ποὺ εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἀποκαλύπτονται τὸ 2007 (πίν. 11α-β). Ὡστόσο ὅλοι τους ἐκτείνονται πρὸς Δυσμᾶς, ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ τετραγώνου -Λ(-1) ποὺ ἐρευνήθηκε ἐφέτος. Δὲν ἀποκλείεται οἱ τοῖχοι αὐτοί, ποὺ ἕως σήμερα ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ σὲ μῆκος 12 μέτρων, νὰ ὀρίζαν τὴ Νότια πλευρὰ ἀρχαίας ὁδοῦ ποὺ διέσχισε τὸν οἰκισμό μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ. Ὁ παλαιότερος (T141) εἶναι σύγχρονος μὲ τὸ ἑλλειψοειδὲς Κτήριο ΑΒ', ὁ T138 φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ ἐπισκευὴ τοῦ T141, οἱ νεώτεροι (T137, T134) χρονολογοῦνται στὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο. Ὁ T137, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι εἶναι παλαιότερος τοῦ T134, διακόπτεται σὲ τακτὰ διαστήματα ἀπὸ τουλάχιστον τέσσερα κενὰ πλ. 0.10-0.15 μ. περίπου, μία τεχνικὴ ποὺ παρατηρεῖται καὶ στὸν μνημειακὸ περίβολο T32/T61 τοῦ Κεντρικοῦ Τομέα<sup>6</sup>. Ἡ συνέχιση τῆς ἐρευνας ἐδῶ θὰ ἐπιτρέψει νὰ διασαφηνιστοῦν

4. M.R. POPHAM, L.H. SACKETT, P.G. THEMELIS (ἐπιμ.), *Lefkandi I. The Iron Age Settlement. The Cemeteries* (London 1980), πίν. 8α.

5. Γιὰ ἓνα ἀκριβὲς παράλληλο ἀπὸ τὸν Βόρειο Χῶρο Θυσιῶν τῆς Ἑρέτριας βλ. S. HUBER, *Eretria XIV* (2003), πίν. 49, ἀρ. Ο 190.

6. Α. MAZAPAKH ΑΙΝΙΑΝΟΣ, *ΠΑΕ* 1996, 62. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *ΠΑΕ* 1997, 66.

## ΩΡΩΠΟΣ



Εἰκ. 2. Δυτικός Τομέας. Κάτοψη ἐλλειψοειδοῦς κτηρίου ΛΒ', καμπυλόγραμμου κτηρίου ΛΓ' καὶ περιβάλλον στὰ Τετράγωνα -Ι(-1, -2, -3), -Κ(-1, -2, -3), -Λ(-1, -2, -3).  
(Σχέδιο Ἀ. Γούναρη.)

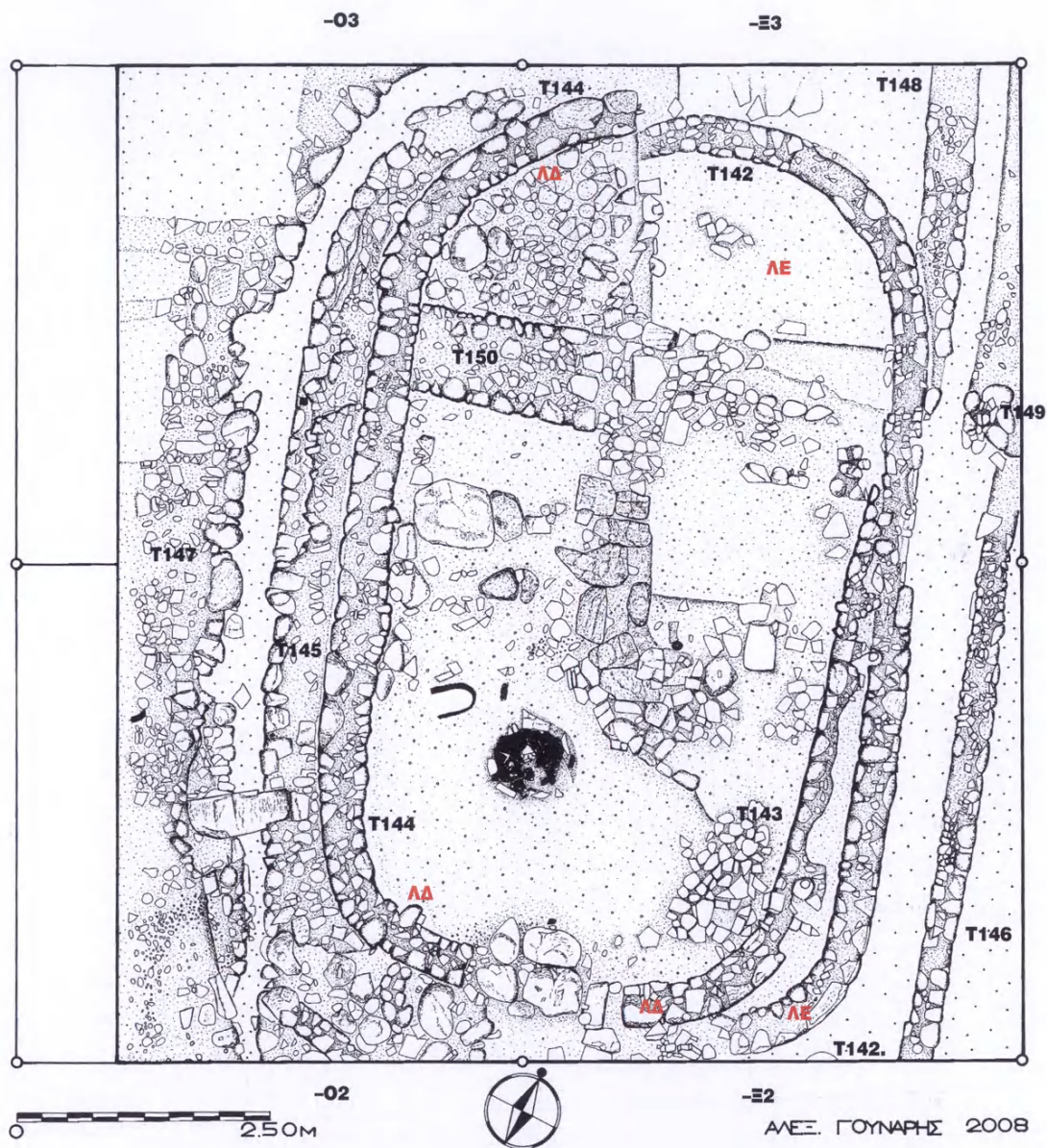
ἡ σχέση τῶν τοίχων αὐτῶν μὲ τὰ παρακείμενα οἰκοδομήματα ΑΒ' καὶ ΑΓ' καθὼς καὶ ἡ μορφή καὶ ὁ προσορισμός τους.

### Δεύτερος Τομέας

Ἐφέτος ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκτάθηκε ἀκόμη δυτικότερα (εἰκ. 1, 3). Καθαρίστηκαν ἐπιφανειακὰ ἀρκετὰ τετράγωνα καὶ ἄρχισαν νὰ διαγράφονται τὰ ὅρια πολυάριθμων τοίχων. Σὲ βάθος ἀποφασίστηκε νὰ ἀνασκαφοῦν τὰ Τετράγωνα -Ε2, -Ο2, -Ε3, -Ο3, καθὼς ἡ πυκνότητα τῶν λίθων ἦταν ἐδῶ μεγαλύτερη. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνας ἐδῶ ἦταν ἰδιαίτερα σημαντικά. Βρέθηκαν δύο ἐπ'ἀλλήλα «μνημειακὰ» – γιὰ τὰ δεδομένα τοῦ Γεωμετρικοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Ὁρωποῦ – ἐλλειψοειδῆ οἰκοδομήματα (τὰ ΑΔ' καὶ ΑΕ') καὶ τμήματα ἄλλων κατασκευῶν καθὼς καὶ περιβόλων. Ὁ δυτικότερος μάλιστα περίβολος (T147) εἶναι ἐπίσης «μνημειακός». Ὅλα τα κτήρια ἀκολουθοῦν Β-Ν προσανατολισμό, ὅπως συμβαίνει συνήθως στὸ Ὁρωπό. Πιο ἀναλυτικὰ ἀποκαλύφθηκαν τὰ ἐξῆς ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα (πίν. 13-14):

**Τοῖχος 148 (Κτήριο ΑΣΤ').** Στὸ ΒΑ τμήμα τοῦ Τετραγώνου -Ε3, σὲ βάθ. -1.04 μ., ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται ἓνας τοῖχος φορᾶς Β-Ν, ὁ T148. Τὸ ἀποκαλυφθὲν μῆκος του εἶναι 3.20 μ. Πρὸς Ν παρουσιάζει ἐλαφρὰ καμπύλη καὶ ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὸ Κτήριο ΑΕ'. Συνεπῶς μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ βεβαιότητα στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους (βλ. καὶ πίν. 14β, σὲ πρῶτο πλάνο). Εἶναι ἰδιαίτερα φροντισμένος καὶ λόγῳ τῶν διαστάσεών του (πλ. 0.50 μ.) πρέπει νὰ ἀνήκει σὲ σημαντικό οἰκοδόμημα. Κάθε περαιτέρω συζήτηση γιὰ τὸν προσορισμὸ τοῦ τοίχου αὐτοῦ προϋποθέτει συνέχιση καὶ διεύρυνση τῆς ἀνασκαφῆς.

**Ἐλλειψοειδὲς Κτήριο ΑΕ' (T142).** Πρόκειται γιὰ σημαντικό ἐλλειψοειδὲς οἰκοδόμημα τοῦ ὁποῖου μόνο μικρὸ τμήμα ἐρευνήθηκε φέτος. Σῶζονται σὲ καλὴ κατάσταση ὁ Α τοῖχος καὶ οἱ καμπυλόγραμμες στενὲς πλευρές. Ἡ Β ἀψίδα ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται σὲ βάθ. -0.88 μ. καὶ ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ μεταγενέστερου κτηρίου ΑΔ'. Οἱ διαστάσεις τοῦ κτηρίου, ὅπως καὶ ἡ ἀκριβὴς διαμόρφωση τῆς εἰσόδου του, ποὺ βρισκόταν στὸ Νότο, δὲν ἀποσαφηνίστηκαν πλήρως ἀκόμη. Ἐπερνᾷ πάντως τὰ 9 μέτρα σὲ μῆκος καὶ τὸ πλάτος του δὲν πρέπει νὰ εἶναι μικρότερο ἀπὸ 5.50 μέτρα. Ὁ περιφερικὸς τοιχοβάτης, πλ. 0.40 μ., στὸ ἀνατολικό του τμήμα φαίνεται ὅτι εἶχε ἐπισκευα-



Εἰκ. 3. Δυτικὸς Τομέας. Κάτοψη ἑλλειψοειδῶν κτηρίων ΛΔ', ΛΕ' καὶ ΛΣΤ' (:) καὶ περιβόλων στὰ Τετράγωνα -02, -03, -Ε2, -Ε3. (Σχέδιο Ἀ. Γούναρη.)

στεῖ: τὸ νότιο μιστὸ τοῦ τοίχου, ἀπὸ τὸ μέσον τοῦ κτηρίου ἕως καὶ τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας παρουσιάζει διαφορετικὴ τοιχοποιία καὶ ἐδράζεται ἐλαφρῶς ψηλότερα σὲ σχέση μετὰ τὸ βόρειο τμήμα τῆς ἴδιας πλευρᾶς τοῦ κτηρίου, ἐνῶ στὸ σημεῖο συμβολῆς τους (περίπου στὸ σημεῖο συμβολῆς τῶν Τετραγώνων -Ε2 καὶ -Ε3) τὰ δύο θεμέλια δὲν εἶναι ἀπόλυτα εὐθυγραμμισμένα. Στὴν εἴσοδο ὑπῆρχε πιθανότατα κατώφλι ἀπὸ εὐμεγέθεις λίθους.

Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτηρίου ἐρευνήθηκε ἐφέτος μόνον τὸ ἀνώτερο δάπεδο στὴν ΒΑ περιοχὴ τῆς ἀψίδας. Βρέθηκαν κατὰ χώραν λίγα σχεδὸν ἀκέραια ἀγγεῖα τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., ἀνάμεσά τους μιὰ σχεδὸν ἀκέραιη κωνικὴ λήκυθος-οἶνοχόη ΩΔ/Πγ2125 (πίν. 15α) καὶ ἓνα θραῦσμα ποῦ σώζει διακόσμηση πτηνῶν (πίν. 15β), καθὼς καὶ μικρὰ πήλινα εὐρήματα ὅπως ἀγνύθες, σφονδύλια καὶ ψῆφοι (πίν. 15γ). Ἐξωτερικὰ καὶ ΒΔ τοῦ κτηρίου βρέθηκε λαιμὸς ἀττικοῦ ἀμφορέα τῆς Ὑστερογεωμετρικῆς II περιόδου (ΩΔ/Πγ 2124) (πίν. 15δ).

Ἐλλειψοειδὲς Κτήριο ΛΔ' (T143, T144) καὶ ἀνάλημμα (;) T145. Τὸ ἐλλειψοειδὲς Κτίριο ΛΔ' ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται ἀπὸ βάθ. -0.67 μ. (στὰ βόρεια), -0.57 μ. (στὰ νότια). Εἶναι νεώτερο τοῦ ΛΕ' καὶ ἐδράζεται ἐν μέρει πάνω σὲ αὐτό. Ἡ τελευταία του φάση τοποθετεῖται ἀπὸ τὰ εὐρήματα στοὺς πρώιμους ἀρχαίκοις χρόνους. Ὡστόσο δραστηριότητες συνεχίστηκαν νὰ λαμβάνουν χώρα στὸ ἐσωτερικὸ του καὶ κατὰ τὸν 6ο αἰ. π.Χ., ὅταν ὅμως τὸ κτήριο δὲν πρέπει νὰ ἦταν πλέον στεγασμένο.

Τὸ Κτήριο ΛΔ' ἔχει ἐπίσης σημαντικὲς διαστάσεις γιὰ τὰ ἕως σήμερα δεδομένα τοῦ προκλασικοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Ὠρωποῦ. Τὸ μῆκος του ὑπολογίζεται ὅτι ἦταν 8.60 μ. καὶ τὸ πλάτος του περίπου 5.40 μ. Σῶζονται σὲ καλὴ κατάσταση ὁ Δ τοίχος (T144) μετὰ τὴ γένεση τοῦ τόξου τῶν ἀψίδων, τὸ νότιο τμήμα τοῦ Α τοίχου (T143), καθὼς καὶ τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας μετὰ μνημειακὸ κατώφλι ἀπὸ εὐμεγέθεις λίθους. Ἡ ἀψίδα στὰ ΒΑ ἔχει ἐν μέρει καταστραφεῖ. Ἐξωτερικὰ τοῦ κτηρίου, στὰ ΝΑ, βρέθηκε κοιλότητα γεμάτη κάρβουνα ποῦ θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευτεῖ εἴτε ὡς θέση ξύλινου στύλου, εἴτε ὡς ὑπαίθρια ἐστία (πίν. 16α). Ἐνα ἐγκάρσιο φαρδὺ θεμέλιο πλάτους περίπου 1 μ. (T150), μετὰ ἄνοιγμα στὸ μέσον, μάλλον ἀποχώριζε τὸν πίσω ἀψιδωτὸ χῶρο ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο οἰκοδόμημα, διαιρώντας τὸ ἐσωτερικὸ του σὲ δύο ἄνισους χώρους. Δὲν εἶναι ὥστόσο σαφὲς ἂν ὁ T150 ἀντιπροσωπεύει τοῖχο μετὰ ἀνωδομή ἢ κάποια ὑπερψωμένη κατασκευή. Τὸ θεμέλιο αὐτὸ καὶ ἡ ΒΔ ἀπόληξη τοῦ ἀψιδωτοῦ τοίχου

T145 ὀρίζουν μιὰ περιοχὴ σχήματος τεταρτημόριου κύκλου ποὺ ἦταν στρωμένη μὲ ποταμίσιες κροκάλες μεγάλου μεγέθους. Δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε ἀκόμη ἂν πρόκειται γιὰ διαμόρφωση δαπέδου ἢ γιὰ μνημειακὸ θρανίον.

Κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, ἐντὸς τοῦ ΛΔ' κατασκευάστηκε πλακόστρωτο ἀπὸ εὐμεγέθεις στρογγυλεμένους λίθους καὶ κατὰ τόπους μικρότερους πλακοειδεῖς λίθους. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ πλακόστρωτο αὐτὸ δάπεδο παρατηρήθηκαν περιοχὲς μὲ ἔντονη καύση (κάρβουνα, στάχτες, πυρακτωμένα χρώματα). Στὸ κεντρικὸ σημεῖο τοῦ χώρου, μέσα στὴ στάχτη, βρέθηκαν πολυάριθμοι ἀπανθρακωμένοι καρποί (πίν. 166). Στὸ νότιο τμήμα τοῦ κτηρίου, στὸν κατακόρυφο ἄξονα τοῦ κτηρίου, βρέθηκε κυκλικὴ ἐστία διαμ. 0.90 μ. ποὺ εἶχε κατασκευαστεῖ μὲ τὰ θραύσματα μιᾶς μεγάλης χειροποίητης λεκάνης, τὰ ὁποῖα ὀρίζονταν ἀπὸ κυκλοτερῶς διατεταγμένους μικροὺς λίθους (πίν. 17α). Οἱ κατασκευὲς αὐτὲς φαίνεται ὅτι ἀνήκουν στὴν τελευταία ὑπαίθρια (ἢ ἡμι-ὑπαίθρια φάση) τοῦ οἰκοδομήματος.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι μία κατασκευὴ (T145), πλ. 0.65 μ., ἡ ὁποίαθαίνει ἐξωτερικὰ παράλληλα πρὸς τὸν Δ τοῖχο τοῦ κτηρίου (βλ. πίν. 14α-β). Δὲν σώζεται σὲ μεγάλο ὕψος (ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθ. -0.64/-0.71 μ.) καὶ παρακολουθεῖ τὴν καμπύλη πορεία τοῦ θεμελίου T144 τοῦ ἐλλειψοειδοῦς οἰκοδομήματος ΛΔ'. Εἰκάζουμε ὅτι χρησίμευε ὡς προστατευτικὸ ἀνάλημμα τοῦ κτηρίου αὐτοῦ (θεμελιώνονται, ὅπως φαίνεται, στὸ ἴδιο βάθος περίπου, ἀλλὰ διατηρεῖται σὲ μικρότερο ὕψος). Ἡ ὑπόθεση αὕτη βασίζεται ἀφενὸς στὴν παρατήρηση ὅτι ἡ ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ T145 δὲν εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη καὶ ἀφετέρου διότι δὲν ἀναγνωρίστηκε ἀκόμη δεύτερη παρειὰ («πρόσωπο») στὰ ἀνατολικά παρὰ ἓνα «γέμισμα» ἀπὸ μικροὺς σχετικὰ ποταμίσιους λίθους. Ἡ κατασκευὴ αὕτη φαίνεται ὅτι εἶχε ὡς προορισμὸ τὴ στήριξη καὶ προστασία τοῦ οἰκοδομήματος ΛΔ'. Μάλιστα στὸ Ν τμήμα τῆς στενῆς αὐλακας ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ ἀνάλημμα καὶ τὸν μνημειακὸ περίβολο T146 (βλ. παρακάτω) βρέθηκε κατὰ χώραν μικρὴ ἀρυβαλλοειδῆς λήκυθος μὲ διάτρητο πυθμένα ποὺ χρονολογεῖται στὸν ὕστερο 7ο αἰ. π.Χ. (πίν. 176, 18γ). Τοῦτο θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἐρμηνευτεῖ ὡς «θυσία θεμελίων» ποὺ ἔγινε κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀναλήμματος T145, ὥςως σὲ μιὰ προσπάθεια ἀντιστήριξης καὶ προστασίας τοῦ ἐλλειψοειδοῦς κτηρίου τὸ ὁποῖο κινδύνευε νὰ καταρρεύσει.

Πολυάριθμα εὐρήματα συλλέχθηκαν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἐλλειψοειδοῦς κτηρίου ΛΔ', σὲ λωρίδα κατὰ μῆκος τῶν τοίχων (πίν. 18α). Ἀνάμεσά τους

συγκαταλέγονται πολυάριθμες πήλινες ἀγνύθες, σφονδύλια, ψῆφοι καὶ λίθινα βαρίδια (πίν. 186), ἀρκετὰ μεταλλικά ἀντικείμενα (κυρίως σιδερένια, τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ἀκόμη ἀδιάγνωστα, ἀλλὰ μετὰξὺ τους καὶ αἰχμές ἀπὸ ἐπιμήκη στελέχη), καθὼς καὶ θραύσματα ἀγγείων τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων. Ὑποθέτουμε ὅτι μέρος τῶν εὐρημάτων αὐτῶν προέρχεται ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ πού ἔγινε προκειμένου νὰ διαμορφωθεῖ ὁ ὑπαίθριος πλακόστρωτος χώρος στὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια.

Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν προχώρησε σὲ μεγαλύτερο βάθος προκειμένου νὰ ἀποκαλυφθεῖ τὸ ἀρχικὸ καὶ τὰ πιθανὰ ἐνδιάμεσα δάπεδα τοῦ κτηρίου (ἡ ἐργασία αὐτὴ προγραμματίζεται γιὰ τὸ 2009). Ἀπὸ τὰ στρωματογραφικὰ δεδομένα, τὴν τοιχοποιία καὶ τὴν ἐλλειψοειδῆ μορφή τοῦ κτηρίου, ὥστόσο, ὑποθέτουμε προσωρινὰ ὅτι τὸ ΛΔ' πρέπει νὰ κατασκευάστηκε στὴ μετάβαση ἀπὸ τοὺς γεωμετρικοὺς στοὺς ἀρχαϊκοὺς χρόνους.

Κατασκευαστικὰ τὰ κτήρια ΛΔ' καὶ ΛΕ' μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μόνο μὲ τὸ ἐλλειψοειδὲς Κτήριο Θ' τοῦ Κεντρικοῦ Τομέα, πού ἔχει ἐρμηνευτεῖ παλαιότερα ὡς ἡγεμονικὴ κατοικία.

**Περίβολος T146** (Τετράγωνο -Ε2, -Ε3). Ὁ εὐθύγραμμος τοῖχος T146 στὰ ἀνατολικά τῶν δύο ἐλλειψοειδῶν κτηρίων ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθ. -0.84 μ. Ἔχει μικρὸ πλάτος (0.35 μ.) καὶ καθαρίστηκε σὲ μῆκος 7.50 περίπου μέτρων (βλ. καὶ πίν. 13α, 146). Τὰ κινητὰ εὐρήματα (γεωμετρικὴ κεραμεικὴ) περιορίζονταν στὰ Δ τοῦ τοίχου, ἐνῶ στὰ ἀνατολικά, ὅπου ἀπαντήθηκε καὶ ἓνα στρῶμα ψιλοῦ ἀμμοχάλικου, ἦταν λιγότερα. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ T146 ἀνήκει σὲ περίβολο πού πλαισίωνε τὰ ἐλλειψοειδῆ οἰκοδομήματα ΛΕ' καὶ ΛΣΤ'.

**T149** (Τετράγωνο -Ε3). Πρόκειται γιὰ ὑπόλειμμα τοίχου πού ἐδράζεται πάνω στὸν περίβολο T146 (βλ. καὶ πίν. 146, στὸ μέσον ἀριστερά). Ἀπὸ τὸ βάθος πού θεμελιώνεται θὰ πρέπει νὰ συνδεθεῖ μᾶλλον μὲ τὴν περίοδο χρήσης τοῦ Κτηρίου ΛΔ' καὶ ἐνδέχεται νὰ ἀποτελεῖ ὑπόλειμμα ἐνὸς νεώτερου περιβόλου πού ὥστόσο ἔχει καταστραφεῖ στὸ μεγαλύτερο τμήμα του.

**Περίβολος 147** (Τετράγωνο -Ο2, -Ο3). Πρόκειται γιὰ κατασκευὴ μὲ Β-Ν προσανατολισμὸ πού παρακολουθεῖ τὴ φορὰ τῶν δύο ἐλλειψοειδῶν κτηρίων (βλ. καὶ πίν. 136-14α). Βρέθηκε σὲ βάθ. -0.79 / -0.96 μ., τὸ πλάτος του ξεπερνᾷ τὸ 1 μέτρο καὶ τὸ ἀποκαλυφθὲν μῆκος του τὰ 10 μ. Ἡ δυτικὴ (ἐξωτερικὴ) ὄψη του ἐκτείνεται ἐκτὸς τῶν ἀνασκαμμένων ὁρίων τῶν τετραγώνων

-02 / -03. Τὸ βόρειο ἄκρο του διαφέρει ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο ἀποκαλυφθὲν τμῆμα καθὼς σχηματίζεται μόνο ἀπὸ μία σειρὰ ἀπὸ εὐμεγέθεις λίθους στὰ ἀνατολικά, δίχως ἐσωτερικὸ γέμισμα. Μεταξὺ τῆς Α τοῦ παρειᾶς καὶ τοῦ «ἀναλήμματος» T145 διαμορφώνεται στενὴ αὐλακα μέγ. πλ. 0.40 μ. περίπου.

Περίβολοι μὲ τέτοιο πλάτος δὲν ἔχουν βρεθεῖ ἕως σήμερα στὶς ἀνασκαφές τοῦ Ὠρωποῦ ὁπότε δὲν μπορούμε νὰ ἀποκλείσουμε ὅτι ὁ T146 ὄριζε τὸν δομημένο χώρο καὶ παρεῖχε προστασία ἀπὸ τὶς πλημμύρες. Σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωση θὰ ὄριζε τὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ. Ἡ χρονολόγηση, ἡ μορφή καὶ ὁ προορισμὸς τοῦ τοίχου ἐλπίζουμε ὅτι θὰ ἀποσαφηνιστοῦν κατὰ τὴν ἐρχόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

Οἱ φάσεις πού ἀναγνωρίστηκαν ταυτίζονται μὲ τὶς ἀντίστοιχες τῶν ἄλλων πυρηνῶν κατοίκησης στὸν Κεντρικὸ καὶ Δυτικὸ Τομέα (ἀνατολικὸ τοῦ τμῆμα) πού ἀνασκάφτηκαν παλαιότερα<sup>7</sup>. Στὴν παλαιότερη καφέ φάση (ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. ἕως τὸ 740/735 π.Χ.) δὲν μπορούν νὰ ἀποδοθοῦν πρὸς τὸ παρὸν κάποια κατάλοιπα, ἀλλὰ σημειώνουμε ὅτι ἡ ἀνασκαφή δὲν ἔχει προχωρήσει σὲ βάθος ἀκόμη. Στὴν κόκκινη φάση ἀνήκουν τὸ πιθανὸ ἐλλειψοειδὲς Κτήριο ΛΣΤ' καὶ ὁ περίβολός του T146 (740/735-730/720 π.Χ.), καὶ ἐνδεχομένως τὸ καμπυλόγραμμο Κτήριο ΛΓ'. Κατὰ τὴν κίτρινη φάση κατασκευάστηκε τὸ ἐλλειψοειδὲς Κτήριο ΛΕ' ἐνῶ ὁ περίβολος T146 φαίνεται ὅτι παρέμεινε σὲ χρῆση. Σὲ αὐτὴν τὴν περίοδο ἀνήκουν πιθανῶς καὶ τὰ Κτήρια ΛΒ' καὶ ΛΓ' πού βρίσκονται ἀνατολικότερα (730/720 - 710 π.Χ.). Τὸ ἐλλειψοειδὲς Κτήριο ΛΔ' ἐπισκευάζεται στὴ διάρκεια τῆς πορτοκαλῆ φάσης (τὸ νότιο ἥμισυ τοῦ Ἀνατολικοῦ τοίχου T142 θὰ ἀντικατασταθεῖ (710 - 700/690 π.Χ.). Ἐνδεχομένως τὴν ἴδια περίοδο κατασκευάστηκαν ὁ νέος περίβολος

7. Γιὰ τὶς φάσεις τοῦ οἰκισμοῦ βλ. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ ΑΙΝΙΑΝΟΣ, 'Ο Ὠρωπὸς κατὰ τοὺς Πρώιμους Ἱστορικοὺς Χρόνους, στὸ *Τὸ Αἶγαῖο στὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002*, ἐπιμ. Ν. Σταμπολίδης - Α. Γιαννικοῦρη (Ἀθήνα 2004), 369-389 καὶ τοῦ ἰδίου *I primi Greci d' Occidente? Scavi nella Graia Omerica (Oropos), Annali di archeologia e Storia antica*, Napoli, 13-14, 2006-2007, 81-110. Οἱ ἀπόλυτες χρονολογίες εἶναι ἐνδεικτικὲς καὶ βασίζονται στὴ μελέτη τῆς κεραμεικῆς ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες φάσεις τοῦ Κεντρικοῦ Τομέα πού πραγματοποίησε ἡ Β. Βλάχου στὰ πλαίσια τῆς διδακτορικῆς τῆς διατριβῆς (*Γεωμετρικὸς Ὠρωπός. Ἡ τροχήλατη κεραμεικὴ καὶ οἱ φάσεις τῆς ἐγκατάστασης*, Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, 2010).

T149 (τμήμα τοίχου πού ἐδράζεται πάνω στὸν T146) καὶ ἐνδεχομένως ὁ τοῖχος ἀντιστήριξης T145 πού θαίνει παράλληλα μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ἐλλειψοειδοῦς κτηρίου. Δὲν ἀποκλείεται ὥστόσο ὁ περίβολος T149 καὶ ὁ τοῖχος ἀντιστήριξης T145 νὰ κτίστηκαν κατὰ τὴν ἐπόμενη πράσινη φάση καὶ νὰ συνδέονται μὲ τὸ ἐλλειψοειδὲς Κτήριο ΛΔ' (μετάβαση ἀπὸ τὴν ὑστερογεωμετρικὴ στὴν πρῶιμη ἀρχαϊκὴ περίοδο). Ἡ κατασκευὴ τοῦ περιόλου T147 καὶ δημιουργία τῆς αὐλακας ἀνάμεσα σὲ αὐτὸν καὶ τὸν T145 θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν στὴ γαλάζια φάση. Στὴν ἴδια περίοδο ἀνήκει ἀναμφίβολα καὶ τὸ ὑπαίθριο βοτσαλωτὸ δάπεδο στὰ ΝΔ, ἐξωτερικὰ τοῦ ἐλλειψοειδοῦς κτηρίου ΛΔ' (7ος αἰ. - 6ος αἰ. π.Χ.).

Οἱ φετινὲς ἀνασκαφὲς ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὑπάρχει ἰδιαίτερα πυκνὴ δόμηση σὲ ὁλόκληρη τὴν περιοχή. Ἄν δεχτοῦμε ὅτι ὁ τοῖχος πού βρέθηκε τὸ 2006 στὸ Κτῆμα Φυλακῶν<sup>8</sup> καὶ ὁ T147 πού ἀποκαλύφθηκε ἐφέτος στὸν Δυτικὸ Τομέα ἐφέτος ὀρίζουν τὸ Α καὶ Δ ὄριο τοῦ οἰκισμοῦ, ἀντίστοιχα, τότε τὸ ἐλάχιστο «μέτωπο» τοῦ οἰκισμοῦ πρὸς τὴ θάλασσα μπορεῖ τώρα νὰ ὑπολογιστεῖ στὰ 300 μέτρα περίπου. Ἐπίσης ἡ κοινωνικὴ διαστρωμάτωση πού παρατηρήθηκε στὸν Κεντρικὸ Τομέα φαίνεται ὅτι ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὸν Δυτικὸ. Αὕτῃ προκύπτει τόσο ἀπὸ τὶς διαστάσεις τῶν κτηρίων τοῦ οἰκισμοῦ πού ποικίλλουν, ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα πού συνδέονται μὲ τὶς διαφορὲς κατασκευές. Δὲν χωρᾷ ἀμφιβολίες ὅτι τὰ Κτήρια ΛΔ' καὶ ΛΕ' συγκαταλέγονταν ἀνάμεσα στὰ πιὸ σημαντικὰ τοῦ οἰκισμοῦ. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρατήρηση ὅτι τόσο τὸ Κτήριο Θ' (φάσεις Θ1'-Θ3') στὸν Κεντρικὸ Τομέα, ὅσο καὶ τὰ ΛΔ'-ΛΕ' στὸν Δυτικὸ ἔχουν ὑποστῇ πολυάριθμες μετασκευές καὶ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ μεγαλύτερο διάστημα ἀπὸ τὰ μικρότερα κτήρια τοῦ οἰκισμοῦ πού συνήθως ἐγκαταλείπονταν καὶ στὴ θέση τους κτίζονταν ἄλλα. Ἐξίσου ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τοῦ προσεγμένου ἐλλειψοειδοῦς Κτηρίου ΑΒ', πού ξεχωρίζει λόγῳ τῶν κατασκευαστικῶν του λεπτομερειῶν καὶ τῶν ἀσυνήθιστων εὐρημάτων πού σχετίζονται μὲ αὐτό. Σημειωτέον, δὲν ἀκολουθεῖ τὸν κανόνα πού παρατηρεῖται στὸν Γεωμετρικὸ οἰκισμό, δηλ. τῆς ἀντικατάστασής του ἀπὸ ἄλλο ὑπερκείμενο οἰκοδόμημα.

8. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ ΑΙΝΙΑΝΟΣ, ΠΑΕ 2006, 12-15, εἰκ. 2-3, πίν. 10-11.

Μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀνασκαφῆς ὁ ἀρχιτέκτων Δρ Ἀ. Γούναρης, μὲ τὴ συμβολὴ τοῦ τοπογράφου Ν. Μαστρονικόλα, ἀποτύπωσε τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα σὲ κλ. 1:25 καὶ 1:200. Τὴν πρώτη ἐβδομάδα τοῦ Ὀκτωβρίου τὰ κατάλοιπα καλύφθηκαν μὲ γαιόπανο καὶ χῶμα γιὰ λόγους προστασίας καὶ μπαζώθηκαν ἐν μέρει ὅλα τα ἀνασκαφικὰ τετράγωνα.

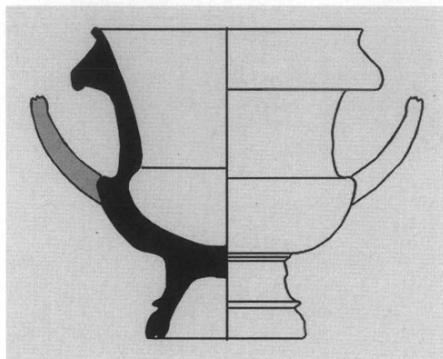
## II. ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ («ΚΤΗΜΑ ΦΥΛΑΚΩΝ»)

Στὸ «Κτῆμα Φυλακῶν» συνεχίστηκε καὶ ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφή τοῦ Λάκκου 1 ποὺ εἶχε ἐν μέρει ἀνασκαφεῖ τὸ 2006<sup>9</sup>. Πρόκειται, ὅπως φάνηκε, γιὰ βαθύ (0.60 μ.) ἐπίμηκες ὄρυγμα, ὠσειδοῦς σχήματος, συνολικῶν διαστάσεων περίπου 3.30×1.60 μ. Στὸ βόρειο ἄκρο του ποὺ ἐρευνήθηκε ἐφέτος βρέθηκαν καὶ πάλι πολυάριθμα ἀκέραια ἢ σχεδὸν ἀκέραια ἀγγεῖα καὶ μικρὰ εὐρήματα τῶν ὄψιμων κλασικῶν καὶ πρώιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων (πίν. 19α-β, 20α-β). Πρόκειται γιὰ ἓνα σύνολο ἀπὸ μελαμβαφή ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀγγεῖα, ὅπως πινάκια καὶ ἰχθυοπινάκια (ΩΑ 2008/Πμβ 57), σκύφους (κυρίως ἄωτους) (ΩΑ 2008/Πμβ 44), φιάλες (ΩΑ 2008/Πμβ 59), κανθάρους (ΩΑ 2008/Πμβ 46, εἰκ. 4, πίν. 21α), κύλικες (ΩΑ 2008/Πμβ 50), ἀρυβαλλοειδῆ ληκύθια (ΩΑ 2008/Πμβ 35), ὀλπες, ἀγγεῖα χοῆς καὶ ἄβαφους ἀμφορεῖς (πίν. 21β), λίγα μαγειρικά σκεύη καὶ θραύσματα ἀπὸ κυψέλες, λίγα μικρογραφικά, μερικoὺς λύχνους, κ.ἄ.<sup>10</sup>. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων συγκαταλέγονται χάλκινα νομίσματα, σιδερένια ἀντικείμενα (ἤλοι καὶ ἀδιάγνωστα), πῆλινα ὑφαντικὰ βάρη, καθὼς καὶ λίγα μεγάλα ὅστὰ ποὺ δὲν ἔχουν μελετηθεῖ ἀκόμη προκειμένου νὰ διαπιστωθεῖ ἂν εἶναι ἀνθρώπινα.

Ἄν καὶ ἀπαντοῦν σχήματα τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ., πολλὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ἀγγεῖα χρονολογοῦνται μὲ σχετικὴ βεβαιότητα γύρω στὸ 300 π.Χ., ὑποδεικνύοντας τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν 4ο στὸν 3ο αἰῶνα ὡς τὴν ἐποχὴ διάνοιξης τοῦ λάκκου καὶ τῆς ἀπόθεσης. Εἰκάζουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνακομιδὴ

9. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ ΑΙΝΙΑΝΟΣ, ΠΑΕ 2006, 16-20.

10. Ἡ πρώτη καταγραφή τοῦ συνόλου αὐτοῦ τῶν ἀγγείων ποὺ ἀνασκάφθηκαν σὲ δύο ἀνασκαφικὲς περιόδους (2006 καὶ 2008) πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὴν Δρ Χ. Μητσοπούλου (βλ. καὶ ΠΑΕ 2006, 18-19).



Εἰκ. 4. Ὁ κάνθαρος τοῦ Λάκκου 1 (περὶ τὸ 300 π.Χ.) (σχ. Χ. Μητσοπούλου).

κτερισμάτων ἀπὸ γειτονικὲς ταφές πού διαταράχτηκαν σὲ κάποια ὄχι πολὺ μεταγενέστερη ἐποχή, καθὼς τόσο ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ λάκκου, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ στρώμα πού τὸ κάλυπτε, δὲν συλλέχτηκε ὕστερη κεραμεικὴ. Σημειώνουμε ὅτι σὲ σχετικὰ μικρὴ ἀπόσταση στὰ ΒΔ βρίσκονται οἱ ταφικοὶ περίβολοι τοῦ Δυτικοῦ Νεκροταφείου τοῦ Ὡρωποῦ<sup>11</sup>. Συστάδες ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν τάφων βρέθηκαν καὶ λίγες δεκάδες μέτρα ΝΔ τοῦ χώρου πού ἀνασκάψαμε<sup>12</sup>. Εἶναι μάλιστα ἐνδιαφέρον ὅτι στὴν εὐρύτερη αὐτὴ περιοχὴ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ τὸ δυτικὸ σκέλος τοῦ ὀχυρωματικοῦ τείχους τοῦ Ὡρωποῦ, τὸ ὁποῖο γνωρίζουμε ὅτι ἐπισκευάστηκε στὰ τέλη τοῦ 4ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.<sup>13</sup>. Μὲ βάση τὰ παραπάνω δὲν ἀποκλείεται στὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν νὰ διαταράχτηκαν ὀρισμένοι προγενέστεροι τάφοι.

Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἔρευνας τοῦ λάκκου ὁ χώρος μπαζώθηκε.

11. Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ, *Μνημεῖα τοῦ Δυτικοῦ Νεκροταφείου τοῦ Ὡρωποῦ*. Ὁ ταφικὸς περίβολος ΙΙΙ (Ἀθήνα 1998) χρονολογεῖται στὸ 6' μισό τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

12. Π. ΑΓΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 54, 1999, *Χρονικά*, 99-104.

13. Β. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, *Οἱ ἐπιγραφές τοῦ Ὡρωποῦ* (Ἀθήνα 1997), ἀρ. 302 (322-313 ἢ 294-285 π.Χ.).

## Β. ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Παράλληλα μὲ τὶς ὡς ἄνω ἐργασίες πραγματοποιήθηκε συστηματικὸς καθαρισμὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἀπὸ τὴ βλάστηση καὶ καθαρισμοὶ ὄλων τῶν τοίχων τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις κατασκευάστηκαν «ράμπες» ἐκατέρωθεν τοίχων προκειμένου αὐτοὶ νὰ προστατευθοῦν. Πολλοὶ τοῖχοι σκεπάστηκαν μὲ γεώπανο καὶ καλύφτηκαν στὴ συνέχεια μὲ χῶμα.

## Γ. ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΜΕΛΕΤΗ ΚΙΝΗΤΩΝ ΕΓΦΗΜΑΤΩΝ

Τέλος, καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους, καὶ ἰδιαίτερα τοὺς καλοκαιρινούς μῆνες, συνεχίστηκε ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τοῦ προγράμματος ἡ καταγραφή καὶ μελέτη τοῦ ὕλικου στὸ ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ὠρωποῦ. Μία ἀπὸ τὶς σχετικὲς διατριβὲς ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴ μελέτη αὐτὴ ὑποστηρίχτηκε στὶς 18 Ἰουνίου 2007 (Jean-Sébastien Gros, μὲ θέμα τὴ χειροποίητη κεραμεικὴ ἀπὸ τὸν Ὠρωπὸ καὶ τὴν Κεντρικὴ Ἑλλάδα)<sup>14</sup>. Στὶς 17 Δεκεμβρίου τοῦ 2008 ὑποστηρίχτηκε μία ἀκόμη διατριβὴ (τῆς Ξένιας Χαραλαμπίδου μὲ θέμα τὴν ἀρχαίικη κεραμεικὴ τοῦ Ὠρωποῦ)<sup>15</sup>. Σὲ προχωρημένο στάδιο ἐκπόνησης βρίσκεται ἡ διατριβὴ τῆς Βίκης Βλάχου, μὲ θέμα τὴ Γεωμετρικὴ κεραμεικὴ τοῦ Ὠρωποῦ<sup>16</sup>. Ὑπενθυμίζεται ὅτι τὸν Ἰούνιο τοῦ 2007 κυκλοφόρησε τὸ βιβλίον *Oropos and Euboea in the Early Iron Age* ποὺ περιλαμβάνει τὶς προκαταρκτικὲς δημοσιεύσεις ὄλων τῶν συνεργατῶν τοῦ ἀνασκαφικοῦ προγράμματος Ὠρωποῦ<sup>17</sup>.

14. J.-S. GROS, *La céramique commune en Grèce Centrale au début de l'Age du fer (ca. 1100-675 avant J.-C.)*. Typologies, production, circulation, consommation (Πανεπιστήμια Θεσσαλίας καὶ Montpellier 2007).

15. Ξ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ, *Ὠρωπὸς καὶ Εὐβοία κατὰ τὴν ἀρχαίικη ἐποχὴ (700 π.Χ. - ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.)*. Ἡ μελέτη τῆς τροχήλατης κεραμεικῆς καὶ τῶν στρωματογραφικῶν δεδομένων ἀπὸ τὸν Ὠρωπὸ (Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν 2008).

16. Β. ΒΛΑΧΟΥ, *Γεωμετρικὸς Ὠρωπός*. Ἡ τροχήλατη κεραμεικὴ καὶ οἱ φάσεις τῆς ἐγκατάστασης (Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν 2010).

17. Α. MAZARAKIS AINIAN (ἐπιμ.), *Oropos and Euboea in the Early Iron Age. Acts of an International Round Table, University of Thessaly, June 18-20, 2004* (Volos 2007).

Τέλος, τὸ καλοκαίρι τοῦ 2008 ἐκδόθηκε ὁ ὁδηγὸς τῆς ἔκθεσης μὲ εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ὠρωποῦ ποὺ πραγματοποιήθηκε τὸ 2004 στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, στὸν Βόλο, μὲ τίτλο Ἀρχαιολογικὲς Ἀναζητήσεις: Ἀνασκαφὲς στὴν Ὀμηρικὴ Γραία<sup>18</sup>.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ

---

18. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ ΑΙΝΙΑΝΟΣ, Μ. ΜΟΥΛΙΟΥ (ἐπιμ.), Ἀρχαιολογικὲς Ἀναζητήσεις: Ἀνασκαφὲς στὴν Ὀμηρικὴ Γραία. Ὁδηγὸς ἀρχαιολογικῆς ἔκθεσης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας 18 Ἰουνίου – 26 Σεπτεμβρίου 2004 (Βόλος 2008) (καὶ στὰ Ἀγγλικά *Archaeological Quests: Excavations at Homeric Graia*, Volos 2008).

### 3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ

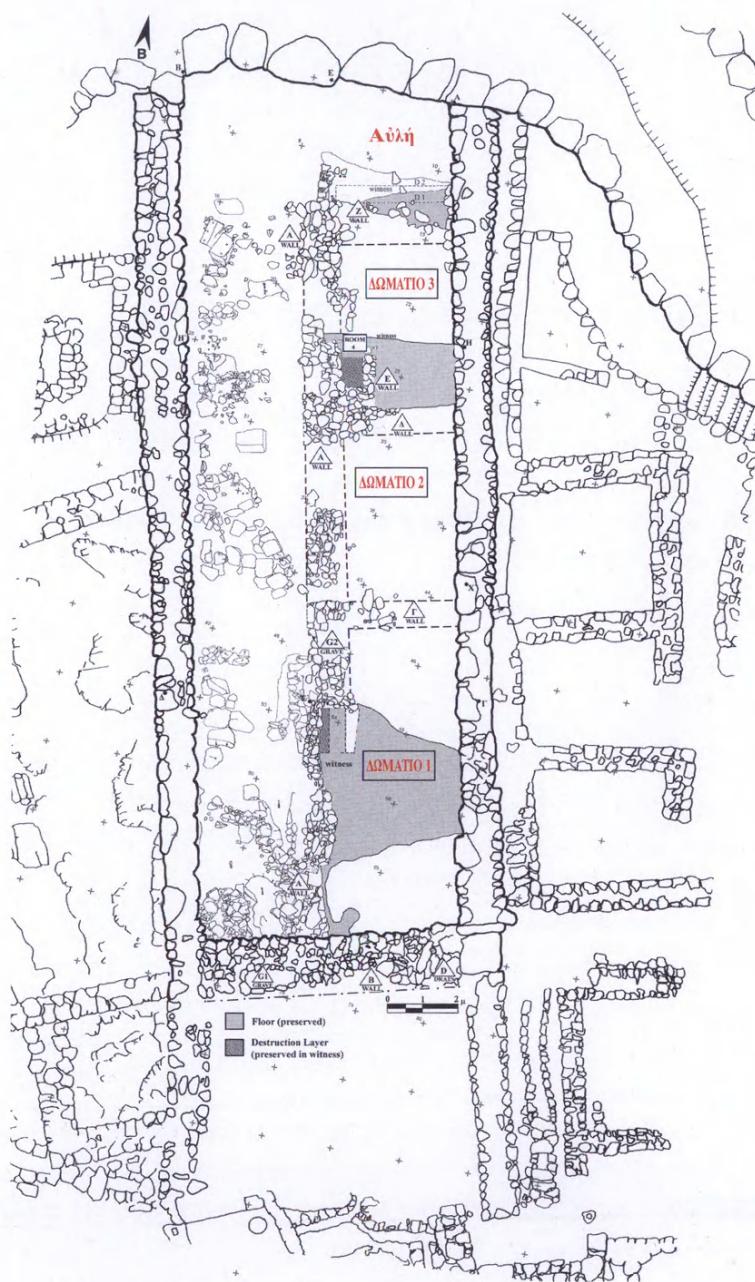
(Πίν. 22-26)

Οί ανασκαφές στον χώρο των Μυκηνών συνεχίστηκαν υπό την διεύθυνσή μου σέ τρία σημεία: Στόν τομέα έντός τής άκροπόλεως μεταξύ τής ΒΔ συνοικίας καί τοῦ συγκροτήματος Μ-Λ (συγκρότημα Κ) καί στόν χώρο κατά μήκος τής δυτικῆς ὁχθῆς τοῦ Χάβου (τομέας Κάτω Πόλης) ὑπό τήν ἐπίβλεψη τοῦ καθηγητοῦ κ. Χ. Μαγγίδη καί μέ χρηματική χορηγία τοῦ Dickinson College καί τοῦ INSTAP καθῶς καί στήν περιοχή τής Οἰκίας Πέτσα, μέ ἐπιβλέπουσα τήν καθηγήτρια κ. Kim Shelton.

#### Ἀκρόπολη

Στό Συγκρότημα Κ περατώθηκε ἡ ἔρευνα ἡ ὁποία εἶχε ἀρχίσει τὸ 2002 καί ἀκολούθησε ἡ διευθέτηση τοῦ χώρου, πού κατέχεται στήν ἀνατολική του πλευρά ἀπό σειρά τριῶν ἰσογείων δωματίων, κλιμακοστάσιο μεταξύ τῶν βορειοτέρων δωματίων 1 καί 2, αὐλή μεταξύ τῶν δωματίων καί τοῦ βορείου κυκλωπείου τείχους, καί ἐπικλινῆ κάθοδο κατά μήκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῶν δωματίων πού ὁδηγεῖ στήν αὐλή (εἰκ. 1, πίν. 22α). Τά δωμάτια χτίστηκαν βιαστικά μέ χρήση ποικίλου οἰκοδομικοῦ ὕλικου προερχομένου ἀπό γειτονικά κτίρια κατεστραμμένα ἀπό τόν σεισμό στοὺς προχωρημένους χρόνους τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. Λίγο ἀργότερα, περί τὸ 1200 π.Χ., κατέρρευσαν, κάρηκαν καί ἐγκαταλείφθηκαν ὀριστικά.

Ἡ ἐφετινὴ ἀνασκαφὴ ἀποκάλυψε πλήρως τήν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ δυτικοῦ μακροῦ τοίχου τοῦ κτιρίου καί κατέδειξε τήν ὕπαρξη μιᾶς οἰκοδομικῆς φάσης προγενέστερης τοῦ κτιρίου καί τῆς κατασκευῆς του ἐπάνω σέ προϋπάρχον ἰσόπεδο. Μεταξύ τους μεσολαβεῖ τὸ στρῶμα καταστροφῆς πού δημιούργησε ὁ σεισμός. Ἡ ἐπικλινὴς κάθοδος ἔχει πηλόστρωτο δάπεδο ἐδραζόμενο στόν φυσικό βράχο ἢ σέ γεμίσματα ἀπὸ ἀργολιθοσωρούς πού γέμιζαν τίς κοιλότητές του.



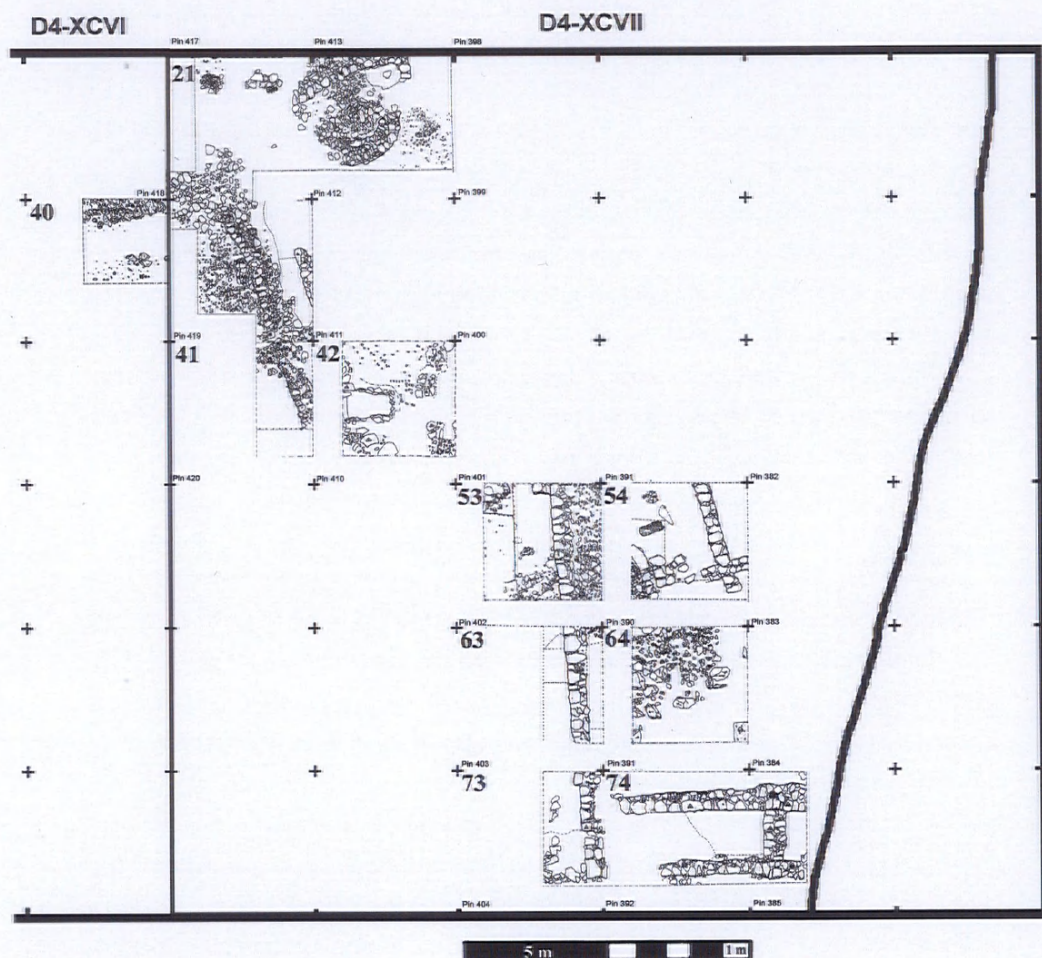
Εἰκ. 1. Ἀκρόπολη, Κτίριο Κ, κάτοψη.

Ἐπάνω στοῦ δάπεδο αὐτὸ ἦσαν πεσμένοι λίθοι καὶ τέσσερις κυβόλιθοι μὲ τὸρ-  
μους σύνδεσης τετράγωνης ἢ κυκλικῆς διατομῆς ἀπὸ ἀμμόλιθο (πίν. 226),  
ὅμοιοι μὲ τοὺς ὑπόλοιπους ἐννέα πού εὑρέθηκαν κατὰ καιροὺς στὴν περιοχὴ.  
Ἐντοπίστηκε ἐπίσης κυκλοτερὴς κατασκευὴ ἀπὸ ἀργούς λίθους πού περιεῖχε  
λίγα ἀδιάγνωστα ὄστρακα, ἐλάχιστα ὄστὰ ζώων καὶ δυσδιάκριτα ἴχνη καύσης.

Στὴν ἐπίχωση τοῦ ΥἚ IIIB2 στρώματος καταστροφῆς εὑρέθηκαν ἴχνη  
πυρκαγιᾶς, κεραμικῆ, κέραμοι, ὄστὰ ζώων καὶ 467 μικροεὐρήματα, ὅπως  
θραύσματα τοιχογραφιῶν, τμήματα εἰδωλίων, κωνίδια, ψῆφοι, μολύβδινα καὶ  
χάλκινα ἀντικείμενα, λίθινοι τριπτῆρες, ἐργαλεῖα, λεπίδες καὶ πυρῆνες ὀψιανοῦ,  
ἀγνύθες, ἡθμοὶ καὶ πηνία. Τὰ κυριότερα τέτοια εὐρήματα εἶναι ἓνας ἡμιτελὴς  
ἀδιακόσμητος σφραγιδόλιθος (πίν. 23α) καὶ ἓνα ψημένο ἀπὸ τὴν πυρκαγιὰ  
σφράγισμα (πίν. 236), τὸ ὁποῖο φέρει τὴ δυσδιάκριτη παράσταση δύο σκύλων  
πού κυνηγοῦν ἐλάφι, ἐπιχαραγμένη μὲ τὸ γραμμικὸ Β ἰδεόγραμμα τοῦ ἐλαίου  
πού δηλώνει τὸ περιεχόμενο τοῦ σφραγισθέντος καὶ μὴ σωθέντος ἀγγείου.  
Συνεχίστηκε ἐπίσης ἡ μελέτη, καταγραφὴ καὶ συντήρηση τῶν 1.223 ποικί-  
λων μικροεὐρημάτων πού ἀπέδωσε συνολικὰ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἡ ἀνασκαφῆς.

## Κάτω Πόλη

Στὴν Κάτω Πόλῃ ἡ ἔρευνα ἐπεκτάθηκε σὲ 13 ἀνασκαφικὰ τετράγωνα,  
ὅπου διαπιστώθηκε ὅτι τὰ μεταγενέστερα λείψανα τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἐδρά-  
ζονται ἐπάνω σὲ ἓνα παχὺ καστανέρυθρο στρώμα πού σχηματίστηκε βαθμὴδὸν  
ἀπὸ τὴ φυσικὴ διάβρωση τῶν κλιτύων τῶν γειτονικῶν λόφων τῆς ἀκροπόλεως  
καὶ τῆς Σάρας καταχώνοντας καὶ προστατεύοντας καθὼς φαίνεται τὰ παλαιό-  
τερα μυκηναϊκὰ κατάλοιπα πού ἐμφανίζει ἡ γεωσκοπικὴ ἔρευνα. Στὸ βορειοδυ-  
τικὸ τμῆμα τοῦ ἀπαλλοτριωθέντος χώρου ἀποκαλύφθηκε ἀψιδωτὴ κατασκευὴ  
(πίν. 23γ) πού ἔχει γέμισμα ἀπὸ λιθολόγημα μέσα στοῦ ὁποῖο ὑπῆρχαν ἐλληνι-  
στικὴ κεραμικὴ καὶ κεραμίδια. Ἡ ἀνέυρεση μερικῶν κακοπηγμάτων πιθανολο-  
γεῖ τὴν ὕπαρξιν κλιβάνου στοῦ σημεῖο αὐτό. Ἀμέσως πρὸς Ν τῆς κατασκευῆς  
αὐτῆς (κάνναβοι 40-41-42, βλ. εἰκ. 2) ἀποκαλύφθηκε ἰσχυρὸς ἐξωτερικὸς  
τοῖχος μεγάλου κτιρίου ὃ ὁποῖος σώζει μόνον τὴν ἐσωτερικὴν του παρειά, ἐνῶ  
παράλληλος τοῖχος ἀπὸ μεγάλους ἀσβεστολίθους ἴσως ἀποτελεῖ τὴν ἐξωτερικὴν  
του πρόσοψη. Ἐν μέρει κάτω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν του πρόσοψη ἐντοπίστηκε  
κτιστὸς ὀρθογώνιος τάφος (πίν. 24α) πού περιεῖχε σκελετὸ ἐνηλίκου, πιθανό-



Εἰκ. 2. Κάτω Πόλη, κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

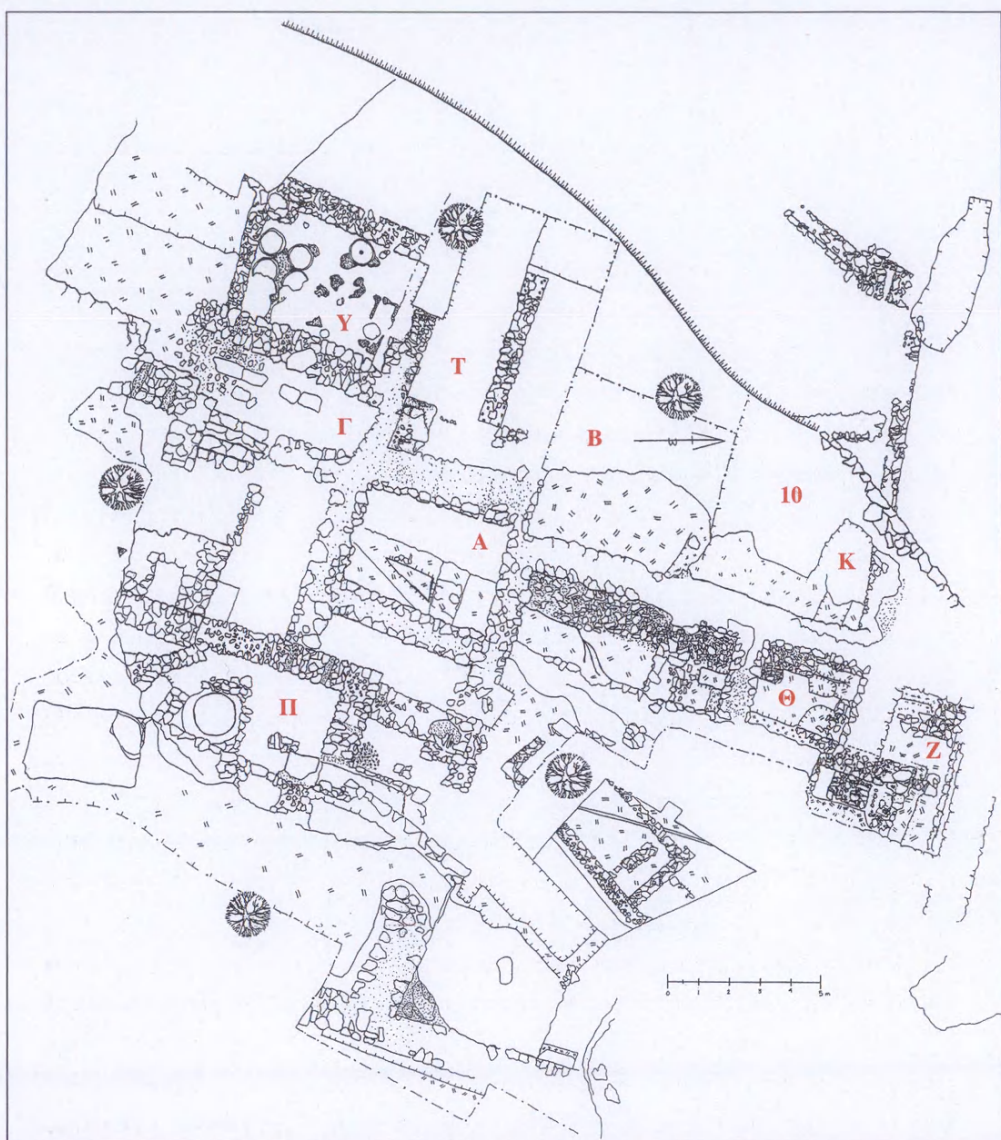
τατα γυναικός, κτερισμένο με πέντε γεωμετρικά ἀγγεῖα, μία σιδερένια περόνη καὶ ἓνα σιδερένιο δαχτυλίδι (πίν. 246). Ὅλα αὐτὰ χρονολογοῦν τὴν ταφὴν στὸν 9ο αἰ. π.Χ. Στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου (κάνναβοι 53-54-63-64-73-74-75) ἦλθαν στὸ φῶς οἱ ἰσχυροὶ τοῖχοι μεγαροειδοῦς κτιρίου, τοῦ ὁποίου σώθηκε τὸ νότιο ἄκρο καὶ ἐγκάρσιοι τοῖχοι ποὺ τὸ διαιροῦν σὲ ἐσωτερικοὺς χώρους ποὺ θὰ φανοῦν εὐκρινέστερα τὸ ἐπόμενο ἔτος. Οἱ ἐνδείξεις συνηγοροῦν στὸ ὅτι τὸ κτίριο εἶναι μυκηναϊκὸ ποὺ καλύπτεται μερικῶς ἀπὸ ὑπερκείμενα ἑλληνιστικὰ λείψανα καὶ πλατὺ χαλικόστρωτο δρόμο με διαφορετικὸ προσανατολισμὸ ὁ ὁποῖος ἐδράζεται ἐν μέρει ἐπάνω του. Τέλος, δυτικὰ τοῦ δυτικοῦ τοῖχου καὶ κατὰ μῆκος τῆς μέσης τῆς πρόσοψής του ἀποκαλύφθηκε σύγχρονός του ἀπὸ πατημένο γῶμα με ὑπόστρωση ἀπὸ χαλίκια.

Στὰ ποικίλα εὐρήματα συγκαταλέγονται ἄφθονη κεραμικὴ ἑλληνιστικῆς, γεωμετρικῆς καὶ μυκηναϊκῆς περιόδου καὶ διάφορα μικρὰ εὐρήματα ἀπὸ πηλό, ὀψιανό, λίθο, μέταλλο (νομίσματα, μολύβδινα καὶ σιδερένια), θραύσματα τοιχογραφιῶν, χρωστικές οὐσίες, ἀπανθρακωμένο ξύλο, ὅστ' αὖ ζῶων καὶ ὄσπρακα. Οἱ προκαταρκτικὲς βιοαρχαιολογικὲς ἀναλύσεις ἐταύτισαν κουκούτσια σταφυλίου καὶ ἐλιάς, σύκα, σπόρους κριθαρίου καὶ ὄσπρια.

Τέλος διενεργήθηκε ἀεροφωτογράφηση τῆς ἀκροπόλεως καὶ τοῦ πρὸς Ν χώρου τῆς καὶ ἐπεκτάθηκε ἡ γεωσκοπικὴ ἔρευνα στὰ πεδία ἐκατέρωθεν τοῦ Χάβου ἐντὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου. Ἡ ἔρευνα ἐντόπισε οἰκοδομικὰ κατὰλοιπα καὶ κτιριακὸ συγκρότημα στὴν ἀνατολικὴ ὄχθη τοῦ Χάβου καὶ τμήματα ἰσχυροῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου με δύο τουλάχιστον πύλες καθὼς καὶ εὐρεία ὁδὸ με κατεύθυνση Ν πρὸς Β.

## Οἰκία Πέτσα

Στὸ συγκρότημα Πέτσα ἡ ἔρευνα συνεχίστηκε με χρηματοδότηση τοῦ INSTAP καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῆς δρ. Kim Shelton σὲ ἑξι διαφορετικὰ σημεῖα. Συμπληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ καὶ ὁ καθαρισμὸς τῶν χώρων τῶν δωματίων Β, Ζ, Θ καὶ Κ τῆς ἀνασκαφῆς 1951, καὶ συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα στὰ δωμάτια Τ καὶ Υ καὶ στὸ Σκάμμα 10 τῆς νέας ἀνασκαφῆς (βλ. εἰκ. 3) με τὴν συμμετοχὴ δέκα φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Berkeley, δύο τῶν Πανεπιστημίων Santa Barbara καὶ Pomona καὶ ἑξι ἀκόμη πτυχιούχων τῶν Πανεπιστημίων αὐτῶν.



Εἰκ. 3. Οἰκία Πέτσα, κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

Στὸν χῶρο Β εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1951 ὁ ἀνατολικὸς τοῦ τοίχου καὶ τὸ ἀντίστοιχο τμήμα τοῦ θαλάμου. Τώρα ἀνασκάφηκε καὶ τὸ δυτικὸ καὶ φάνηκε ὅτι ὑπῆρχε ἀντὶ δαπέδου μία στρώση πατημένου χρώματος ἀνάμικτου μὲ ὄστρακα. Ἡ στρώση αὐτὴ ἔφερε ἴχνη καύσεως τῶν ξύλινων μελῶν τῆς ὑπερκατασκευῆς, ἀνάμικτων μὲ καμένες πλίνθες. Ἐπιπλέον φάνηκε ὅτι δὲν ὑπῆρχαν τοῖχοι πρὸς Β καὶ Ν ἀλλὰ καμένα ἐρείπια. Ὁ χῶρος Β δηλαδὴ δὲν εἶναι δωμάτιο ἀλλὰ μέρος τῆς ὑπαίθριας ἐκτάσεως κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς Οἰκίας Πέτσα.

Τὸ δωμάτιο Ζ εἶχε ἀνασκαφεῖ ἐντελῶς τὸ 1951, καὶ ὁ συμπληρωματικὸς καθαρισμὸς τοῦ δὲν ἀπέδωσε σημαντικὰ εὐρήματα. Ὅδηγεῖ ὅμως στὴ διαπίστωση ὅτι ὑπῆρχαν διάφορες κατασκευαστικὲς φάσεις καὶ τὰ λείψανα τουλάχιστον ἑνὸς κτίσματος προγενεστέρου τῆς Οἰκίας. Παρακολουθήθηκε ἐπίσης ἀνατολικά τοῦ Ζ καὶ τοῦ γειτονικοῦ τοῦ δωματίου Θ συνεχὲς ἰσχυρὸ θεμέλιο ἐνὸς Β-Ν τοίχου παραλλήλου πρὸς τὸν σχηματισμὸ τοῦ βράχου ποὺ κατηφορίζει στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπὸ Α πρὸς Δ.

Τὸ δωμάτιο Κ σκαμμένο τὸ 1951 καὶ καθαρισμένο τὸ 2007 εἶχε πρὸς Α τοῦ μία ἐπέκταση ποὺ χαρακτηρίστηκε ὡς Σκάμμα 10, τὸ ὁποῖο ὀρίζεται πρὸς Δ ἀπὸ ἕναν μεταγενέστερο ἀναλημματικὸ τοῖχο, ἐνῶ ὁ ἀνατολικὸς τοίχος τοῦ Κ προεκτείνεται πρὸς Ν στὸ δωμάτιο Β ποὺ ὀρίζει τὸ σκάμμα ἀπὸ Α. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ σκάμματος, ποὺ εἶχε ἀρχίσει τὸ 2007, συμπληρώθηκε ἐφέτος χωρὶς νὰ συναντήσῃ διαμορφωμένο δάπεδο. Δὲν εὐρέθηκε νότιος τοίχος. Ὁ χῶρος τοῦ σκάμματος ἦταν γεμάτος ἀπὸ ἐπιχώσεις καταστροφῆς ἐπάνω ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο, ποὺ εἶχε καλυφθεῖ ἀπὸ μία στρώση καύσεως. Οἱ ἐπιχώσεις περιεῖχαν ὄστρακα, τμήματα εἰδωλίων καὶ κομμάτια ἀπὸ τουλάχιστον ἑξὶ ψευδοστόμους ποὺ ἀνάγονται στὴν ΥἚ ΙΙΑ2 περίοδο καὶ εἶναι ὅμοιοι πρὸς αὐτοὺς ποὺ εὐρέθηκαν στὸ δωμάτιο Α τὸ 1950.

Συνεχίστηκε ὁ καθαρισμὸς τοῦ δωματίου Τ. Ἡ ἀνακάλυψη δύο βάσεων ἀπὸ ἀμμόλιθο μὲ ἕνα τετράγωνο τώρμο στὸ κέντρο καὶ μικρότερους κατὰ μῆκος τῆς περιμέτρου τοὺς (πίν. 25α) καὶ ἡ ἀνεύρεση τὸ 2007 μιᾶς καμένης ξύλινης δοκοῦ στὸ βόρειο τμήμα τοῦ δωματίου συνηγοροῦν στὴν ὑπαρξὴ ξύλινων στηριγμάτων τῆς στέγης ἢ ἐνὸς ἐπάνω ὀρόφου. Στὸ νότιο τμήμα τοῦ δωματίου ἦλθε στὸ φῶς μία ομάδα ἀπὸ κομμάτια τοιχογραφιῶν (πίν. 25β, 26α), προφανῶς ὅχι στὴν ἀρχικὴ τοὺς θέση, τὰ ὁποῖα ἀφαιρέθηκαν καὶ συντηροῦνται. Στὸ δωμάτιο Υ εἶχαν ἤδη ἀνακαλυφθεῖ τὸ 2007 τὰ κ.χ. κομμάτια –

κυρίως οἱ βάσεις – ἔξι πίθων. Ἐφέτος προστέθηκαν στὸν B-N ἄξονα τοῦ δωματίου ἄλλες τέσσερις βάσεις στερεωμένες στὶς θέσεις τους μὲ λίγη λάσπη τριγυρισμένη μὲ μικρὲς πέτρες ποὺ πατοῦσαν ἐπάνω σὲ λίθινες πλάκες. Μία ἀκόμη τέτοια πλάκα χωρὶς λείψανα ἀγγείου ἐπάνω της δείχνει ὅτι τὸ δωμάτιο περιεῖχε τουλάχιστον 11 πίθους.

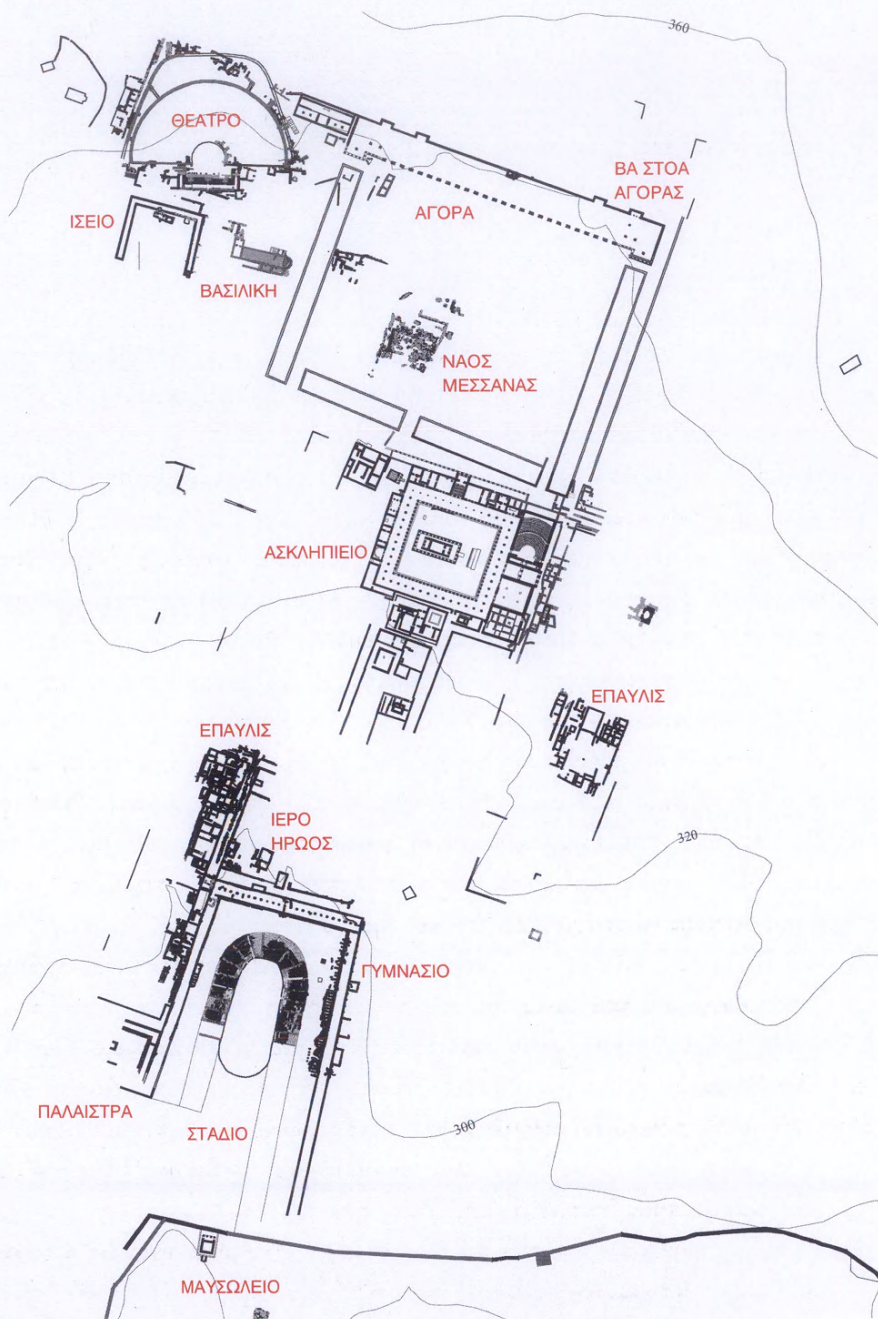
Ἡ ἐφετινὴ ἀνασκαφὴ ἀπέδωσε ἑκατοντάδες ὄστρακα, 17 πλήρη ἢ συγκολλώμενα ἀγγεῖα καὶ 470 μικρὰ εὐρήματα, κυρίως τοιχογραφιῶν. Ὑπάρχουν ἀκόμη ἀποσπάσματα εἰδωλίων, δύο σφραγιδόλιθοι (πίν. 266), ἓνα συμπιεσμένο φύλλο χρυσοῦ, κομμάτια ἐλεφαντοστοῦ καὶ ἀντικείμενα ἀπὸ λίθο καὶ ὑαλόμαζα. Διευκρινίστηκε σημαντικὰ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διάταξη τοῦ χώρου. Τὸ ὕλικο ἀπὸ τὸ δωμάτιο Γ προσέθεσε σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ ἓνα κατάκοσμο ἐπάνω ὄροφο καὶ οἱ πίθοι δείχνουν μίαν ὀργανωμένη ἀποθήκευση ἐφοδίων γιὰ τὴ συντήρηση ἑνὸς συγκροτήματος κατοικίας καὶ χώρων ἐργασίας. Ἐπιπλέον ἐπιβεβαιώνουν ὅτι τὸ κτίριο χρησίμευε κατὰ πάσα πιθανότητα γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ πάντως τὴν ἀποθήκευση ἀγγείων καὶ εἰδωλίων. Ἡ κεραμικὴ ἐπιβεβαιώνει τὴν καταστροφὴ του πρὸς τὰ τέλη τῆς ὙΕ ΠΙΑ2 περιόδου.

ΣΠΥΡΟΣ Ε. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

#### 4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

(Πίν. 27-46)

Ἡ ἀνασκαφή τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν ἀρχαία Μεσσήνη συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸ 2008 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου. Ἐλάβαν μέρος ὁ νομισματολόγος Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, οἱ συνεργάτες ἀρχαιολόγοι Κυριάκος Ψαρουδάκης, Μάγδα Βασιλειάδου, Εὖη Λαμπροπούλου, Ἀγορίτσα Μπανάκα, Θεόδωρος Κουρεμπανάς, Σταυρούλα Κατσίμπα, Gaelle Coqueugniot, οἱ φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες Κατερίνα Βαλάκα, Εὐαγγελία Ἡλιοπούλου καὶ Παναγιώτης Γεωργακόπουλος, καθὼς καὶ ἡ φοιτήτρια τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Δήμητρα Σιδηροπούλου. Ἐλάβαν ἐπίσης μέρος ὁ Ἰάπωνας καθηγητὴς τῆς Ἀρχαιολογίας Toshihiro Osada μὲ τέσσερις φοιτητὲς του, καθὼς καὶ οἱ Ἰάπωνες καθηγητὲς τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Juko Ito καὶ Hayashida Yishinobu μὲ ὀκτὼ φοιτητὲς καὶ φοιτήτριές τους οἱ ὁποῖοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὴ σχεδίαση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ προσκηνίου τοῦ θεάτρου. Ἡ συντήρηση τῶν εὐρημάτων πραγματοποιήθηκε ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῆς Σταυρούλας Πολυμενέα ἀπὸ τοὺς συντηρητὲς καὶ συντηρήτριες Παναγιώτη Γιαννακόπουλο, Δημήτριο Μακρῇ, Γεώργιο Μαργαρίτη καὶ Στρατηγούλα Ράθωση. Ἡ ἀρχαιολόγος Βούλα Μπαρδάνη συνέχισε τὴ μελέτη τῶν δικαστικῶν ψηφισμάτων καὶ ἀσχολήθηκε μὲ τὴ μεταγραφή ὅλων τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ δημοσιεύονται στὴν παρούσα ἔκθεση. Ὁ τοπογράφος Θεόδωρος Χατζηθεοδώρου ἀσχολήθηκε μὲ συμπληρωματικὲς τοπογραφικὲς ἐργασίες στὴν περιοχὴ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς ἀγορᾶς. Ἡ Κατερίνα Παινέση ἀνέλαβε τὴ φωτογράφηση τῶν κινητῶν εὐρημάτων. Ὁ Νίκος Τσιβίκης συνέχισε τὴν ταξινόμηση τῶν δελτίων καταγραφῆς καὶ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ ἠλεκτρονικοῦ ἀρχείου σχεδίων καὶ φωτογραφιῶν καὶ παράλληλα τὴ μελέτη τῆς Βυζαντινῆς Μεσσήνης. Ὁ Ἰωάννης Ἀθανασόπουλος, ὁ Δημήτρης Μπαλόπουλος, ἡ Ζωὴ Καζάνα, ὁ Γιώργος Μανουσέλης καὶ ἡ Κυριακὴ Κάβουρα μὲ τὴ διαχείριση τῶν οἰκονομικῶν καὶ τὴ διεκπεραίωση τῆς ἀλληλογραφίας. Ἡ Silke Mueth



Εἰκ. 1. Τοπογραφικὸ τοῦ κέντρου τῆς ἀρχαίας Μεσσήνης.

μὲ ομάδα ὀκτὼ ἀρχαιολόγων καὶ ἑνὸς ἀρχιτέκτονα συνέχισε τὴ μελέτη τῶν ὀχυρώσεων τῆς ἀρχαίας πόλης.

Τὰ μνημεῖα ποὺ ἐρευνήθηκαν ἦταν τὸ θέατρο, τὸ Ἱερὸ Ἰσίδος καὶ Σαρά-  
πιδος, ἡ βασιλικὴ τοῦ θεάτρου, ἡ βόρεια στοὰ τῆς ἀγορᾶς, καὶ οἱ ναοὶ στὴ  
νότια πλαγιά τῆς Ἰθώμης (εἰκ. 1).

## Τὸ θέατρο

Μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ κοίλου καὶ τῆς ὀρχήστρας τοῦ  
θεάτρου πραγματοποιήθηκαν ἐργασίες συντήρησης καὶ διευθέτησης τῶν σωζό-  
μενων κατὰ χώραν κλιμακοστασίων καὶ ἐδωλίων (πίν. 27α).

Μπροστὰ στὸ ἐλληνιστικὸ ἀνάλημμα τῆς ἀνατολικῆς παρόδου τοῦ θεά-  
τρου ἦλθαν στὸ φῶς τέσσερις παράλληλες ομάδες κιβωτιόσχημων τάφων,  
ἐνταγμένες σὲ ὀρθογώνιο περίβολο. Εἶναι ὅλοι οἱ τάφοι ἐπιμελῶς κατασκευα-  
σμένοι μὲ χρῆση ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπὸ τὸ θέατρο, ποὺ εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ  
ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Ἡ πρώτη δυτικὴ ομάδα περιλαμβάνει πέντε  
ταυτόχρονα κατασκευασμένους τάφους ἀπόλυτα εὐθυγραμμισμένους καὶ σὲ  
ἐπαφὴ μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ περιβόλου τους. Τὰ μεταξύ τους διαχωριστικὰ  
τοιχώματα εἶναι κοινὰ, ἐνῶ ἡ κάλυψή τους ἀπὸ λίθινες καὶ πήλινες πλάκες  
ἰδιαίτερα φροντισμένη, ὥστε νὰ μὴν ἐπιτρέπει νὰ εἰσχωρήσει χῶμα στὸ ἐσωτε-  
ρικό τους. Τέσσερις τάφοι βρέθηκαν κενοί, χωρὶς σκελετοὺς ἢ κτερίσματα καὶ  
φαίνεται ὅτι συγκροτοῦν ὁμαδικὸ κenoτάφιο. Ὁ πρὸς τὰ βόρεια πέμπτος τάφος  
τῆς πρώτης ομάδας περιεῖχε σκελετὸ νεαρῆς γυναίκας σὲ καλὴ κατάσταση  
διατήρησης, παντελῶς ὅμως ἀκτέριστο (πίν. 27β). Οἱ λοιπὲς τρεῖς ομάδες  
τάφων, ἀποτελούμενες ἀπὸ τρεῖς, ἑπτὰ καὶ δύο τάφους ἡ καθεμιὰ, εἶναι παρό-  
μοιες μὲ τὴν προηγούμενη ομάδα στὸν τρόπο καὶ στὰ ὑλικά κατασκευῆς καὶ  
παράλληλες μεταξύ τους (πίν. 28α). Ὅλοι οἱ τάφοι τῶν συστάδων αὐτῶν  
περιεῖχαν σκελετοὺς νεκρῶν, ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους συνοδεύονταν καὶ ἀπὸ  
πήλινες οἶνοχόες. Οἱ οἶνοχόες ἰδιαίτερα τῶν τάφων ἀρ. 151 ἕως 156 φαίνεται  
ὅτι χρονολογοῦνται στὸν 7ο αἰῶνα μ.Χ. (πίν. 28β, 29α-γ).

Στὴ δυτικὴ στενὴ πλευρὰ τοῦ τάφου 159 εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδο-  
μικὸ ὑλικὸ τμῆμα μαρμάρινης ἐπιτύμβιας στήλης (ἀρ. εὐρ. 16150, ὕψ. σωζ.  
0.116 μ., πλ. σωζ. 0.076 μ., πάχ. 0.036 μ.) ποὺ φέρει τὴν ἐξῆς τετράστιχῃ  
ἐπιγραφῇ στὴν πρόσθια ὄψη, κάτω ἀπὸ ἐγχάρακτο σταυρό:

(σταυρός)  
 [Ἐνθάδ]ε κῆτε  
 [Εὐτύ]χης ζή-  
 [σας] τὰ π-  
 [ντα ξ]τη [-]  
 - - - - -

Ἡ ἐπιγραφή, ποὺ χρονολογεῖται πιθανῶς στὸν 5ο αἰῶνα μ.Χ. σύμφωνα τὸν τύπο τῶν γραμμάτων, ἀνήκε σὲ προγενέστερο τάφο<sup>1</sup>.

Οἱ τέσσερις αὐτὲς ὁμάδες δεκαεπτὰ συνολικὰ πανομοιότυπων κιβωτιό-σχημων τάφων, μολονότι ἀποτελοῦν μέρος νεκροταφείου τῆς Πρωτοβυζαντινῆς - Μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς ποὺ ἐκτείνεται σὲ ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς βασιλικῆς, πρέπει νὰ ἀντιμετωπισθοῦν ὡς ἰδιάζουσα περίπτωσις λόγω τῆς παρουσίας τοῦ περιβόλου, τῆς γεωμετρικῆς τοῦ διατάξεως σὲ παράλληλες ὁμάδες, τῆς ἐπιμελοῦς κατασκευῆς καὶ τῶν κοινῶν τοιχωμάτων τους, καθὼς καὶ τῆς ἀπουσίας σκελετῶν ἀπὸ ὀρισμένους ἐξ αὐτῶν.

Παράλληλα μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν τάφων ἀποκαλύφθηκε πληρέστερα καὶ τὸ ἀνάλημμα τῆς ἀνατολικῆς παρόδου, καθὼς καὶ τὸ πρὸς Ἀνατολὰς πέρασ του, ποὺ κάμπτεται σὲ ὀρθή γωνία πρὸς τὰ νότια, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει μὲ τὸ δυτικὸ ἀνάλημμα (πίν. 30α). Διατηρεῖται σὲ ἄριστη κατάστασις χωρὶς παραμορφώσεις ἢ καθιζήσεις, εἶχαν μόνον καταπέσει στὸ ἔδαφος ὀρισμένες λιθόπλινθοι τῶν ἀνώτατων δόμων του. Εἶναι κατασκευασμένο μὲ σφιχτὰ ἀρμο-λογημένες ὀρθογώνιες ἀσβεστολιθικὲς λιθοπλίνθους μὲ περίτεχνα κατεργασμένη τὴν ἐξωτερικὴ τοῦς ἐπιφάνεια (πίν. 30β). Δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀποκαλυφθεῖ πλήρως οἱ κατώτατοι δόμοι καὶ ἡ εὐθυντηρία τοῦ ἀναλήμματος, εἰκάζεται πάντως ὅτι τὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα λειτουργοῦσε ταυτόχρονα ὡς ὁ βόρειος τοῖχος σκηνοθήκης, ἀνάλογης μὲ τὴν «σκανοθέκαν» τοῦ θεάτρου τῆς Μεγαλόπολης ποὺ μαρτυρεῖται ἐπιγραφικά.

1. Πρβ. Β. ΜΠΑΡΔΑΝΗ, Παλαιοχριστιανικὲς ἐπιγραφὲς Μεσσήνης, στό: ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ, ΒΟΥΛΑ ΚΟΝΤΗ (ἐπ.), *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη καὶ Ὀλυμπία: Ἀστικός καὶ ἀγροτικός χώρος στὴ Δυτικὴ Πελοπόννησο* (Ἀθήνα 2002) 82-98.

Ὅλοι οἱ τάφοι ἦταν σκαμμένοι σὲ τεχνητὴ ἐπίχωση, ἡ ὁποία εἶχε δημιουργηθεῖ τὸν 1ο αἰ. π.Χ./1ο αἰ. μ.Χ. προκειμένου νὰ ὑπερυψωθεῖ τὸ ἔδαφος, μετὰ τὴν κατάργηση (κατεδάφιση) τοῦ οἰκοδομήματος τῆς σκηνοθήκης καὶ τὴν ἀνέγερση τῆς πρώτης σταθερῆς σκηνῆς μετὰ τοὺς ψαμμιτικούς ἀμφικίονες καὶ τοὺς ἡμικίονες στὸ προσκήνιο (πίν. 31α). Ἡ χρονολόγησις τῆς τεχνητῆς αὐτῆς ἐπίχωσης προκύπτει ἀπὸ τὴν εὕρεση θραυσμάτων κεραμικῆς τοῦ τύπου *terra sigillata*, μιᾶς ἐσφράγιστης λαβῆς ἀμφορέως τῆς Κνίδου καὶ κυρίως ἱκανοῦ ἀριθμοῦ λύχνων γνωστοῦ τύπου τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. - 1ου αἰ. μ.Χ., ὅπως ὁ ἀρ. εὐρ. 16199 καὶ 16440, ὕψ. 0.04 μ. (πίν. 316).

Οἱ ὁμοιότητες τοῦ θεάτρου τῆς Μεσσήνης μετὰ αὐτὸ τῆς ἀρκαδικῆς πρωτεύουσας Μεγαλόπολης εἶναι προφανεῖς ὡς πρὸς τὴν παρουσία σκηνοθήκης σὲ ἀμφοτέρα, καθὼς καὶ σὲ ἄλλα δομικὰ στοιχεῖα τους. Ἦταν τὸ μεγαλύτερο θέατρο τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, ὅπως σημειώνει ὁ Πausanias (8.32.1). Οἱ πρῶτες ἐρευνες ἔφεραν στὸ φῶς τὴν ὀρχήστρα, τμῆμα τοῦ κοίλου, τὸ προσκήνιο καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς σκηνοθήκης τοῦ θεάτρου τῆς Μεγαλόπολης. Σὲ συνέχεια, τὸ 1923, πραγματοποιήθηκε μικρὴ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα ἀπὸ τὸν Heinrich Bulle, ὁ ὁποῖος διατύπωσε λίγο ἀργότερα τὴν ἄποψη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ κινητῆς σκηνῆς. Τὸ 1950 πραγματοποιήθηκαν ἀνασκαφικὲς ἐρευνες ἀπὸ τὸν ἔφορο ἀρχαιοτήτων Χρύσανθο Χρήστου. Ἀπὸ τὸ 1959 ὡς τὸ 1963 πραγματοποιήθηκαν ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο Ἀναστάσιο Ὀρλάνδο γιὰ λογαριασμὸ τῆς Ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐργασίες καθαρισμοῦ στὸ θέατρο καὶ τὸ παρακείμενο Θερσίλειο<sup>2</sup>. Στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. κατασκευάστηκαν τὰ λίθινα ἐδῶλια. Ἡ δαπάνη κατασκευῆς τους σχετίζεται μετὰ τὸ ποσὸ τῶν 120 ταλάντων, πού ἔλαβε ἡ Μεγαλόπολις ἀπὸ τοὺς Ἀχαιοὺς καὶ τοὺς Ἡλείους μετὰ ἐντολὴ τοῦ Ἀντίπατρου μετὰ τὸ ἔτος 331 π.Χ. Στὸ κοῖλο ὑπῆρχαν 55 σειρὲς λίθινων καθισμάτων, ἐνῶ δέκα κλιμακοστάσια χωρίζαν τὸ κοῖλο σὲ 9 κερκίδες. Δύο διαζώματα διαίρουσαν τὸ κοῖλο σὲ τρεῖς ζῶνες. Στὴν

2. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Ἔργον* 1959, 185-186· *Ἔργον* 1961, 236· *Ἔργον* 1962, 177-181· *Ἔργον* 1963, 192-193. Ἀνασκαφικὲς ἐρευνες ἔγιναν καὶ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1995-1997 ἀπὸ τὴν Ε' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων: Α. ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, ΑΔ 50, 1995, Χρον., 147-151· ΑΔ 51, 1996, Χρον., 137-144· ΑΔ 52, 1997, Χρον., 202-206.

κάτω βρισκόταν ἡ προεδρία μὲ 21 σειρὲς ἐδωλίων, στὴ δεύτερη ὑπῆρχαν 22 σειρὲς ἐδωλίων, ἐνῶ στὴν τρίτη 17 σειρὲς ἐδωλίων. Ἡ προεδρία κάθε κερκίδας φέρει λαξευμένο στὸ ἐρεισίνωτο τὸ ὄνομα τῆς φυλῆς στὴν ὁποία ἀντιστοιχεῖ ἡ κερκίδα: Ἀπολλωνίας, Παναθαναίας, Ἡρακλείας, Πανίας, [Ἡρ]αίας καὶ Ἀρκαδισίας. Ἡ διάμετρος τῆς ὀρχήστρας, 30.20 μ., θεωρεῖται ἡ μεγαλύτερη στὸν ἀρχαῖο κόσμος, ἐνῶ ὁ κύκλος τῆς ἐφάπτεται στὸ πρόπυλο τοῦ Θερσιλείου. Ὁ Ἀντίοχος ἦταν ὁ χορηγὸς τῶν λίθινων θρόνων καὶ τοῦ ὀχετοῦ: Ἀντίοχος ἀγωνοθετήσας ἀνέθηκε τὸς θρόνους πάντας καὶ τὸν ὀχετόν (IG V 2, 450 I, V, IX). Τὸ θέατρο τῆς Μεγαλόπολης δὲν διέθετε μόνιμη σκηνή, οἱ θεατὲς ἀντίκριζαν μπροστὰ τους τὸ δωρικὸ προστώο τοῦ Θερσιλείου. Κεραμίδια στέγης λακωνικοῦ τύπου, ποὺ φέρουν τὸ σφράγισμα ΣΚΑΝΟΘΕΚΑΣ, μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς στεγασμένου χώρου στὴ δυτικὴ πάροδο καὶ σχετίζονται μὲ τὸ νέο οἰκοδομικὸ πρόγραμμα τοῦ Φιλοποίμενα, τοῦ 190 π.Χ. Ἐδῶ, ἐπομένως, βρισκόταν ἡ σκηνοθήκη, ἓνα στενόμακρο οἰκοδόμημα μήκους 35.36 μ. καὶ πλάτους 8.23 μ., ὅπου στεγαζόταν ἡ συρόμενη ἐπὶ τροχῶν ξύλινη κινητὴ σκηνή, ὅπως τὴν εἶχε ἀναπαραστήσει ὁ Bulle. Τὸν 2ο/1ο αἰ. π.Χ. φαίνεται ὅτι κατασκευάσθηκε ἡ πρώτη σταθερὴ σκηνή τοῦ θεάτρου. Κατὰ τὴ μέση περίοδο τῆς ρωμαιοκρατίας αὐτὴ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ ἓνα μεγάλο σκηνικὸ οἰκοδόμημα ρωμαϊκοῦ τύπου, ὅπως συνέβη καὶ στὸ θέατρο τῆς Μεσσήνης μὲ τὴν τριώροφη σκηνή τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., τὴ γνωστὴ σκηνή τῶν Σαιθιδῶν, ἡ ὁποία ἀντικατέστησε μιὰ προγενέστερη μικρότερη τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.

Στὴν πρώτη ἑλληνιστικὴ φάση τοῦ θεάτρου τῆς Μεσσήνης, ποὺ καλύπτει τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. ὡς τὰ τέλη τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., ἀνήκει καὶ ἡ σκηνοθήκη. Στὴ φάση αὕτὴ ἐντάσσεται τμῆμα λαβῆς κορινθιακοῦ ἀμφορέα (ἀρ. εὐρ. 16102, σωζ. μήκ. 0.08 μ.) ποὺ φέρει τὸ σφράγισμα ΔΕ σὲ ἐλλειψοειδὲς βύθισμα καὶ χρονολογεῖται στὸν 3ο αἰ. π.Χ. (πίν. 31γ)<sup>3</sup>. Στὴν ἴδια φάση ἀνήκει καὶ θραῦσμα ἀσβεστολιθικῆς στήλης, τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ποὺ σώζει πέρας μόνον στὴ δεξιὰ πλευρὰ καὶ φέρει ψήφισμα ξένης πόλεως, πιθανῶς θεσσαλικῆς, πρὸς τιμὴν Μεσσήνιων δικαστῶν (ἀρ. εὐρ. 16129).

3. C.G. KOEHLER, *Corinthian A and B Transport Amphoras* (διατριβή) (Princeton 1979) 55, ἀρ. 523.

Τὴν ἡρεμία τῶν τάφων ἤλθε νὰ ταραῖξει ἡ εὕρεση ἑνὸς μαρμάρινου γυναικείου κεφαλίου στὴν ἐπίχωση μεταξύ τῆς πρώτης ομάδας τῶν πέντε τάφων καὶ τοῦ δυτικοῦ ἀναλήμματος τοῦ κοίλου, τὸ ὁποῖο, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, ἀποτελοῦσε καὶ τὸν βόρειο τοῖχο τῆς σκηνοθήκης. Ἀρ. εὐρ. 16381, ὕψ. 0.262 μ. Ἔχει ἀποσπασθεῖ ἐξ ὁλοκλήρου τὸ πρόσωπο μὲ τὰ φυσιολογικά χαρακτηριστικά, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὀρθάνοιχτα μάτια μὲ τὸ ἔντονο βλέμμα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καθίσταται δυσχερὴς ἡ ταύτιση μὲ συγκεκριμένο πρόσωπο (πίν. 32α). Ἡ ἐπεξεργασία πάντως καὶ ὁ τύπος τῆς κόμμωσης ποὺ ὀργανώνεται σὲ τρία ἐπ'ἀλλήλα ἐπίπεδα μὲ κυματοειδεῖς βοστρύχους καὶ σὲ ἓνα τέταρτο στὴν κορυφὴ τοῦ κρανίου μὲ ὀριζόντιες ἐγχαράξεις παραπέμπει στὴ Φαυστίνα II. Παρατηρεῖται ἔντονη συμπίεση τῶν ὄγκων στοὺς κροτάφους καὶ στὶς παρειές, ἐνῶ τὰ μαλλιά πίσω, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν τράχηλο δὲν ταιριάζουν μὲ τὸν παραπάνω τύπο κόμμωσης (πίν. 32β-δ). Εἶναι προφανὲς ὅτι γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ πορτραίτου τῆς Φαυστίνας χρησιμοποιήθηκε τὸ κεφάλι ἑνὸς πρωιμότερου, ἀνδρικοῦ μάλλον ἀγάλματος τῆς Ἰουλιοκλαυδιανῆς ἐποχῆς, πιθανῶς τοῦ Νέρωνος. Ἔχουμε ἐπομένως ἐνώπιόν μας ἓνα νέο παράδειγμα «ἀνακύκλωσης» ποὺ ἔρχεται νὰ προστεθεῖ στὰ δύο γνωστὰ ἔργα τοῦ ὕστερου 4ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τοπικὸ ἐργαστήριό τῆς Μεσσήνης, τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἰκονίζει τὸν Ἑρμῆ (πίν. 35δ), ἐνῶ τὸ δεύτερο τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο ἢ τὸν γιό του Κωνσταντῖνο II, στὰ ὁποῖα ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ὡς πρώτη ὕλη δύο γυναικεῖα ἀγάλματα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων<sup>4</sup>.

### Ἱερὸ Ἰσιδος καὶ Σαράπιδος

Ἡ θέση τοῦ ἱεροῦ τοῦ Σαράπιδος καὶ τῆς Ἰσιδος δίπλα στὸ θέατρο μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὸν Πausanias (4.32.6), ὁ ὁποῖος σημειώνει: τοῦ θεάτρου δὲ οὐ πόρρω Σαράπιδός ἐστι καὶ Ἰσιδος ἱερόν.

Ἡ ἔρευνα συνεχίστηκε φέτος στὸ δυτικὸ σκέλος τῆς μεγάλης ὑπόγειας στοᾶς σχήματος Π, ποὺ ἀποκαλύφθηκε σὲ προγενέστερες ἀνασκαφικὲς περιόδους ἀμέσως νότια ἀπὸ τὴ σκηνὴ τοῦ θεάτρου (πίν. 33α-β). Δρόμος πλάτους 6

4. G. DELIGIANNAKIS, Two Late-Antique Statues from Ancient Messene, *BSA* 100, 2005, 387-406.

μέτρων περίπου χωρίζει τὴ σκηνὴ τοῦ θεάτρου ἀπὸ τὴν ὑπόγεια κατασκευή. Τὸ βόρειο σκέλος τῆς ἔχει μῆκος 46.50 μ., ἐνῶ τὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ δυτικὸ 35.50 μ. Τὸ πλάτος τῆς εἶναι 3.25 μ., ἐνῶ τὸ βάθος φθάνει τὰ 3.50 μ. Ἦταν καμαροσκέπαστη καὶ δὲν ἔφερε ἀνοίγματα παραθύρων. Ἐνα ἀψιδωτὸ ἀνοιγμα-κόγχη, πρόχειρα φραγμένον μὲ λίθους, ἀποκαλύφθηκε στὸ μέσο περίπου τοῦ δυτικοῦ σκέλους (πίν. 34α), ἐνῶ τέσσερα παρόμοια μικρότερα βρίσκονται στὸ βόρειο σκέλος τῆς δεξαμενῆς. Μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή καὶ τὴν πτώση τῆς ὁροφῆς τῆς, στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνα μ.Χ., ἡ ὑπόγεια δεξαμενὴ χρησιμοποιήθηκε, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ σὲ προγενέστερες ἐκθέσεις μου, ὡς χώρος ἀπόρριψης παντοειδῶν ὑλικῶν (λίθων, ἀσβεστοκονιαμάτων, κεραμιδιῶν στέγης, θραυσμάτων ἀγγείων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν), συμπεριλαμβανομένων καὶ πολυάριθμων θραυσμάτων μαρμάρινων γλυπτῶν. Μεταξὺ αὐτῶν ξεχωρίζει τὸ καθιστὸ ἄγαλμα τῆς Ἰσιδας ποὺ θηλάζει τὸν ὦρο καὶ τὸ δεξιὸ χερὶ τοῦ Περσέα μὲ τὸ κομμένο κεφάλι τῆς Μέδουσας ποὺ βρέθηκαν τὸ 2003 στὴν ἴδια περιοχὴ.

Ἡ λειτουργία τῆς καμαροσκέπαστης κρύπτῆς ὡς ὑπόγειας δεξαμενῆς νεροῦ ἐπιβεβαιώθηκε φέτος, ὅταν διαπιστώθηκε μεταξὺ ἄλλων ἡ παρουσία σωλήνων νεροῦ στὰ ἀνώτερα τμήματα τῶν τοιχωμάτων τῆς. Τὸ τέμενος τοῦ Ἰσείου, στὸ ὁποῖο ἀνῆκε ἡ ὑπόγεια δεξαμενὴ, ἐκτεινόταν πρὸς τὰ ἀνατολικά ὡς τὴ βασιλική, ὅπου ἦλθε στὸ φῶς τὸ 2001 (ἀρ. εὐρ. 11996. ΠΑΕ 2001, 82, πίν. 50α) ἡ ἐπιγραφή:

[ - - - ]ργον Ἰσιδος

Τὸ νερὸ εἶχε ὡς γνωστὸν ἐξέχουσα θέση στὸ τυπικὸ τῆς λατρείας τῶν Αἰγυπτίων θεῶν. Σὲ ὅλα τὰ γνωστὰ ἱερὰ Ἰσιδος καὶ Σαράπιδος τῶν ἐλληνιστικῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ὑπῆρχε κάποια μορφὴ δεξαμενῆ νεροῦ. Χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο ὁρισμένων ἀπὸ τὰ ἱερὰ αὐτὰ εἶναι οἱ ὑπόγειες «κρύπτες» νεροῦ, προσιτὲς συνήθως ἀπὸ μυστικὰ κλιμακοστάσια. Οἱ κρύπτες νεροῦ βρίσκονται βαθιὰ στὸ ἔδαφος κάτω ἀπὸ τὰ κτίσματα τῶν ἱερῶν καὶ δὲν φέρουν ἀνοίγματα γιὰ φυσικὸ φωτισμό, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὴ μεγάλη ὑπόγεια Πειόσχημη καμαροσκέπαστη δεξαμενὴ τῆς Μεσσήνης. Οἱ ὑπόγειες κρύπτες γέμιζαν μὲ νερὸ εἴτε αὐτόματα ἀπὸ τὸν ὑδροφόρο ὀρίζοντα εἴτε μέσω ἀγωγῶν ποὺ μετέφεραν τὸ νερὸ ἀπὸ ὑψηλότερο ἐπίπεδο.

Ἀνάμεσα στὰ θραύσματα γλυπτῶν ποὺ ἦλθαν φέτος στὸ φῶς ξεχωρίζει ἡ δεξιὰ πλευρὰ ἀπὸ τὸ κεφάλι μαρμαρίνου ἀνδρικοῦ ἀγάλματος τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

(πίν. 35α). Ἀρ. εὐρ. 16696, ὕψ. 0.26 μ., πλ. 0.227 μ. Οἱ κρόταφοι καὶ τὸ μέτωπο καλύπτονται ἀπὸ ἔξεργους ἐλικοειδεῖς βοστρύχους, ἐνῶ ταινία (διά-  
δημα) περιβάλλει τὸ κρανίον. Βαθὺς κυκλικὸς τόρμος πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο  
χρησίμευε στὴ στήριξη κάποιου συμβόλου, χαρακτηριστικοῦ τῆς ἱερατικῆς ἢ  
λατρευτικῆς ιδιότητος τοῦ εἰκονιζομένου (πίν. 35β), ὁ ὁποῖος ἐνδέχεται νὰ  
ταυτίζεται μὲ τὸν Ὁρὸ παιδὶ (Ἀρποκράτη), ἃν δεχτοῦμε ὅτι τὸ ἐλλεῖπον σύμ-  
βολο ἦταν ἄνθος λωτοῦ ἢ ἓνα βασιλικὸ αἰγυπτιακὸ στέμμα<sup>5</sup>.

Ἀξίζει ἐπίσης νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι βρέθηκαν καὶ ὀρισμένα θραύσματα ἀπὸ τὸν  
κορμὸ τοῦ βρέφους Ὁρου, ποὺ θηλάζει στὴν ἀγκαλιά τῆς καθισμένης σὲ  
μυστικὴ κίστη Ἰσιδας, τὰ ὁποῖα συγκολλήθηκαν (πίν. 36). Ἀποκαλύφθηκε  
ἐπίσης τὸ κεφάλι μιᾶς μαρμαρίνης λέαινας ἄριστης τέχνης σὲ φυσικὸ μέγεθος  
ἀποτελούμενο ἀπὸ δύο συγκολλώμενα θραύσματα (ἀρ. εὐρ. 13728α+β) (πίν.  
35γ). Βρέθηκαν ἐπίσης θραύσματα γυναικείων κεφαλῶν μὲ πανομοιότυπη  
κόμμωση, βραχίονες, παλάμες, πόδια, πέλματα καὶ πτυχεῖς ἀπὸ μεγάλο ἀριθμὸ  
γυναικείων καὶ ἀνδρικῶν ἀγαλμάτων, ποὺ ἀνήκουν στὸν κόσμον τόσο τοῦ θεά-  
τρου ὅσο καὶ τοῦ Ἰσείου. Εἶναι ὅλα ἔργα κατὰ κύριο λόγον τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ  
τὰ χέρια ἱκανῶν καλλιτεχνῶν, ποὺ φαίνεται ὅτι σχετίζονται μὲ τὰ δραστήρια  
νεοαττικὰ ἐργαστήρια γλυπτικῆς τῆς περιόδου ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου ἕως τὰ  
μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Ὁ κατακερματισμὸς καὶ ἡ ἀπόρριψη τῶν γλυπτῶν  
στὴν κρύπτη νεροῦ τοῦ Ἰσείου, ποὺ εἶχε μετατραπεῖ σὲ σκουπιδότοπον στὰ  
τέλη τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., φαίνεται ὅτι εἶχε ὡς κίνητρο τὴ χρῆση τῶν θραυσμά-  
των στὴν παραγωγὴ ἀσβέστου.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει, τέλος, τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν ἐπίχωση τῆς δυτι-  
κῆς πτέρυγας τῆς κρυπτῆς καμαροσκέπαστης δεξαμενῆς ἀποκαλύφθηκε  
μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ τμήματα ψηφιδωτῶν δαπέδων μὲ λίθινες σπαστὲς ψηφί-  
δες, καθὼς καὶ πολυάριθμες γυάλινες ψηφίδες ποικίλων χρωμάτων, ὀρισμένες  
στερεωμένες σὲ στρώμα κονιάματος, οἱ περισσότερες ὅμως μεμονωμένες καὶ  
διάσπαρτες (πίν. 34β). Προέρχονται ἀπὸ ψηφιδωτὲς παραστάσεις ποὺ πρέπει  
νὰ κοσμοῦσαν τὰ δάπεδα ἢ τοὺς τοίχους κατεστραμμένων δωματίων τοῦ Ἰσείου.

5. V. TRAN TAM TINH, *Le culte des divinités orientales à Herculaneum* (EPRO 17),  
(Leiden 1971) no. 23, εἰκ. 16, πίν. X.

## Βασιλική

Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ νάρθηκα τῆς βασιλικῆς, ἔγινε τακτοποίηση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ ἀποκαταστάθηκε στὴ θέση του ἕνας ἀσβεστολιθικὸς κίονας τῆς νότιας κιονοστοιχείας μετὰ τὸ μαρμάρينو κιονόκρανόν του (πίν. 39α). Ἀνασκάφηκε τὸ βόρειο κλίτος ὡς τὸ ἐπίπεδο τοῦ χωμάτινου δαπέδου του, ποὺ καλυπτόταν κατὰ τόπους ἀπὸ στρώμα κεραμιδιῶν στέγης, διαλυμένα κονιάματα τοίχων καὶ λίθους τῆς ἀνωδομῆς. Ἀνάμεσα στὰ ὑλικά δόμησης ἐντοπίσθηκαν καὶ θραύσματα μαρμάρου ἀπὸ ἀρχιτεκτονικά μέλη καὶ γλυπτὰ προερχόμενα ἀπὸ τὸ θέατρο καὶ τὸ παρακείμενο Ἰσεῖο. Ἄξιο μνηίας εἶναι μαρμάρينو κεφάλι ἀγαλματιδίου Ἀφροδίτης στὸν τύπο τῆς Ἀναδυομένης (ἀρ. εὐρ. 16307, ὕψ. μέγ. 0.084 μ., πλ. 0.086 μ.) μετὰ τίς παλάμες τῶν χειρῶν τῆς ἀκουμπισμένες στὰ μαλλιά ποὺ σχηματίζουν πίσω κρωβύλο (πίν. 37α-β).

Ἀπομακρύνθηκαν οἱ ἀβαθεῖς ἐπιχώσεις ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἔξω ἀπὸ τὸ νότιο κλίτος, ὅπου ἤλθε στὸ φῶς ἀριθμὸς κιβωτιόσχημων χριστιανικῶν τάφων, διάσπαρτων στὸν χώρο χωρὶς ἰδιαίτερη τάξη καὶ ὀργάνωση. Περιβάλλουν τὸν νότιο καὶ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς ἀψίδας τῆς βασιλικῆς, λαμβάνοντας ὑπόψη τὴν παρουσία του (πίν. 38α). Οἱ παλαιότεροι ἐπομένως τάφοι στὴ θέση αὐτὴ ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 7ο αἰ. μ.Χ. μετὰ βάση τὰ κτερίσματά τους, κυρίως ἀγγεῖα, ἀποτελοῦν καὶ τὸ χρονικὸ ὄριο, πρὶν ἀπὸ τὸ ὁποῖο (*terminus ante quem*) πρέπει νὰ κατασκευάστηκε τὸ πρῶτο λατρευτικὸ χριστιανικὸ κτίσμα στὴ θέση αὐτή.

Στέψη κυματιοφόρος ἐνὸς τετράγωνου βάθρου ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, ποὺ ἔφερε χάλκινο ἀνδριάντα, ἐντοπίστηκε χρησιμοποιημένη ὡς ἔδρανο ἢ τράπεζα προσφορῶν στὸ νότιο κλίτος. Ἀρ. εὐρ. 16109, ὕψ. 0.25 μ., πλ. 0.73 μ., μῆκ. 0.73 μ. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια σώζονται τὰ θυθίσματα τῶν πελμάτων τοῦ ἀνδριάντα, ὁ ὁποῖος εἰκονιζόταν ὄρθιος μετὰ τὰ πόδια σχεδὸν παράλληλα καὶ ἄκαμπτα τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο. Οἱ δύο κυκλικὲς τυφλὲς ὀπές (τόρμοι) στὸ μέρος τῆς πτέρνας δηλώνουν τὴ θέση τῶν σιδερένιων γόμφων γιὰ τὴ στήριξη τοῦ ὀρειχάλκινου ἔργου (πίν. 37γ). Ἡ στέψη φέρει στὸ μέτωπο τὴν ἐπιγραφή (πίν. 38β):

Ἀγαθῇ (κισσόφυλλο) Τύχη

Μετὰ τὴν ἐπὶ κληση τῆς Ἀγαθῆς Τύχης στὸν τίτλο τους ἀρχίζουν πολλὰ ψηφίσματα τῆς πόλης τῶν Μεσσηνίων τῆς μέσης καὶ τῆς ὕστερης ρωμαιοκρα-

τίας. Τὸ κείμενο τοῦ ψηφίσματος πρέπει νὰ ἦταν χαραγμένο στὸν ἐλλείποντα πεσσὸ τοῦ βάθρου.

Στὸν νότιο τοῖχο τοῦ νότιου κλίτους εἶχε μεταξὺ ἄλλων χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ θραῦσμα μαρμάρινου γλυπτοῦ. Ἀρ. εὐρ. 16306, ὕψ. μέγ. 0.116 μ., πλ. μέγ. 0.11 μ., πάχ. μέγ. 0.049 μ. Σῶζονται τὰ τρία μεσαῖα δάχτυλα τοῦ ἀριστεροῦ πέλματος γυναικείας μάλλον μορφῆς, ποὺ φορᾷ σανδάλια μὲ χονδρὴ σόλα συμφυῇ μὲ τὴν πλίνθο (πίν. 37δ).

Ἐπιγραφὴ μὲ κατάλογο κιστιοκόσμων Ἀθηναῖς Κυπαρισσίας ἦταν τοποθετημένη στὸ δάπεδο τοῦ κεντρικοῦ κλίτους. Οἱ ἐπιγραφές ποὺ ἔχουν ὡς σήμερα ἀποκαλυφθεῖ χρησιμοποιημένες ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ στὸ δάπεδο ἢ τοὺς τοίχους τῆς βασιλικῆς ἀνέρχονται στὸν ἐντυπωσιακὸ ἀριθμὸ τῶν δεκατεσσάρων.

Θραῦσμα ἀπὸ τὸ ἐρεϊσίνωτο λίθινου θρόνου ἀπὸ τὸ θέατρο, ποὺ ἀπολήγει σὲ κεφάλι χηνίσκου εἶχε ἐπίσης χρησιμοποιηθεῖ στὸν νότιο τοῖχο τῆς βασιλικῆς (πίν. 396). Σὲ ἀναλημματικὸ τοῖχο, ὁ ὁποῖος βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 20 μέτρων περίπου νότια τῆς βασιλικῆς καὶ ὀριοθετεῖ τὸ ὑπερυψωμένο ἄνδρo, εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ ἕνα θραῦσμα ἐνεπίγραφης στήλης ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, ποὺ σώζει πέρας μόνο στὴ δεξιὰ πλευρά του (ἄρ. εὐρ. 16151). Πρόκειται γιὰ θραῦσμα ψηφίσματος τῶν Κυθηρίων πρὸς τιμὴν Μεσσηνίων δικαστῶν. Συσχετίζεται μὲ τὴν ἄρ. εὐρ. 1353 ἐπιγραφὴ, ποὺ βρέθηκε τὸ 1989 στὰ νότια τοῦ Ἀσκληπείου (ΙΑΕ 1989, 91, πίν. 70α. SEG 41, 326). Συμπληρωματικὸ στοιχεῖο τῆς σχέσης τους ἀποτελεῖ τὸ γεγονός, ὅτι σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ ψηφίσματα ὡς τόπος ἀνάθεσης ὀρίζεται τὸ Ἱερὸν τᾶς Μεσσάνας στὴν ἀγορά, ἀπὸ ὅπου προέρχονται καὶ πολλὰ ψηφίσματα ὑπὲρ Μεσσηνίων δικαστῶν, ποὺ μελετᾶ γιὰ δημοσίευση ἡ Βούλα Μπαρδάνη.

### Βόρεια στοὰ ἀγορᾶς

Ἐγινε διευθέτηση τῶν διάσπαρτων λιθοπλίνθων τοῦ τοίχου τῆς βόρειας στοᾶς τῆς ἀγορᾶς καὶ συντήρηση τῶν δύο μεγάλων ἀσβεστολιθικῶν τραπεζῶν (σηκωμάτων) τοῦ ἀγορανομείου (πίν. 40α). Ἐνδιαφέρον ἀπὸ τεχνικῆς πλευρᾶς παρουσιάζει, ὅπως ἔχει ἤδη υπογραμμισθεῖ (ΙΑΕ 2007), ἡ κάτω ἐπιφάνειά τους. Στὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὴν κυκλικὴ ὀπὴ ἐκκροῆς ὑπάρχει λειασμένη ταινία μὲ τέσσερεις τόρμους καὶ ἰσάριθμους σιδερένιους γόμφους, οἱ ὁποῖοι κρα-

τοῦσαν πιθανῶς ἀναρτημένα τὰ μεταλλικά δοχεῖα τῶν ἐμπορίων τῆς ἀγορᾶς (πίν. 406). Ἀνάλογοι τόρμοι καὶ γόμφοι μὲ μολυβδοχόηση ὑπάρχουν καὶ γύρω ἀπὸ τὴν κυκλικὴ ὁπὴ τῶν σηκωμάτων.

Στὴν ἐπίχωση, ἀνάμεσα στὸν τοῖχο τῆς στοᾶς καὶ στὰ σηκώματα εἶχε ἔλθει πέρυσι στὸ φῶς χυτὸ ὀρειχάλκινο κεφάλι Σκύλλας-Μέδουσας, ποὺ συντηρήθηκε φέτος (ἀρ. εὐρ. 15.915). Ταραγμένοι βόστρυχοι περιβάλλουν τὸ ἀγριωπὸ πρόσωπο τοῦ θαλάσσιου δαίμονα, ἐνῶ δύο ἀντωπὰ κεφάλια φιδιῶν στέφουν τὸ μέτωπό της (πίν. 41α-γ). Οἱ παρειές της καλύπτονται ἀπὸ φολίδες, ἐνῶ κάτω ἀπὸ τὸ πηγούνι της προβάλλουν δύο κυνοκέφαλα μιξογενῆ ὄντα ποὺ συνοδεύουν κατὰ κανόνα τὴ Σκύλλα (πίν. 41δ)<sup>6</sup>. Ἀξιόλογο ἔργο τορευτικῆς τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ πρωτοτυπία στὴ σύλληψη καὶ τελειότητα στὴν ἐκτέλεση· ἀποτελοῦσε πιθανότατα ἐξάρτημα προσαρμοσμένο σὲ *fulcrum* κλίνης<sup>7</sup>.

### Ἱερὰ Ἰθώμης

Στὸ ἱερὸ τῆς Λιμνάτιδος, στὴ θέση Σπέλουζα τῆς Ἰθώμης, ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔφερε στὸ φῶς, ἐκτὸς ἀπὸ πολυάριθμα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς ἀνωδομῆς, κατασκευασμένα ἀπὸ τοπικὸ ἐπιχρισμένο ψαμμίτη, συσσωρευμένα στὴ βόρεια κυρίως πλευρά (πίν. 42α) καὶ μεγάλο ἀριθμὸ πήλινων κεραμιδιῶν στέγης κορινθιακοῦ τύπου, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ σίμες καὶ οἱ λεοντοκεφαλές ὑδρορροές ξεχωρίζουν μὲ τὴν ὑψηλὴ καλλιτεχνικὴ τους ποιότητα (πίν. 42β).

Στὸ ἱερὸ 10, εὐρισκόμενο περὶ τὰ 300 μέτρα ΒΔ τοῦ ἱεροῦ τῆς Λιμνάτιδος, προχώρησαν οἱ ἐργασίες διαμόρφωσης καὶ διευθέτησης τῶν πεσμένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν του (εἰκ. 2). Ἦλθαν στὸ φῶς θραύσματα τοῦ ἰωνικοῦ θριγκοῦ (χιονόκρανα, ἐπιστύλια καὶ γεῖσα) (πίν. 43α). Στὴ γνωστὴ καὶ σχολιασμένη ἤδη ἐπιγραφή (ἀρ. εὐρ. 6642. ΠΑΕ 1993, 67-68), ποὺ βρίσκεται στὸν δεῦτερο ἀναβαθμὸ τοῦ κρηπιδώματος, ἀναγνώσθηκε μία ἐπὶ πλέον λέξη

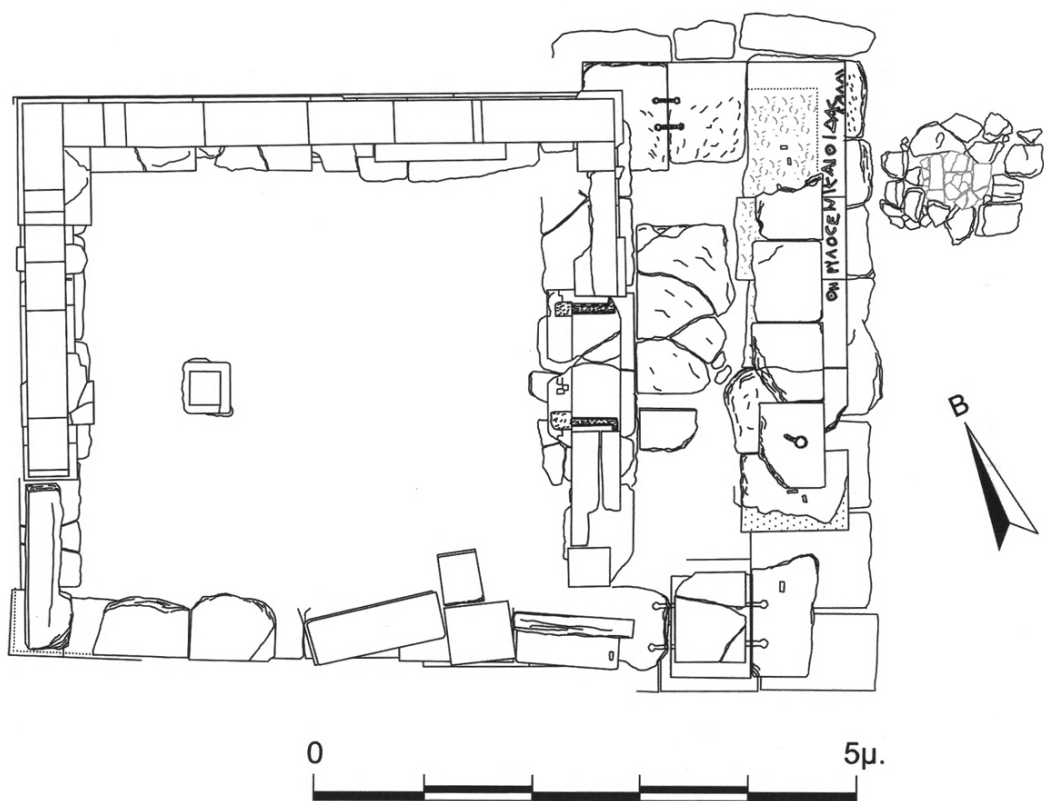
6. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Σκύλλα ἐρετρική, ΑΕ 1979, 24-32.

7. B. BARR-SHARRAR, *The Hellenistic and Early Imperial Decorative Bust* (Mainz am Rhein 1987) 4-8.

(ΚΑΛΑΙ) χαραγμένη χαμηλότερα σὲ δεύτερο στίχο καὶ πρὸς τὸ βόρειο πέρασ τῆς κρηπίδας (πίν. 436).

Τὸ κείμενο θὰ μπορούσε νὰ μεταγραφεῖ ὡς ἑξῆς:

Θηρύλος ἐνίκ<α>. Αἰθίδας | Καλαῖ



Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ ἱεροῦ 10 (Ἐλεούθειας) μὲ τὴν ἐπιγραφὴ στὸ κρηπίδωμα τῆς πρόσοψης.

Εἶναι προφανές πλέον ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνάθεση στὴν Καλὴ Θεὰ τοῦ τοκετοῦ, δηλαδὴ στὴν Ἑλεούθια. Καλοὶ (Δαίμονες) ἀποκαλοῦνται οἱ Κουρῆτες στὴ γνωστὴ ἐπιγραφὴ IG V 1, 1445 τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.:

Ἑλευθυῖαι, Καλοῖς

ὑπὲρ Λυκίας

Ἀθαναδᾶν.

Ἐφόσον ἡ ἀνάγνωσή μας εἶναι ὀρθή καὶ δέν πρόκειται γιὰ κακογραφία τῆς λέξης καλός<sup>8</sup>, λύεται καὶ τὸ πρόβλημα ταύτισης τοῦ ἱεροῦ μὲ τὸν ναὸ τῆς Εἰλειθυίας (Καλῆς Θεᾶς) καὶ τὸν θάλαμο τῶν Κουρητῶν (Καλῶν Δαιμόνων) ποὺ ἀναφέρει ὁ Πausanias (4.31.9).

Συνεχίστηκαν ἐπίσης οἱ ἐργασίες ἀποκατάστασης στὴ θέση τους ὀρισμένων ἀναμοχλευμένων καὶ πεσμένων λιθοπλίνθων στὸν σηκὸ τοῦ ναοῦ τῆς θεᾶς καὶ βελτιώθηκε ἡ μορφή τοῦ μνημείου. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σηκοῦ ἔδειξε ὅτι τὸ δάπεδο ἦταν χωμάτινο καὶ ὄχι πλακόστρωτο, ἐνῶ τὸ λατρευτικὸ μαρμάρινο ἄγαλμα ἦταν μικροῦ μεγέθους, ἀνδρικό σὲ πεσσόσχημο ὑψηλὸ ἀσβεστολιθικὸ βάθρο (εἰκ. 2, καὶ πίν. 44α). Ὁ χώρος μέσα καὶ γύρω ἀπὸ τὸ μνημεῖο διαμορφώθηκε κατάλληλα, ὥστε νὰ εἶναι εὐκόλα προσιτὸς καὶ τοποθετήθηκε ἐνημερωτικὴ πινακίδα γιὰ τοὺς ἐπισκέπτες.

### Ἐργασίες ἀναστήλωσης μνημείων καὶ διαμόρφωσης

Οἱ ἀναστηλωτικὲς καὶ διαμορφωτικὲς ἐργασίες ποὺ ἀναφέρονται ἔγιναν μὲ πιστώσεις τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως (Γ' ΚΠΣ) καὶ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ. Στὴν Παλαίστρα τῆς ἀρχαίας Μεσσήνης, ποὺ βρίσκεται στὸ πέρασ τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Γυμνασίου, συνεχίστηκαν καὶ ὁλοκληρώθηκαν οἱ ἐργασίες στερέωσης καὶ μερικῆς ἀποκατάστασης τοῦ κατακρημνισμένου νότιου ἀναλήμματός της μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀντιστήριξος πίσω (βόρεια) ἀπὸ

8. Ποὺ εἶναι ἄλλωστε καὶ σύμφωνη μὲ τὸ ἐρωτικὸ περιεχόμενον ποὺ δώσαμε παλαιότερα στὴν ἐπιγραφὴ.

τὸ ἀρχαῖο ἀνάλημμα γιὰ τὴ συγκράτηση τῶν χωμάτων καὶ τὴν ἐξουδετέρωση τῶν πιέσεων, καὶ μὲ τὴν ἐπανατοποθέτηση στὴ θέση τους τῶν μετακινηθέντων λιθοπλίνθων τοῦ ἐλληνιστικοῦ ἀναλήμματος (πίν. 446). Πραγματοποιήθηκαν ἐπίσης ἔργα ἀπορροῆς τῶν ὀμβρίων στὸ ἄνδρρο τῆς Παλαίστρας, ποὺ συγκρατεῖται ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα. Κατὰ τίς ἐργασίες αὐτὲς ἀποκαλύφθηκε, ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα τῆς Παλαίστρας καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτό, ἓνα ὀρθογώνιο ταφικὸ μνημεῖο (K9), διαστάσεων  $6.80 \times 5.25$  μ., τοῦ ὁποῖου ἡ ἀνωδομὴ ἔχει καταστραφεῖ. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μνημείου, κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου του, διακρίνονται ὀκτὼ τοῦλάχιστον ὀρθογώνιες θήκες, ὀρισμένες ἀπὸ τίς ὁποῖες φέρουν καλυπτῆριες πλάκες (πίν. 45α).

Τὸ νότιο τμήμα τοῦ μνημείου ἔχει κατολισθήσει ἐλαφρῶς μὲ ἀποτέλεσμα ἡ νότια ἀκραία θήκη νὰ ἔχει μετακινηθεῖ. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς βρέθηκαν ἓνα λεπτὸ χρυσὸ φύλλο μυρτιάς (ἀρ. εὐρ. 16098, μῆκ. 0.043 μ., πλ. 0.022 μ.) (πίν. 456), δύο θραύσματα σιδερένιας σπλεγγίδας καὶ ἓνα θραῦσμα σιδερένιας ψαλλίδας (ἀρ. εὐρ. 16091, 16092 καὶ 16093). Στὴν ἀετωματικὴ στέψη τοῦ μνημείου ἀνήκει τμήμα τῆς δεξιᾶς γωνίας ἀετώματος μὲ συμφυὲς ἀνθεμωτὸ ἀκρωτήριο (ἀρ. εὐρ. 16071, μῆκος 0.538 μ., ὕψ. 0.257 μ.) (πίν. 45γ).

Στὴν ἀνωδομὴ τοῦ ἀναλήμματος, ἀνατολικά τοῦ ταφικοῦ μνημείου καὶ δίπλα σὲ ἀντηρίδα, εἶχαν χρησιμοποιοθεῖ μεταξὺ ἄλλων δομικῶν στοιχείων καὶ τρία ἐπιμήκη ἀντιθήματα δωρικοῦ ἐπιστυλίου, παρόμοια μὲ αὐτὰ τοῦ δωρικοῦ περιστυλίου τῆς Παλαίστρας (πίν. 46α). Φέρουν, τὰ δύο ἐξ αὐτῶν, ἀναγραφές (grafitti) ὀνομάτων ἐφήβων τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., παρόμοιες μὲ αὐτὲς ποὺ ἀπαντοῦν στὰ βάθρα τῶν γάλλικων ἀνδριάντων στὰ νότια τοῦ τετρακιδίου δωρικοῦ Προπύλου τοῦ Γυμνασίου:

1. Ἀρ. εὐρ. 16249, μῆκ. μέγ. 1.31 μ., ὕψ. 0.048 μ., πάχ. 0.30 μ., ὕψ. γραμμ. 0.008-0.03 μ. Ἀντίθημα δωρικοῦ ἐπιστυλίου μὲ ἐντορμίες στὴν ἀρχικὴ ἄνω ἐπιφάνεια καὶ ἔξεργη ταινία στὴν ἄνω παρυφὴ τῆς ἀρχικῆς πίσω ὀψης του. Μετὰ τὴν πτώση του ἀπὸ τὸ οἰκοδόμημα στὸ ὁποῖο ἀνῆκε, εἶχε χρησιμοποιοθεῖ ὡς ἔδρανο, πάνω στὸ ὁποῖο ἀναπαύονταν οἱ ἔφηβοι τοῦ Γυμνασίου καὶ χάραζαν τὰ ὀνόματα καὶ τὰ ἀξιώματά τους κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τριετοῦς θητείας του κατὰ τὸν 1ο αἰ. π.Χ. καὶ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. Σὲ μία τρίτη χρήσιν τὸ ἀντίθημα λειτούργησε ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ καὶ χρησιμοποιήθηκε στὴν ἐπισκευὴ τοῦ ἀναλήμματος τῆς Παλαίστρας κατὰ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. Οἱ ἀναγραφές, ποὺ δὲν ἀκολουθοῦν ὅλες τὴν ἴδια φορὰ, ἔχουν ὡς ἐξῆς:

## Πολυάρατος

Φίλων Φίλωνος

Ἐπιχάρης Κλεοξένου

Σόξις Διο[- - -]

Παντῖνος

Πολέμων

Εὐδαμος

Ἀρχίων

Λέων

Σωσικρά[της]

Ξενά[. . .]

Ἀριστοκράτης

Πολίτα[ς]

Ἀριστόπολις

Διονυ[σ- -]

Νικασίων

Νικωνίδας

Ἴσ[. . .]ρη χαῖρε

[. . . .]φάτα χαῖρε

Λοχίαι

Λυσικράτης

Μνασίας

Λύκων

Κλέων

Κλεαίνετος

Σωσικράτης

Λοχίαι

Τεταρτίδας

Ποίμανδρος

Τίμαρχος

Εὐδαμίδας

Δαμοκλῆς

-----

2. Ἀρ. εὐρ. 16250α-6, μῆκ. μέγ. 1.54 καὶ 0.70 μ., ὕψ. 0.48 μ., πᾶχ. 0.30 μ., ὕψ. γραμμ. 0.008-0.03 μ. Ἀντίθημα δωρικοῦ ἐπιστυλίου σὲ δύο συνανήκοντα τμήματα μὲ ἐντορμίες στὴν ἀρχικὴ ἄνω ἐπιφάνειά του καὶ ἔξεργη ταινία στὴν ἄνω παρυφὴ τῆς ἀρχικῆς πίσω ὀψης του. Μετὰ τὴν πτώση του ἀπὸ τὸ οἰκοδόμημα στὸ ὁποῖο ἀνῆκε, εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἔδρανο πάνω στὸ ὁποῖο ἀναπαύονταν οἱ ἔφηβοι τοῦ Γυμνασίου καὶ παίζοντας τρίλιζα χάραζαν τὰ ὀνόματα καὶ τὰ ἀξιώματά τους κατὰ τὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου καὶ τοῦ Τιβερίου. Σὲ μία τρίτη χρήσι, τὸ ἀντίθημα χρησιμοποιήθηκε στὴν ἐπισκευὴ τοῦ ἀναλήμματος τῆς Παλαίστρας κατὰ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ., ὅπου καὶ βρέθηκε. Οἱ ἀναγραφές τῶν ὀνομάτων, ποὺ δὲν ἀκολουθοῦν ὅλες τὴν ἴδια φορὰ, ἔχουν ὡς ἑξῆς:

- (α) ΚΛ. Φιλλ [- -]  
 Θεοτέλη  
 Ἐπιχάρης  
 Θεοτέλη  
 ΔΙC  
 Νίκων  
 Πολυκράτης  
 Τεταρτίδας  
 Κλεοσθένης  
 Διόφαντ[ος]  
 Ξενοκράτης  
 Φιλοκλῆς  
 Λυκ[έο]υ  
 Διονύσιε  
 Χίονις  
 χαῖρε  
 Καλλ[- - -]

(6) Νικάρετος

Τὰ περισσότερα ὀνόματα τῶν ἐφήβων μᾶς εἶναι γνωστὰ ἀπὸ ἐπιγραφές τῆς Μεσσήνης καὶ τῆς Μεσσηνίας. Ὁ Τεταρτίδας ἀπαντᾶται καὶ στὶς δύο ἐπιγραφές. Τὸ ὄνομα Διονύσιε στὴ δεύτερη ἐπιγραφή ἀναγράφεται στὴν κλη-

τική. Ἡ παρουσία δύο γυναικείων ὀνομάτων τέλος στήν πρώτη ἐπιγραφή καί ἐνός ἀνδρικοῦ ὀνόματος στή δεύτερη ἀκολουθούμενων ἀπό τὸ ρῆμα χαῖρε, ξενίζει ὅπωςδὴποτε, γιατί παραπέμπει σὲ μεταθανάτιο χαιρετισμὸ πού δὲν ἔχει θέση ἀνάμεσα σὲ ὀνόματα ζωντανῶν ἐφήβων. Οἱ λοχίαί φαίνεται ὅτι ἦσαν ὁμάδες μικροῦ ἀριθμοῦ εἰκοσαετῶν ἐφήβων, εὕρισκόμενων στὸ τελευταῖο (τρίτο) ἔτος τῆς ἐκπαίδευσθῆς τους, ἀποτελοῦσαν δηλαδή μικρά ἐκστρατευτικά σώματα γιὰ εἰδικές ἐπικίνδυνες ἀποστολές, οἱ ὁποῖες συνέβαλαν στή σκληραγώγηση καί στὸ πέρασμά τους στήν τάξη τῶν ἀνδρῶν πολεμιστῶν. Οἱ ἀποστολές αὐτές ἦταν μέρος τῶν ἐθίμων περάσματος ἀπὸ τὴν ἡλικία τοῦ ἐφήβου σὲ ἐκείνην τοῦ ἀνδρα, ὅπως τὰ γνωρίζουμε ἀπὸ τίς ἐφηβίες τῶν Ἀθηνῶν καί τῆς Σπάρτης<sup>9</sup>.

Στὴν ἴδια θέση τοῦ ἀναλήμματος τῆς Παλαίστρας, ὅπου καί οἱ παραπάνω ἐφηβικές ἐπιγραφές, ἀποκαλύφθηκε ἄνω τμήμα μαρμαρίνου κορμοῦ δένδρου με ὅζους, πού ἀποτελοῦσε στήριγμα ἀγάλματος (ἀρ. εὐρ. 16154, ὕψ. μέγ. 0.33 μ., διάμ. μέγ. 0.125 μ.) (πίν. 466).

### Πρόσθήκη ἐπιγραφῶν

#### 1) Γυμνάσιο, παλαίστρα

Ἄρ. εὐρ. 16101. Τεμάχιο ἰωνικοῦ ἐπιστυλίου ἀπὸ τὴ στοὰ τῆς παλαίστρας, σωζόμενο καθ' ὕψος, σπασμένο δεξιὰ καί πίσω· στήν ἀριστερὰ πλευρὰ ἔχει ἀναθύρωση.

Ὑψος 0.315, πλάτος (σωζ.) 0.645, πάχος (σωζ.) 0.45. Ὑψος γραμμ. 0.07.

1ος αἰ. π.Χ.

[- - - - -] Φιλωνίδα[- - - - -]

[- - - - -] Ἑρμαῖ καί [- - - - -].

Δὲν εἶναι σαφές ἂν τὸ θραῦσμα ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο ἢ τὸ δεύτερο ἐνεπίγραφο μέλος τοῦ ἐπιστυλίου τῆς στοᾶς. Στὴν πρώτη περίπτωση τὸ σωζόμενο ὄνομα πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ Φιλωνίδα[ς] (ὁ ἀναθέτης), στή δεύτερη Φιλωνίδα (τὸ

9. Π. Β. NAKE, Ὁ μαῦρος κυνηγός (ἐλληνικὴ μετάφραση Στ. Γεωργούδη) (Ἀθήνα 1968) 174.

πατρώνυμο τοῦ ἀναθέτη). Ἡ πιθανότερη συμπλήρωση τοῦ 2ου στίχου εἶναι Ἑρμαῖ καὶ [Ἡρακλεῖ καὶ τᾷ πόλει], πρβ. τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἐπιστυλίου τῆς Δυτ. Στοᾶς τοῦ Γυμνασίου (ἀρ. εὐρ. 4202 α+β) καὶ τὴν ἐπιγραφὴν στὸ ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου τοῦ δωματίου III τῆς Δυτ. Στοᾶς (ἀρ. εὐρ. 6783)<sup>10</sup>.

Τὸ ὄνομα Φιλωνίδας μαρτυρεῖται στὴ Μεσσήνη ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ., πρβ. τὴν ἀπελευθερωτικὴν ἐπιγραφὴν ὑπ' ἀρ. εὐρ. 124 (IG V 1, 1471). Στὸν 3ο αἰ. π.Χ. ἀπαντᾶται μεταξὺ τῶν ὀνομάτων τῶν πεσόντων ἐν Μακίστῳ (ἀρ. εὐρ. 8052)<sup>11</sup>. Φιλωνίδας εἶναι ὁ πατέρας τῆς Θεοφανείας, συζύγου τοῦ Δαμοφώντος Ξενοφίλου, ἐγγονοῦ τοῦ Δαμοφώντος (ἀρ. εὐρ. 1028)<sup>12</sup>. Βάθρο ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς Κρήνης Ἀρσινόης (ἀρ. εὐρ. 8068)<sup>13</sup> ἔφερε τὸν ἀνδριάντα τοῦ Φιλωνίδα, εὐεργέτου τῆς πόλεως. Ὁ Φιλωνίδας Διογένης (ἀρ. εὐρ. 1014<sup>14</sup> καὶ InO 445) χρονολογεῖται στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.

## 2) Στάδιο

Ἀρ. εὐρ. 17057. Ἐπίκρανο ἀσβεστολιθικῆς παραστάδας, ἀκέραια σωζόμενο. Βρέθηκε 37 μ. πρὸς Δ τοῦ μνημείου K3. Κοσμεῖται μὲ δύο ἐπᾶλληλες ταινίες καὶ κυμάτιο.

Ύψος 0.30, πλάτος 0.415 (0.435 στὸ κυμάτιο), πάχος 0.185-0.19. Ύψος γραμμ. 0.027-0.03.

1ος αἰ. μ.Χ.

Ἐπὶ ἱερέος Πολυνί-

ου τοῦ [β'], ἔτους ν

3 [.]η' [γυμ]νασιάρ-

[χου] Τιμοκρέον-

[τος - - - - -]

10. P. THEMELIS, Messene, recent discoveries (sculpture) στὸν τόμο M. Stamatopoulou - M. Yeroulanou (ἐκδ.), *Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece* (2002) 234, εἰκ. 5 καὶ 233, εἰκ. 2.

11. ΠΑΕ 1996, 163-165, πίν. 72 (SEG 47, 406). Πρβ. SEG 51, 493.

12. ΠΑΕ 1962, 111-112, ἀρ. 2 (SEG 23, 219).

13. ΠΑΕ 1996, 152 (SEG 47, 395).

14. L. MIGEOTTE, BCH 109, 1985, 597-607 (SEG 35, 343).

Τὰ σωζόμενα εἶναι ἡ κεφαλίδα καταλόγου ἐφήβων. Τὰ ὀνόματα τοῦ ἱερέως καὶ τοῦ γυμνασάρχου μαρτυροῦνται γιὰ πρώτη φορὰ μεταξύ τῶν Μεσσηνίων.

### Ἡ ἔρευνα τῶν ὀχυρώσεων

Συνεχίστηκε φέτος τὸ πρόγραμμα τῆς συστηματικῆς ἔρευνας καὶ τῆς ἀποτύπωσης τῶν ὀχυρώσεων τῆς Μεσσήνης σὲ συνεργασία μὲ τὴν ἴδια, ὅπως καὶ πέρυσι, ἐρευνητικὴ ομάδα ἀπὸ τὸ Ἐλεύθερο Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου μὲ ὑπεύθυνες τὴν καθηγήτρια ἀρχαιολογίας Friederike Fless καὶ τὴν καθηγήτρια ἀρχιτεκτονικῆς στὸ Πολυτεχνεῖο τοῦ Βερολίνου Dorothea Sack, καθὼς καὶ πολυάριθμη ομάδα ἀρχαιολόγων, ἀρχιτεκτόνων, γεωφυσικῶν καὶ φοιτητῶν ποὺ ἐργάστηκαν στὴ Μεσσήνη ἀπὸ τὶς 19 Ἰουλίου ὥς τὶς 25 Αὐγούστου. Μετρήθηκαν καὶ ἀποτυπώθηκαν τὸ σύνολο τῆς πορείας τῶν τειχῶν καθὼς καὶ ὅλοι οἱ πύργοι μὲ χρήση σύγχρονης ψηφιακῆς τεχνολογίας καὶ ὀργάνων. Στὴ νοτιοδυτικὴ πύλη τοῦ τείχους ἦλθε στὸ φῶς ἀκέραιη μελαμβαφῆς εὐρύστομη πρόχους μὲ μικρὲς ἐλλείψεις στὸ χεῖλος (ἀρ. εὐρ. 16106, ὕψ. 0.084 μ., διάμ. χεῖλους 0.053 μ., διάμ. βάσης 0.041 μ.) (πίν. 46γ). Χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴν πρώιμη χρονολόγηση τῶν ἐπαμεινώνδιων ὀχυρώσεων τῆς Μεσσήνης, χρονολόγηση ποὺ στηρίζεται ἄλλωστε καὶ σὲ νομισματικὰ τεκμήρια.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

## 5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΙΚΛΑΙΝΑΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

(Πίν. 47-56)

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 2008 συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴ θέση Τραγάνες τῆς Ἰκλαινας Μεσσηνίας. Ἡ ἔρευνα διεξάγεται ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου καὶ χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὴν Ἑδρὰ Ἑλληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Μιζούρι, ἀπὸ τὸ Ἰνστιτούτο Προϊστορίας τοῦ Αἰγαίου (Institute for Aegean Prehistory), τὸ Ἰδρυμα τῆς Κλασικῆς Βιβλιοθήκης Loeb (Loeb Classical Library Foundation), καὶ τὸ Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἀνθρωπιστικῶν Ἐπιστημῶν τῶν Η.Π.Α. (National Endowment for the Humanities)<sup>1</sup>. Ἡ ἐπιστημονικὴ ὁμάδα ἀποτελεῖται ἀπὸ τὶς ἀρχαιολόγους Νίκη Σακκά, Μαρία Ψαλλίδα, Alissa Stoimenoff καὶ Erin Galligan, τοὺς ἀρχιτέκτονες-τοπογράφους Chris Mundigler καὶ Steve Clarke, τὴν ζωοαρχαιολόγο Deborah Ruscillo Κοσμοπούλου, τὴν ἀνθρωπολόγο Maria Liston, τὶς βοτανολόγους Susan Allen καὶ Sarah Lima, τὶς εἰδικοὺς ἐπὶ θεμάτων κεραμικῆς Cynthia Sheldermine καὶ Joann Gulizio, τὸν ὑπεύθυνον γιὰ τὴν ἡλεκτρονικὴ τράπεζα δεδομένων Kevin Pluta, καὶ τὸν εἰδικὸ σὲ χημικὲς καὶ πετρογραφικὲς ἀναλύσεις κεραμικῆς Michael Galaty. Στὴν ἔρευνα ἔλαβαν μέρος 48 φοιτητὲς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Μιζούρι καὶ ἄλλων πανεπιστημίων.

Στὴν ἀνασκαφὴ ἀκολουθοῦμε τὸ σύστημα τῶν τετραγώνων, τὰ ὁποῖα ταυτίζονται μὲ τὰ μικρὰ τετράγωνα τοῦ καννάβου ποὺ εἴχαμε ἐφαρμόσει κατὰ τὴν ἐπιφανειακὴ ἔρευνα. Συγκεκριμένα, γιὰ τοὺς σκοποὺς τῆς ἐπιφανειακῆς

---

1. Θερμότατες εὐχαριστίες ἐκφράζονται πρὸς τὴν Προϊσταμένη τῆς ΔΗ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων κ. Ξένη Ἀραπογιάννη, τὸν ἐπιβλέποντα ἐκ μέρους τῆς Ἐφορείας ἀρχαιολόγο κ. Δημοσθένη Κοσμοπούλου, καὶ τὸν ἀρχιφύλακα τοῦ Μουσείου Πύλου κ. Κωνσταντῖνο Σικαλιὰ γιὰ τὴ βοήθειά τους στὴ διεξαγωγὴ τῆς ἔρευνας.

ἔρευνας εἶχαμε διαιρέσει τὴ Μεσσηνία σὲ τετράγωνα  $500 \times 500$  μ., τὰ ὁποῖα ἀριθμήθηκαν μὲ κεφαλαῖα λατινικὰ γράμματα καὶ ἀριθμούς (π.χ. N13). Κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ μεγάλα αὐτὰ τετράγωνα διαιρέθηκε σὲ μικρότερα τετράγωνα  $50 \times 50$  μ., τὰ ὁποῖα φέρουν μικρὸ λατινικὸ γράμμα καὶ ἀριθμὸ (π.χ. N13a10 μ.). Τέλος, κάθε μικρὸ τετράγωνο διαιρεῖται περαιτέρω σὲ τετράγωνα  $5 \times 5$  μ., πού ἀριθμοῦνται μὲ μικρὸ ἑλληνικὸ γράμμα καὶ ἀριθμὸ (π.χ. N13a10ζ1). Τὰ μικρὰ αὐτὰ τετράγωνα, τῶν  $5 \times 5$  μ. ἀποτελοῦν καὶ τὰ σκάμματα τῆς ἀνασκαφῆς. Αὐτὸ τὸ σύστημα ἀρίθμησης, πέραν τοῦ ὅτι ἐπιτρέπει τὴν ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις ἀκολουθώντας μία λογικὰ διαρθρωμένη ἀρίθμηση, καθιστᾷ δυνατὴ τὴ λεπτομερὴ σύγκριση τῶν εὐρημάτων τῆς ἐπιφανειακῆς καὶ γεωφυσικῆς ἔρευνας μὲ ἐκεῖνα τῆς ἀνασκαφῆς.

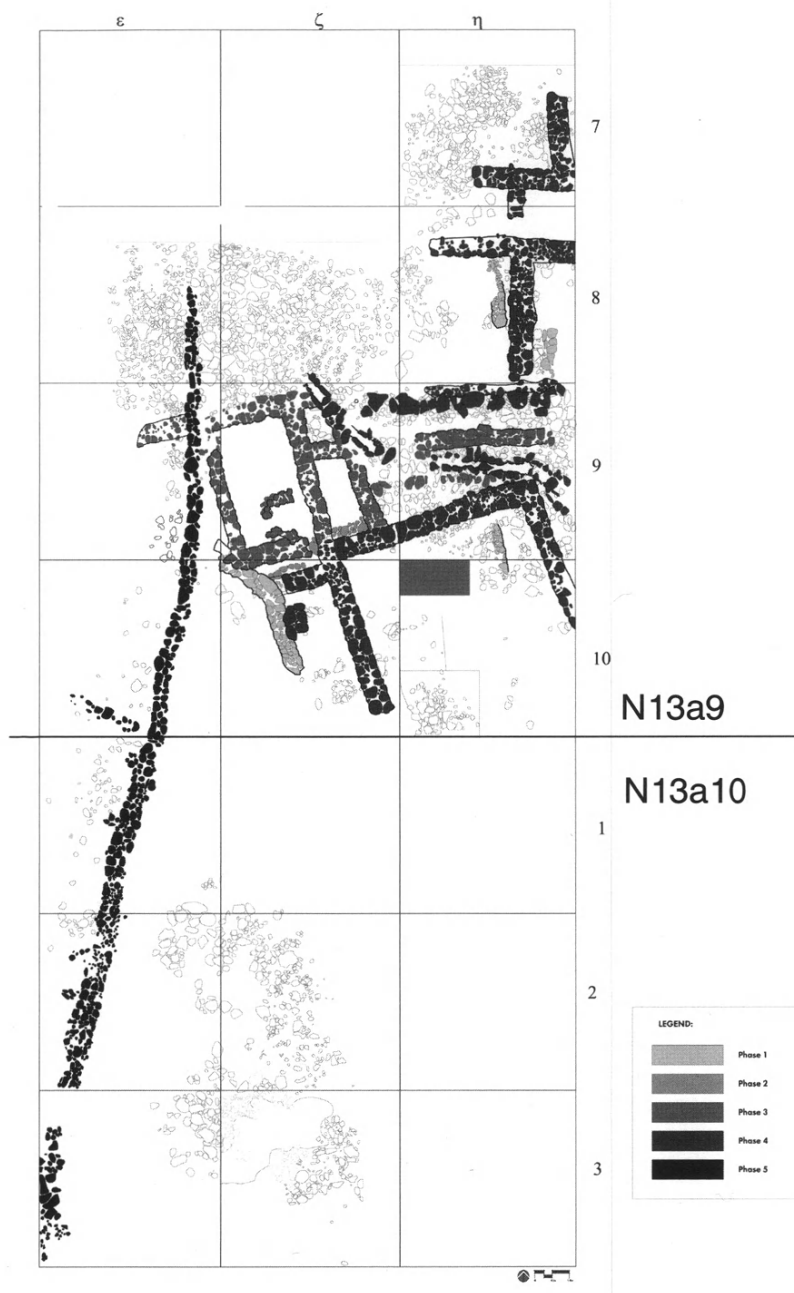
Τὸ 2008 συνολικὰ ἀνασκάφηκαν ἐννέα τετράγωνα  $5 \times 5$  μ. στὰ βορειοανατολικά τοῦ τυμβοειδοῦς ἐξάρματος πού δεσπόζει τῆς θέσης (εἰκ. 1, πίν. 47α).

#### ΤΟ ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΟ ΣΤΡΩΜΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ

Τὸ 2006 εἶχαμε ἐντοπίσει τμῆμα κατεστραμμένης ΜΕ οἰκίας στὰ τετράγωνα N13a10ε2 καὶ N13a10ζ2<sup>2</sup>. Ἐφέτος ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκτάθηκε στὰ γειτονικά τετράγωνα N13a10ζ1, N13a10ε3, καὶ N13a10ζ3, μὲ σκοπὸ τὸν καθορισμὸ τῆς ἔκτασης τοῦ στρώματος καταστροφῆς. Στὸ νότιο τμῆμα τοῦ N13a10ζ3 ἀνασκάφηκε ἡ συνέχεια τοῦ δαπέδου πού εἶχαμε μερικῶς ἀνασκάψει τὸ 2006. Τὸ δάπεδο αὐτὸ βρίσκεται σὲ βάθος  $0.763\text{--}0.826^3$  καὶ εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ πατημένο χῶμα καὶ θαλάσσια βότσαλα, ἐνῶ σειρὰ τριῶν πλακωτῶν λίθων ἴσως ἀνῆκε στὸ κατώφλι τοῦ δωματίου (πίν. 47β). Τὸ δάπεδο καλύπτεται ἀπὸ στρῶμα πυρακτωμένου χώματος, πού περιλαμβάνει ὅστρακα ΜΕ III ἀποθηκευτικῶν καὶ χονδροειδῶν ἀγγείων (πίν. 53γ-κ), καμένα ὅστὰ αἰγοπροβάτων καὶ χοίρων, καὶ ἀγκυρόσχημο περίαπτο (πίν. 56α), ἐνῶ στὴν ἐπίπλευση τῶν χωμάτων ἀπὸ τὸ στρῶμα αὐτὸ βρέθηκαν καὶ μικροτεμάχια καμένου κονιάματος. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ δαπέδου βρέθηκε ἐστία

2. Βλ. ΠΑΕ 2006, 74-76.

3. "Ὅλα τὰ βάθη δίνονται σὲ μέτρα ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο ("datum") τῆς ἀνασκαφῆς, πού ὀρίσθηκε σὲ ὑψόμετρο 165.71 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας.



Εἰκ. 1. Γενικὸ σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς.

(βάθος 0.818) διαμέτρου 0.30 μ., πού περιεῖχε ἐλάχιστα καμένα ΜΕ ὄστρακα. Πρὸς τὰ δυτικά τὸ δάπεδο τελειώνει στὴ βορειοανατολική γωνία τοῦ N13a10ε3 (βάθος 1.222-1.466)<sup>4</sup>, ὅπου βρέθηκε ἓνα σχεδὸν ὁλόκληρο ΜΕ III ἀποθηκευτικὸ ἀγγεῖο (πίν. 53α), δύο ἀμφικωνικά σφονδύλια (πίν. 56β-γ) καὶ ἀπολεπίσματα πυριτόλιθου. Στὰ βόρεια, τὸ δάπεδο ὀρίζεται ἀπὸ σωρὸ μὲ ἄτακτα πεσμένους λίθους πού προέρχονται ἀπὸ τὴ διάλυση τοίχων θεμελίων (βάθος 0.714-0.929), ὁ ὁποῖος ἐπίσης περιλαμβάνει πυρακτωμένο χῶμα, πολυπληθεῖς καμένες πλίνθους, καὶ καμένα ὄστρακα χονδροειδῶν ΜΕ ἀγγείων (πίν. 48α). Στὸ νότιο ἄκρο τοῦ τετραγώνου N13a10ξ1, σὲ ἀπόσταση 2.30 ἀπὸ τὸν σωρὸ, βρέθηκε καὶ δεύτερο δάπεδο ἀπὸ πατημένο χῶμα (βάθος 0.945-1.052), ἐπὶ τοῦ ὁποῖου βρέθηκαν τὰ κομμάτια μεγάλου ἀποθηκευτικοῦ ἀγγείου καὶ ΜΕ ἐγχάρακτα ὄστρακα (πίν. 53β).

Γενικά, σὲ ὅλη τὴ νότια περιοχὴ τῆς ἀνασκαφῆς φαίνεται ὅτι ἔχουμε τουλάχιστον δύο δωμάτια πού χρησιμοποιήθηκαν στὸ δεύτερο μισὸ τῆς ΜΕ περιόδου καὶ καταστράφηκαν ἀπὸ πυρκαγιὰ κατὰ τὸ τέλος τῆς ἰδίας περιόδου. Δυστυχῶς, ἡ καταστροφὴ πού ὑπέστησαν ἦταν τόσο μεγάλη, πού δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκατασταθοῦν οἱ κατόψεις τῶν δωματίων ἢ οἱ θέσεις καὶ οἱ κατευθύνσεις τῶν τοίχων τους, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ εἶναι ἄγνωστο ἐὰν πρόκειται γιὰ δύο διαφορετικὲς Οἰκίες ἢ δύο δωμάτια τῆς ἰδίας Οἰκίας. Σημειωτέον ὅτι στὰ ἀνώτερα στρώματα καὶ τῶν δύο δωματίων βρέθηκαν ὙΕ IIIA2/B ὄστρακα ἀναμειγμένα μὲ ΜΕ κεραμική, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν ἔχνη τοίχων πού νὰ συνδέονται μὲ τὰ ὄστρακα αὐτά.

#### Ο ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ

Τὸ 2006 εἴχαμε ἀνασκάψει μακρὸ τοῖχο τῆς ὙΕ IIIA2/B περιόδου, πού καταλήγει σὲ λιθόστρωτο ἀγνώστου χρήσεως (σημειώνεται μὲ μαῦρο στὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 1). Ἐφέτος ἐπεκτείναμε τὴν ἀνασκαφὴ πρὸς τὰ ἀνατολικά, μὲ σκοπὸ τὴ διερεύνηση τῆς χρήσης τοῦ λιθόστρωτου καὶ τὴν κατανόηση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἰκόνας καὶ στρωματογραφίας τοῦ ὙΕ οἰκισμοῦ. Ἡ ἀνασκαφὴ

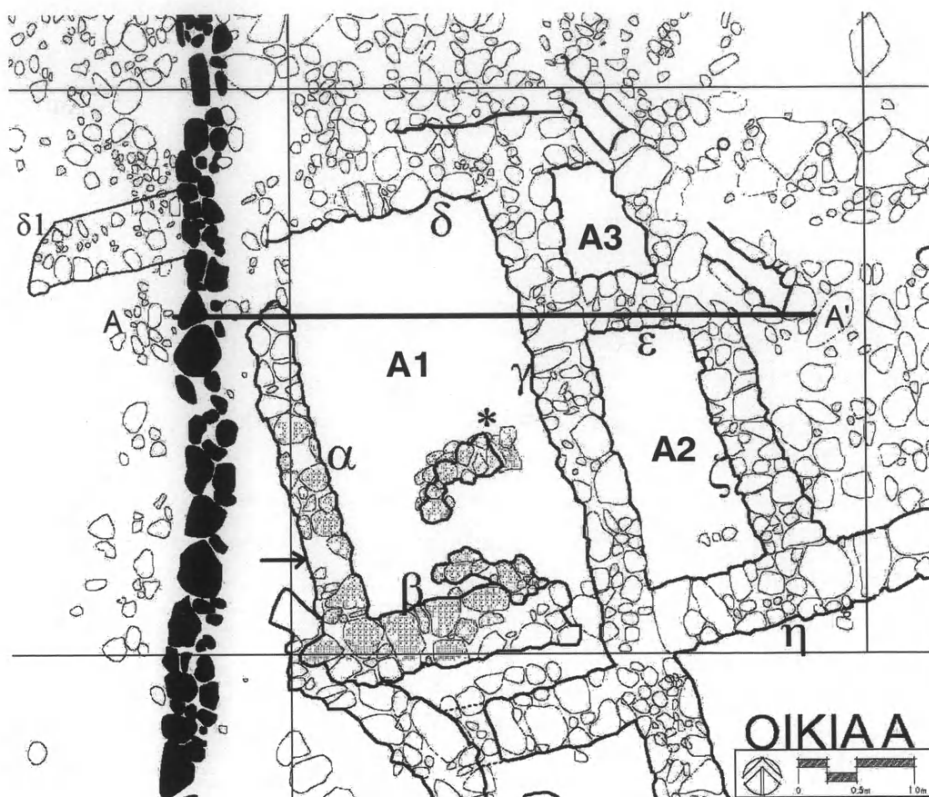
4. Ἡ βαθυμετρικὴ διαφορὰ ὀφείλεται στὴν κλίση τοῦ ἐδάφους.

ἔφερε στὸ φῶς τμήματα κτηρίων οἰκιακῆς χρήσεως, καθὼς καὶ συστήματος ἀγωγῶν, ποὺ χρονολογοῦνται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὴν ὙΕ ΠΙΑ2/Β περίοδο. Γενικά, ἡ στρωματογραφία παρουσιάζει τὴν ἴδια εἰκόνα σὲ ὅλη τὴν ἀνασκαφεῖσα περιοχὴ τοῦ ὙΕ οἰκισμοῦ. Κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα, τὸ ὁποῖο ἔχει μαλακὸ ἐρυθροκάστανο χῶμα, πάχους 0.20-0.30 μ., βρίσκεται στρώμα σκληρότερου, σκούρου καστανοῦ, χώματος πάχους ἀπὸ 0.15 μ. (στὸ τετράγωνο N13a9ζ9) ἕως 0.40 μ. (στὰ τετράγωνα N13aη8 καὶ N13a9ζ10), μέσα στὸ ὁποῖο ἐμφανίζονται τὰ ἀνώτερα τμήματα τῶν τοίχων καὶ οἱ ἀγωγοί. Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ ἐμφανίζεται στρώμα ἐγκατάλειψης, πάχους 0.20-0.35 μ., μὲ διάσπαρτη ὙΕ ΠΙΑ2/Β κεραμικὴ καὶ πολυάριθμα ὀστὰ ζώων. Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα ἐγκατάλειψης καὶ ἐπὶ τῶν δαπέδων τῶν διαφόρων δωματίων ὑπάρχει στρώμα καταστροφῆς ποὺ περιλαμβάνει πυρακτωμένο χῶμα, ὙΕ ΠΙΑ2/Β ὄστρακα (ὀρισμένα ἐκ τῶν ὁποίων καμένα), καὶ ὀστὰ ζώων.

Ἐπειδὴ σὲ κανένα σημεῖο τοῦ ὙΕ οἰκισμοῦ δὲν φθάσαμε στὸ φυσικὸ ἔδαφος καὶ ἐπειδὴ τμήματα τῶν κτηρίων ποὺ ἀποκαλύψαμε ἐφέτος ἀκόμη βρίσκονται σὲ ἄσκαφη περιοχὴ, τόσο ὁ ὀρισμὸς τῶν διαφόρων Οἰκιῶν, ὅσο καὶ τὰ ὑπόλοιπα συμπεράσματα ἐνδέχεται νὰ ἀλλάξουν μὲ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς.

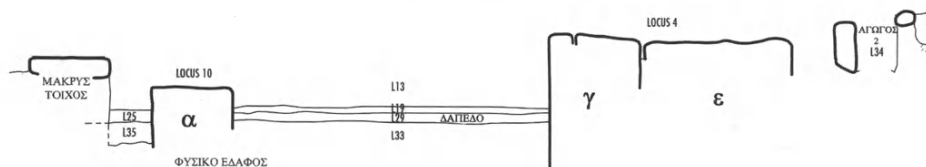
## Οἰκία Α

Περιλαμβάνει τρία δωμάτια (εἰκ. 2, πίν. 486). Τὸ Δωμάτιο Α1 εἶναι ὀρθογώνιο, ἑσωτ. διαστάσεων 3.10×2 μ., μὲ προσανατολισμὸ ΒΔ-ΝΑ, καὶ ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους α, β, γ, δ. Ὁ τοῖχος α ἔχει μῆκος 3.10 μ. καὶ πλάτος 0.55-0.60 μ. Τὸ νότιο μισὸ τοῦ τοίχου αὐτοῦ, σὲ μῆκος 1.50 μ. ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο του, ἀποτελεῖται ἀπὸ μονὴ σειρὰ λίθων μεγάλων (0.40-0.50 μ.) καὶ μεσαίων (0.30-0.40 μ.) διαστάσεων, οἱ ὁποῖοι εἶναι καμένοι, ἀλλὰ τὸ βόρειο μισό, πέραν τοῦ 1.50 μέτρου μήκους, εἶναι κτισμένο μὲ τρεῖς ὀριζόντιες σειρὲς λίθων μεσαίων διαστάσεων, συνδεδεμένων μὲ πηλό (πίν. 49α). Ὁ τρόπος κατασκευῆς τοῦ τοίχου ἀλλάζει ἀκριβῶς ἐκεῖ ποὺ σταματοῦν οἱ καμένοι λίθοι καί, κατὰ τὰ φαινόμενα, τὸ βόρειο μισὸ προστέθηκε μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ νοτίου ἀπὸ πυρκαγιά. Στὸ νότιο ἄκρο τοῦ τοίχου, σὲ ἀπόσταση 0.40 μ. ἀπὸ τὴ γωνία μὲ τὸν τοῖχο β, ὑπάρχει κενὸ πλάτους 0.63 μ., τὸ ὁποῖο χρησίμευε ὡς εἴσοδος στὸ δωμάτιο (δηλώνεται μὲ τόξο στὴν εἰκ. 2). Ὁ τοῖχος β σώζεται σὲ



Εἰκ. 2. Κάτοψη τῆς Οἰκίας Α (μὲ ἀστερίσκο δηλώνεται ἡ θέση τοῦ μεγάλου τριποδικοῦ ἀγγείου, μὲ βέλος ἡ εἴσοδος καὶ μὲ σκιά οἱ καμένοι λίθοι).

μῆκος 2.80 μ. καὶ ἔχει πλάτος 0.55-0.60 μ., εἶναι δὲ κατασκευασμένος μὲ μονή σειρά λίθων μεγάλων καὶ μεσαίων διαστάσεων, ὅπως καὶ τὸ νότιο τμήμα τοῦ τοίχου α, μὲ τὸν ὁποῖο ἐνώνεται. Ὅλοι οἱ λίθοι τοῦ τοίχου β εἶναι καμένοι, ὅπως καὶ ἐκεῖνοι τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ α. Οἱ τοῖχοι γ καὶ δ, πού ἀντίστοιχα ὀρίζουν τὸ δωμάτιο Α1 πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ βόρεια, εἶναι διαφορετικῆς κατασκευῆς. Ὁ τοῖχος γ σώζεται σὲ ὕψος 0.90 μ., ἔχει μῆκος 4.43 μ., πλάτος 0.60 μ., καὶ εἶναι κατασκευασμένος μὲ τέσσερις σειρὲς λίθων μεγάλων



Εἰκ. 3. Τομή Α-Α' τῆς Οἰκίας Α (Νίκη Σακκά).

διαστάσεων (μήκους 0.35-0.50 μ.), ἐναλlassομένων μὲ μικρότερους πλακω-  
τούς λίθους (μήκους 0.20-0.30 μ.), συνδεδεμένων μὲ πηλό. Ὁ τοῖχος δ,  
ὁμοίας κατασκευῆς μὲ τὸν γ, εἶχε ἀρχικὸ μῆκος 3.50 μ., ἀλλὰ τὸ ἀνατολικό  
τοῦ ἄκρο καταστράφηκε ἀπὸ τὸν ἀγωγὸ 1 πού κτίσθηκε ἀργότερα στὸ σημεῖο  
αὐτό (βλ. κατ.). Τὸ ἀρχικὸ τοῦ πλάτος ὑπολογίζεται σὲ 0.50-0.60 μ., ἀλλὰ ἡ  
βόρεια πρόσοφί του δὲν φαίνεται, ἐπειδὴ ἔχει ἐνσωματωθεῖ στὸ λιθόστρωτο  
πού ἐπίσης κτίσθηκε σὲ ὑστερότερη φάση. Στὰ δυτικὰ ὁ τοῖχος δ διακόπτεται  
ἀπὸ τὸν μακρὺ τοῖχο, ἀλλὰ ἴσως νὰ προεκτεινόταν καὶ πρὸς τὰ δυτικὰ τοῦ  
μακροῦ τοίχου (δ1 στὴν εἰκ. 2). Τὸ νότιο τμήμα τοῦ δωματίου καταλαμβάνε-  
ται ἀπὸ πεταλοειδῆ κατασκευὴ (εἰκ. 2, πίν. 486), ἀπὸ τὴν ὁποία διατηροῦνται  
τμήματα δύο τοίχων, προσανατολισμένων ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά, κατα-  
σκευασμένων μὲ πέντε σειρὲς πλακωτῶν λίθων μεσαίων διαστάσεων (0.20-  
0.30 μ.) συνδεδεμένων μὲ πηλό. Ὁ βόρειος τοῖχος ἔχει πλάτος 0.35 μ. καὶ  
σῶζεται σὲ μῆκος 0.95 μ. καὶ ὕψος 0.70 μ. ἡ δυτικὴ ἀπόληξή του στρέφεται  
πρὸς τὰ νότια, ὅπου ἀρχικὰ ἐνωνόταν μὲ τὸ νότιο. Ὁ νότιος ἀρχίζει σὲ ἀπό-  
σταση 0.35 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ ἀπόληξή τοῦ βορείου, ἔχει πλάτος 0.30 μ. καὶ  
σῶζεται σὲ μῆκος 1.10 μ., καὶ ὕψος 0.65 μ. Ὅλοι οἱ λίθοι τῆς κατασκευῆς  
αὐτῆ εἶναι καμένοι, ὅπως καὶ τὸ νότιο μισὸ τοῦ τοίχου α καὶ ὁ τοῖχος β, πού  
τὴν περιβάλλουν (σκιασμένα στὴν εἰκ. 2).

Τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου ἐντοπίσθηκε σὲ βάθος 1.42-1.46 μ. (εἰκ. 3).  
Ἀποτελεῖται ἀπὸ στρώση βοτσάλων μικρῶν διαστάσεων (0.02×0.02 μ. ἕως  
0.06×0.045 μ.) καὶ πατημένο χῶμα καὶ εἶναι κατασκευασμένο πάνω σὲ  
τεχνητὴ στρώση ὑποθεμελίωσης, μέσου πάχους 0.40 μ. Τὸ δάπεδο καλύπτε-  
ται ἀπὸ στρώμα καταστροφῆς πάχους 0.10-0.20 μ., πού περιλαμβάνει πυρα-  
κτωμένο χῶμα (μὲ πολὺ ἔντονα ἴχνη πυρκαγιᾶς στὸ νότιο μισὸ τοῦ δαπέδου,  
γύρω ἀπὸ τὴν πεταλοειδῆ κατασκευή, καὶ μόνο σποραδικὰ στὸ βόρειο μισό),  
λιθάρια καὶ καμένα ὅστὰ αἰγοπροβάτων, βοοειδῶν καὶ χοίρων. Ἡ κεραμικὴ

τῆς ομάδας τοῦ δαπέδου περιλαμβάνει πολυάριθμα ὅστρακα ἀπὸ χρηστικά καθὼς καὶ ἄγραπτα ἀγγεῖα, κυρίως σκύφους καὶ κύλικες τῆς ΥἚ ΙΙΑ2/Β. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου καὶ ἐφαπτόμενο στὴ βόρεια παρεῖα τῆς πεταλοειδοῦς κατασκευῆς βρέθηκε κατὰ χώραν μεγάλο τριποδικὸ ἀγγεῖο (πίν. 496 – ἡ θέση του δηλώνεται μὲ ἀστερίσκο στὴν εἰκ. 2), στηριζόμενο σὲ κυκλικὴ βάση ἀπὸ τέσσερις λίθους μεσαίων διαστάσεων (διακρίνονται στὸν πίν. 486). Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου εἶναι καμένη στὸ σημεῖο μόνο ποὺ ἀκουμποῦσε στὸν βόρειο τοῖχο τῆς κατασκευῆς. Ἐνα δεύτερο, μικρότερο τριποδικὸ ἀγγεῖο βρέθηκε ἐπίσης ἐπὶ τοῦ δαπέδου στὰ δυτικά τοῦ πρώτου, στὴ γωνία τῶν τοίχων α καὶ β. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο, ἡ στρώση ὑποθεμελίωσης περιλαμβάνει διάσπαρτη κεραμικὴ τῆς ΥἚ ΙΙΑ/Β περιόδου ἀνάμικτη μὲ πρωιμότερα ὅστρακα τῆς ΥἚ ΙΙΒ/ΙΙΑ1 περιόδου καὶ λιθάρια (πίν. 55α-β).

Τὸ Δωμάτιο Α2 βρίσκεται στὰ ἀνατολικά τοῦ δωματίου Α1, ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὸ χωρίζει ὁ τοῖχος γ. Ἔχει σχῆμα ἀκανόνιστου παραλληλόγραμμου, μήκους 2.36 μ. καὶ πλάτους 0.85 μ. (Ν ἄκρο)– 1.18 μ. (Β ἄκρο). Ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους γ, ε, ζ, καὶ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ η. Ὁ τοῖχος ε σώζεται σὲ μήκος 0.95 μ., ἀλλὰ φαίνεται ὅτι συνεχιζόταν πρὸς τὰ δυτικά σὲ μήκος τουλάχιστον 7.20 μ., πρὶν καταστραφεῖ ἀπὸ τὸ κανάλι τοῦ ἀγωγοῦ 2 (βλ. κατ.). Ὁ τοῖχος ζ ἔχει πλάτος 0.50 μ. καὶ μήκος 2.17 μ., ἀλλὰ στὸ σημεῖο ποὺ ἐνώνεται μὲ τὸν ε ἔχει ἐπίσης καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν ἀπόληξη τοῦ ἀγωγοῦ 2. Ὁ τρόπος κατασκευῆς τῶν τοίχων γ, ε, καὶ ζ εἶναι ὁ ἴδιος, μὲ τέσσερις ὀριζόντιες σειρὲς λίθων μεγάλων (0.57×0.30 μ.) καὶ μεσαίων διαστάσεων (0.23×0.17 μ.) συνδεδεμένων μὲ πηλό, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους παρεμβάλλονται πλακωτοὶ λίθοι (γὰρ τὸν τοῖχο η βλ. κατ., Δωμάτιο Β1). Τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ βότσαλα καὶ πατημένο χῶμα ἐπάνω σὲ στρώση ὑποθεμελίωσης ἴδια καὶ στὸ ἴδιο βάθος μὲ ἐκείνη τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου Α1. Ἡ κεραμικὴ τοῦ δαπέδου δὲν διαφοροποιεῖται σημαντικά ἀπὸ ἐκείνη τῆς ὑποθεμελίωσης καὶ παρουσιάζει τὴν ἴδια εἰκόνα μὲ ἐκείνη τοῦ δωματίου Α1.

Τὸ Δωμάτιο Α3 βρίσκεται στὰ βόρεια τοῦ δωματίου Α2, ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὸ χωρίζει ὁ τοῖχος ε. Πρόκειται γὰρ μικρὸ, ἴσως ἀποθηκευτικὸ, χῶρο διαστάσεων 1.03 μ. (β-ν)×0.70 μ. (α-δ), ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους γ, δ, ε, καὶ ζ. Τὸ ἐσωτερικὸ του εἶναι γεμάτο μὲ πέτρες ποὺ ἔπεσαν κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀγωγοῦ 2, ὁπότε φαίνεται ὅτι καταστράφηκε καὶ τὸ βορειοανατολικὸ ἄκρο τοῦ δωματίου καί, ἐὰν ὑπῆρχε, καὶ τὸ δάπεδο τοῦ μικροῦ αὐτοῦ χώρου.

Γενικά, στὴν Οἰκία Α φαίνονται ὅτι ὑπῆρξαν δύο οἰκοδομικὲς φάσεις. Ἡ πρωιμότερη περιλαμβάνει τὸ νότιο τμήμα τοῦ δωματίου Α1 μὲ τὸ νότιο τμήμα τοῦ τοίχου α, τὸν τοῖχο β καὶ τὴν πεταλοειδῆ κατασκευὴ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου, ὅλα κατεστραμμένα ἀπὸ πυρκαγιά. Μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν τμημάτων αὐτῶν, τὸ δωμάτιο πῆρε τὴν τελικὴ του μορφή μὲ τὴν κατασκευὴ τῆς βόρειας προέκτασης τοῦ τοίχου α, τῶν τοίχων γ καὶ δ, καὶ τοῦ βόρειου (ἄκαυτου) μισοῦ τοῦ δαπέδου. Στὴν ἴδια φάση ἀνήκουν καὶ τὰ δωμάτια Α2 καὶ Α3. Οἱ δύο φάσεις δὲν διαχωρίζονται ἀπὸ τὴν κεραμικὴ καὶ ἀκολούθησαν ἢ μία τὴν ἄλλη σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΑ2/Β περίοδο.

### Οἰκία Β

Ὡς Οἰκία Β ὁρίσθηκαν δύο δωμάτια στὰ ἀνατολικά τῆς Οἰκίας Α (εἰκ. 4, πίν. 50α). Τὸ δωμάτιο Β1 ὁρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους θ, η, καὶ ι. Εἶναι προσανατολισμένο ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ καὶ φαίνεται νὰ εἶναι νεώτερο τῆς Οἰκίας Α, γιατί τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου η τέμνει τὸ νότιο ἄκρο τοῦ τοίχου γ καὶ μετὰ σχηματίζει γωνία πρὸς τὰ δυτικά. Οἱ τοῖχοι η καὶ ι εἶναι ἴδιας κατασκευῆς, μὲ τέσσερις καὶ κατὰ τόπους πέντε ὀριζόντιες σειρὲς λίθων μεσαίων διαστάσεων ἐναλλασσομένων μὲ μικρότερους καὶ συνδεδεμένων μὲ πηλό. Ὁ τοῖχος ι, μὲ προσανατολισμὸ ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ, ἔχει πλάτος 0.55 μ. καὶ σῶζεται σὲ μήκος 3.80 μ. καὶ ὕψος 0.70-0.75 μ. Ὅλοι οἱ λίθοι τῆς ἐπιφανειακῆς σειρᾶς εἶναι καμένοι. Τὸ νοτιοανατολικὸ τοῦ ἄκρο προχωρεῖ στὸ ἄσκαφο καὶ θὰ ἐντοπισθεῖ τοῦ χρόνου. Τὸ βορειοδυτικὸ ἄκρο τοῦ σχηματίζει γωνία πρὸς τὰ δυτικά καὶ ἐνώνεται μὲ τὸν τοῖχο η, ὁ ὁποῖος ἔχει ὕψος 0.60 μ., μήκος 5.30 μ., καὶ πλάτος 0.60 μ. καὶ εἶναι κατασκευασμένος μὲ πέντε σειρὲς λίθων: ἡ ἐπιφανειακὴ σειρὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλους ἐπίπεδους λίθους (μέσου πλάτους 0.60 μ.), ὁρισμένοι ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι τοποθετημένοι ἐγκάρσια πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ τοίχου. Ὁ τοῖχος αὐτὸς τέμνει τὸν γ καὶ σχηματίζει γωνία μὲ τὸν τοῖχο ε πρὸς τὰ ΝΑ. Ὁ τοῖχος θ (πλάτος 0.55 μ., μήκος 4.0 μ., σωζ. ὕψος 0.25-0.30 μ.) ἀποτελεῖται ἀπὸ μία μόνο ὀριζόντια σειρὰ λίθων μεγάλων διαστάσεων καὶ στὸ νοτιοανατολικὸ τοῦ ἄκρο καταλήγει σὲ δύο εὐμεγέθεις λίθους πού σχηματίζουν παραστάδα. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου αὐτοῦ δὲν ἔχει ἀνασκαφῆ πλήρως, ἀλλὰ δάπεδο κατασκευασμένο ἀπὸ βότσαλα μεσαίων διαστάσεων καὶ πατημένο χῶμα (μὲ βέλος στὸν πίν. 50α) βρέθηκε σὲ βάθος 0.876 μ. (ἀνατο-





Είχ. 5. Κάτοψη των Οικήων Γ και Δ.

### Οικία Γ

Τμήματα δύο ὀρθογώνιων δωματίων διατεταγμένων ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά ἀνήκουν σὲ κτήριο πὺ ὀνομάσθηκε Οἰκία Γ (εἰχ. 5, πίν. 506). Τὸ δωμάτιο Γ1 πρὸς τὰ ἀνατολικά, βόρεια καὶ νότια ὀρίζεται ἀντίστοιχα ἀπὸ τοὺς τοίχους α, β καὶ γ, ἀλλὰ ὁ δυτικὸς τοῖχος του ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸ λιθόστρωτο. Ὁ τοῖχος α εἶναι πλατύτερος τῶν ἄλλων, μὲ πλάτος πὺ κυμαίνεται ἀπὸ 0.55 μ. μέχρι 0.70 μ. καὶ ἔχει μῆκος 3.56 μ. Τὰ πρῶτα 2.10 μέτρα μῆκους ἀπὸ τὴ συμβολή του μὲ τὸν β σώζονται σὲ ὕψος 0.60-0.65 μ. καὶ εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ τρεῖς σειρὲς μεσαίων (0.20-0.30 μ.) λίθων πὺ καταλήγουν σὲ δύο μεγάλους λίθους (μῆκος 0.35-0.40 μ.). Σὲ ὕστερότερη φάση ὁ τοῖχος προεκτάθηκε πρὸς τὰ νότια μὲ μονὴ σειρὰ λίθων, ἡ ὀποία συναντᾷ τὸν

τοιῖχο γ καὶ περνάει πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου. Ὁ τοῖχος β εἶναι κατασκευασμένος μὲ μία ὀριζόντια σειρὰ ἀπὸ λίθους μεσαίων διαστάσεων καὶ λιθάρια σφηνωμένα ἀνάμεσα στοὺς λίθους, ὅπως καὶ ἡ νότια προέκταση τοῦ α, χαρακτηριστικὸ δὲ τῆς κατασκευῆς καὶ τῶν δύο εἶναι ἡ χρῆση κροκαλοπαγῶν λίθων, ποὺ δὲν ἀπαντῶνται στὴν ἀρχικὴ φάση τοῦ α. Ὁ τοῖχος γ σώζεται μόνο ἀποσπασματικά, γιατί φαίνεται νὰ ἔχει ἐνσωματωθεῖ στὸν ἀγωγὸ 1 καὶ σκεπάζεται ἐν μέρει ἀπὸ τὶς καλυπτῆριες πλάκες τοῦ ἀγωγοῦ (βλ. κατ.). Διατηρεῖται μόνο μία σειρὰ λίθων μεσαίων διαστάσεων σὲ μῆκος 2.82 μ. ἀπὸ τὴ συμβολή του μὲ τὸν τοῖχο α. Τὸ δάπεδο, κατασκευασμένο ἀπὸ βότσαλα καὶ πατημένο χῶμα, ἐντοπίσθηκε σὲ βάθος 0.621 μ. Ἡ ὁμάδα εὐρημάτων τοῦ δαπέδου δὲν διαφοροποιεῖται ἀπὸ ἐκείνη τῆς ὑποστρώσης τοῦ δαπέδου: καὶ οἱ δύο ὁμάδες περιλαμβάνουν καμένο χῶμα, πολλὰ καμένα ὀστὰ ζώων (βλ. κατ.) καὶ μεγάλη ποσότητα ὙΕ ΙΙΑ2/Β κεραμικῆς (χονδροειδῆ καὶ ἄγραπτα ὄστρακα ἀπὸ κύπελλα, σκύφους καὶ κύλικες, πίν. 56α). Ἀξιοσημεῖωτη εἶναι ἡ εὕρεση, στὸ γέμισμα τῆς ἐπίστρωσης, δύο ρυτῶν (πίν. 56α, δεξιά), καὶ ἐνὸς ζωομόρφου εἰδωλίου (πίν. 56ε). Ἡ εἴσοδος τοῦ δωματίου θὰ πρέπει νὰ βρισκόταν στὴ ΒΔ γωνία, ὅπου κοντὰ στὴν ἀπόληξη τοῦ τοίχου β σώζεται μεγάλος λίθος μὲ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, διαστάσεων 0.60×0.40 ποὺ ἴσως νὰ χρησίμευε ὡς κατώφλι. Σὲ παλαιότερη φάση ἀνήκει ὁ τοῖχος δ, πλάτους 0.40 μ., κατασκευασμένος μὲ μονὴ σειρὰ μεσαίων καὶ μικρῶν λίθων, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ δυτικὴ πρόσοψη τοῦ τοίχου α, ἐκτείνεται πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ σὲ μῆκος 2.12 μ. καὶ χάνεται κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο β (ἀνώτερη ἐπιφάνεια λίθων σὲ βάθος 0.54). Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου Γ1 δὲν ἔχει ἀνασκαφεῖ πλήρως καὶ τὸ δάπεδο τοῦ πρωιμότερου αὐτοῦ τοίχου δὲν ἐντοπίσθηκε ἀκόμα.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ ὀστὰ ζώων ποὺ βρέθηκαν στὸ δωμάτιο Γ1. Αὐτὰ περιλαμβάνουν τὰ συνήθη αἰγοπρόβατα καὶ χοίρους, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ πολυάριθμα ὀστὰ ἀπὸ ἐλάφια, ἀγριόχοιρους καὶ λαγούς, ποὺ φανερῶνουν ἐκτεταμένο κυνήγι. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι τὰ περισσότερα ὀστὰ ζώων (καὶ ἐξημερωμένων καὶ ἄγριων) φέρουν ἵχνη δαγκώματος ἀπὸ σκυλιά, ἂν καὶ ὀστὰ σκύλων δὲν ἔχουν βρεθεῖ ἀκόμα. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ἐπίσης καὶ τὸ εὕρημα κέρατος ἐλαφιοῦ ποὺ εἶναι ἕτοιμο νὰ πέσει, κάτι ποὺ συμβαίνει μία φορὰ τὸν χρόνο, στὰ μέσα ἢ τέλη τοῦ φθινοπώρου, τὸ ὁποῖο φανερῶνει τὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία σκοτώθηκε τὸ ζῷο. Τὰ ὀστὰ ἀπὸ βοοειδῆ παρουσιάζουν τραύματα (π.χ. σπασμένα πλευρὰ ποὺ θεραπεύθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια ζωῆς τῶν ζώων)

καὶ ἔχνη ἀρθρίτιδας, παθήσεις πού ἐμφανίζονται σέ ζῶα πού χρησιμοποιοῦνται γιὰ ἄρωση καὶ ἀγροτικὲς ἐργασίες. Τέλος, ἡ εὕρεση σαλιγκαριῶν τοῦ εἶδους *Lindholmiola corcyrensis* φανερώνει τὴν ὑπαρξὴ δασώδους ἔκτασης κοντὰ στὸν οἰκισμὸ, γιατί τὸ εἶδος αὐτὸ ζεῖ μόνο σέ δάση.

Τὸ δωμάτιο Γ2 ὀρίζεται ἀπὸ τὸν τοῖχο α, τὴν ἀνατολική προέκταση τοῦ τοίχου β καὶ τὸν τοῖχο γ, πού συνεχίζονται στὸ ἄσκαφο καὶ θὰ ἀνασκαφοῦν προσεχῶς. Βοτσαλωτὸ πάτωμα σέ βάθος 0.672 ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου Γ1. Σὲ χαμηλότερο βάθος 0.85 θρίσκεται ὁ πρωιμότερος τοῖχος ε (μῆκος 1.20 μ., πλάτος 0.45), κατασκευασμένος μὲ δύο ὀριζόντιες σειρὲς μεγάλων λίθων. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου αὐτοῦ δὲν ἔχει ἀνασκαφεῖ πλήρως.

### Οἰκία Δ

Τμῆμα κτηρίου, στὸ ὁποῖο μέχρι στιγμῆς ἀνήκουν τρεῖς τοῖχοι πού ὀρίζουν δύο δωμάτια ἀνασκάφηκε στὸ βόρειο ἄκρο τῆς ἀνασκαφείσης περιοχῆς καὶ ὀνομάσθηκε Οἰκία Δ (εἰκ. 5, πίν. 506). Τὸ δωμάτιο Δ1 ὀρίζεται ἀπὸ τὸν τοῖχο β στὰ βόρεια, τὸν τοῖχο γ στὰ ἀνατολικά καὶ τὸν τοῖχο β τῆς Οἰκίας Γ στὰ νότια. Εἶναι στενόμακρο, ἐσωτερικοῦ μήκους 1.30 ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο (τὸ μῆκος του ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά δὲν διαπιστώθηκε γιατί τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα δὲν ἔχει ἀκόμα ἀνασκαφεῖ). Ἀνοιγμα πλάτους 0.50 μ. ἀνάμεσα στὴ νότια ἀπόληξη τοῦ τοίχου γ καὶ στὸν τοῖχο β τῆς Οἰκίας Γ ἀποτελοῦσε τὴν εἴσοδο ἀπὸ τὸν ὑπαίθριο χῶρο, πιθανὸν αὐλὴ, πού ἀνοίγεται πρὸς τὰ δυτικά καὶ ὀδηγεῖ στὸ λιθόστρωτο. Τὸ δωμάτιο Δ2 ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους α καὶ β. Ὁ τοῖχος α, πλάτους 0.60 μ., ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο, σῶζεται σέ ὕψος 0.40 μ. καὶ μῆκος 2.15 μ., καὶ εἶναι κατασκευασμένος μὲ δύο ὀριζόντιες σειρὲς λίθων μεσαίων διαστάσεων μὲ λιθάρια σφηνωμένα ἀνάμεσα στοὺς λίθους, ἐνῶ μεγάλος λίθος σχηματίζει παραστάδα στὸ βόρειο ἄκρο του. Στὰ νότια σχηματίζει γωνία μὲ τὸν τοῖχο β, πλάτους 0.45-0.50 μ., ὁ ὁποῖος ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά καὶ σῶζεται σέ ὕψος 0.50 μ. καὶ μῆκος 2.90 (συνεχίζεται στὸ ἄσκαφο πρὸς τὰ ἀνατολικά). Ὁ τοῖχος αὐτὸς εἶναι κατασκευασμένος μὲ τρεῖς ὀριζόντιες σειρὲς μεσαίων διαστάσεων λίθων, μὲ λιθάρια σφηνωμένα ἀνάμεσα στοὺς λίθους.

Ἡ ἐπίχωση στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου, κάτω ἀπὸ τὸ σύνθηες ἐπιφανειακὸ στρώμα, περιλαμβάνει στρώση πάχους 0.23 μ. (βάθος 0.62-0.85 μ.) μὲ

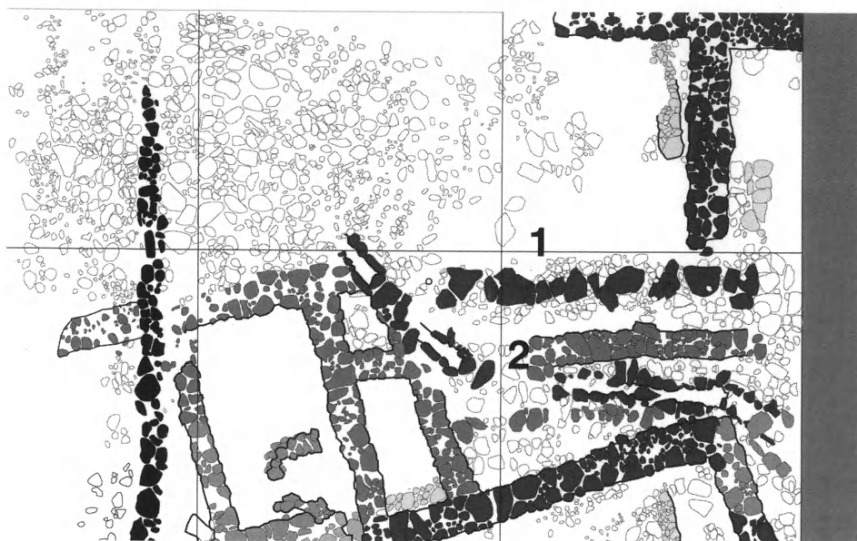
μεγάλο ἀριθμὸ ὙΕ ΠΙΑ2/Β ὀστράκων καὶ ὀστέων αἰγοπροβάτων καὶ χοίρων. Τὸ στρώμα αὐτὸ ὑπέρκειται στρώματος καταστροφῆς μὲ πυρακτωμένο χῶμα καὶ καμένα ὀστρακα, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ὁποίου θὰ ὁλοκληρωθεῖ τὸ 2009, προκειμένου νὰ διερευνηθεῖ ἐὰν καλύπτει κάποιον δάπεδο.

### Ἀγωγοὶ

Σύστημα κτιστῶν ἀγωγῶν ἐντοπίσθηκε ἀνάμεσα στὶς Οἰκίες Β καὶ Γ (εἰκ. 6, πίν. 516). Οἱ ἀγωγοὶ ξεκινοῦν ἀπὸ τὰ ἀνατολικά/νοτιοανατολικά σὲ σημεῖο πού δὲν ἔχει ἀκόμα ἀνασκαφεῖ καὶ στὰ δυτικά καταλήγουν στὸ λιθόστρωτο.

Ὁ ἀγωγὸς 1 (πίν. 52α) εἶναι ὁ μεγαλύτερος: ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τετραγώνου N13a9η9 σὲ ἀπόσταση 0.90 μ. ἀπὸ τὴ βορειοανατολική γωνία τοῦ τετραγώνου καὶ καταλήγει στὸ λιθόστρωτο. Σκεπάζεται ἀπὸ 14 πλάκες μεγάλων διαστάσεων (ἐνδεικτικὲς διαστάσεις: 0.70×0.60 μ., 0.70×0.30 μ., 0.60×0.60 μ.), τοποθετημένες σὲ εὐθεία γραμμὴ πού ἀκολουθεῖ τὴν κατωφέρεια ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά. Οἱ πλάκες καλύπτονται ἀπὸ δάπεδο ἀπὸ πατημένο χῶμα καὶ βότσαλα, τμήματα τοῦ ὁποίου διατηρήσαμε ὡς μάρτυρες στὰ βόρεια τῶν πλακῶν (μὲ βέλη στὸν πίν. 51α καὶ κύκλο στὸν πίν. 516). Κατὰ μῆκος τῆς νότιας παρεῖας τοῦ ἀγωγοῦ ἐντοπίσαμε τὴν τάφρο θεμελίωσης τῶν τοιχωμάτων τοῦ ἀγωγοῦ, πού περιεῖχε ἀργιῶδες σκοῦρο καστανέρυθρο χῶμα. Στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ ἀγωγοῦ, ἐπὶ τῆς τελευταίας καλυπτήριας πλάκας τοῦ ἀγωγοῦ, ἐντοπίσθηκε ὀπὴ διαμέτρου 0.10 μ. καὶ βάθους 0.22 μ. γεμάτη μὲ πολὺ λεπτὸ χαλίκι (βάθος 1.09), σὲ σημεῖο ὅπου προφανῶς ὑπῆρχε στύλος πού στήριζε ὑπόστεγο (πίν. 526). Στὰ δυτικά τοῦ στύλου ὑπάρχει δάπεδο ἀπὸ πολλὰ βότσαλα (διαστ. 0.06×0.05×0.03 μ.), πού σώζεται σὲ ἐπιφάνεια διαστάσεων 1.25 μ. (α-δ)×1.50 μ. (6-ν) καὶ πού φαίνεται νὰ συνανήκει μὲ τὸν χῶρο πού σκεπαζόταν ἀπὸ τὸ ὑπόστεγο.

Ἀπὸ τὸν ἀγωγὸ 2 διατηρεῖται μόνο τὸ αὐλάκι καὶ οἱ καλυπτήριες πλάκες στὴ δυτικὴ του ἀπόληξη. Ξεκινᾷ στὸ τετράγωνο N13a9η9, σὲ ἀπόσταση 1.40 μ. ἀπὸ τὸν ἀγωγὸ 1 καὶ ἔχει ἐλικοειδὲς σχῆμα: ἀρχικὰ ἔχει κατεύθυνση πρὸς τὰ βορειοδυτικά, ἀλλὰ μετὰ τὸ 1.50 μέτρο μήκους στρέφεται πρὸς τὰ δυτικά γιὰ ἄλλα 4.60 μ. καὶ κατόπιν στρέφεται πάλι πρὸς τὰ βορειοδυτικά καὶ συνεχίζεται γιὰ μῆκος 3 μ. Τὸ πλάτος του κυμαίνεται ἀπὸ 0.30-0.50 μ. καὶ τὸ βάθος του ἀπὸ 0.30-0.40 μ. Ἀπὸ τὴ νοτιοανατολική του ἄκρη μέχρι τὸ 6ο μέτρο



Εἰκ. 6. Σχέδιο τῶν ἀγωγῶν καὶ τοῦ λιθόστρωτου.

μήκους τὰ τοιχώματά του εἶναι κατασκευασμένα με ὄρθιους πλακωτοὺς λίθους μεσαίων διαστάσεων τοποθετημένους σὲ δύο παράλληλες σειρές. Μετὰ τὸ 60 μέτρο μήκους τὰ τοιχώματα εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ μεγάλους ὄρθιους πλακωτοὺς λίθους καλυμμένους με ὀριζόντιες καλυπτήριες πλάκες, ὀρισμένες ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι ἀκόμα κατὰ χώραν.

Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν ἐξόδων τῶν ἀγωγῶν στάθηκε ἀναγκαίᾳ ἡ διάλυση τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας τοῦ τοίχου ζ τοῦ δωματίου Α3. Τὰ τοιχώματα τῶν ἐξόδων τῶν ἀγωγῶν εἶναι κατασκευασμένα με κάθετες πλάκες στηριζόμενες ἀπὸ μικρότερες πέτρες. Τὸ ἄνοιγμα τῶν ἐξόδων ἔχει πλάτος 0.20 μ. (δάπεδο)-0.30 μ. (κορυφή) καὶ ὕψος 0.30 μ., καὶ τὸ μήκος τους κυμαίνεται ἀπὸ 0.84 μ. (ἀγωγὸς 2) μέχρι 0.90 μ. (ἀγωγὸς 1). Τὸ ἐσωτερικὸ καὶ τῶν δύο ἐξόδων περιεῖχε ἀργιλιῶδες χῶμα καὶ ἐλάχιστα, μὴ χρονολογήσιμα, ὄστρακα.

Οἱ ἐξοδοὶ τῶν δύο ἀγωγῶν συγκλίνουν στὸ ἴδιο σημεῖο, στὴ νοτιοανατολικὴ ἄκρη τοῦ λιθόστρωτου, ὅπου φαίνεται ὅτι συγκεντρώνονταν τὰ ὕδατα ἀπὸ τὰ ψηλότερα σημεία τοῦ οἰκισμοῦ. Γενικὰ φαίνεται ὅτι τὸ λιθόστρωτο κατασκευάστηκε γιὰ νὰ συλλέγει τὰ νερά ἀπὸ τὰ ψηλότερα σημεία τοῦ οἰκισμοῦ καὶ νὰ τὰ διώχνει πρὸς τὴν κατωφέρεια. Ἡ προσεχὴς ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς στὰ πρὸς Βορρὰ τετράγωνα θὰ διαλευκάνει τὸ ζήτημα.

## Ἡ ταφή

Κατὰ τὶς ἐργασίες ὁλοκλήρωσης τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τετραγώνου N13a9ε9, τοῦ ὁποίου ἡ ἀνασκαφή δὲν εἶχε ὁλοκληρωθεῖ τὸ 2006, βρέθηκε ταφή, σὲ ἀπόσταση 1.60 μ. ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ τετραγώνου καὶ σὲ βάθος 1.46 μ. (μόλις 0.40 μ. κάτω ἀπὸ τὴν τωρινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους). Λόγω ἔλλειψης χρόνου ἀνασκάφηκαν μόνο τὸ κρανίον, ὁρισμένα ὀστά τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ, καὶ δύο αὐχενικοὶ σπόνδυλοι (πίν. 54α-β), ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο τοῦ σκελετοῦ θὰ ἀνασκαφεῖ τὸ 2009. Τὰ ὀστά ἀνήκουν σὲ γυναίκα, ἡλικίας 12 ἕως 15 ἐτῶν, πὺ φαίνεται ὅτι εἶχε ταφεῖ σὲ ὕπτια συνεσταλμένη θέση, μὲ τὸ κεφάλιν ἐντονα σκυμμένο πρὸς τὸ στῆθος καὶ τὸ δεξιὸ χέρι κάτω ἀπὸ τὸ σαγόνι. Τὰ ὀστά τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ δὲν ἀποκαλύφθηκαν ἀκόμα, ἀλλὰ πιθανὸν τὸ χέρι νὰ εἶναι τοποθετημένο πάνω στὸ στῆθος. Τὰ πόδια εἶναι λυγισμένα, μὲ τὰ γόνατα σὲ ἀπόσταση 0.50-0.55 μ. ἀπὸ τὸ πρόσωπο. Πάρ' ὅλο πὺ τὰ ὀστά ἔχουν ὑποστῇ ζημιές ἀπὸ τὴν ἄροση τοῦ ἄγρου σὲ ἐκεῖνον τὸ σημεῖον, τὸ κρανίον δίνει ἐνδιαφέροντα σημεῖα γιὰ τὴν παθολογία τῆς νεκρῆς. Συγκεκριμένα, ἡ ἔφηβος ὑπέφερε ἀπὸ πορώδη ἀλλοίωση στὸν δεξιὸ ὀφθαλμικὸ κόγχον καὶ πορώδη ὑπερόστωση στὸν κρανιακὸ θόλον. Οἱ αἰτίες τῶν παθήσεων αὐτῶν δὲν μποροῦν νὰ διαπιστωθοῦν στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, ἀλλὰ γενικὰ καὶ ἡ πορώδης ἀλλοίωση καὶ ἡ κρανιακὴ ὑπερόστωση μπορεῖ νὰ προκληθοῦν ἀπὸ ἀναιμία, ἡ ὁποία μὲ τὴ σειρά τῆς μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ γενετικούς παράγοντες ἢ σὲ ἀνεπαρκὴ σὲ σίδηρον διατροφή ἢ σὲ ἐντερικὴ αἱμορραγία ἀπὸ παράσιτα. Ἐπιπροσθέτως, οἱ τρίτοι γομφιοὶ τῆς ἐφήβου παρουσιάζουν ὑποπλασία ἀδαμαντίνης, ἐνῶ ἄλλες ὑποπλασίες ἀδαμαντίνης ἐμφανίζονται ἐπίσης στὶς στεφάνες τῶν κυνόδοντων καὶ τῶν κοπτήρων. Οἱ ὑποπλασίες αὐτὲς ὑποδεικνύουν ὅτι ἡ ἔφηβος εἶχε ὑποφέρει ἀπὸ ἀσθένεια ἢ σωματικὴ κάκωση ἕνα ἢ δύο χρόνια πρὶν τὸν θάνατό τῆς.

Τὸ κρανίον ἀκουμποῦσε ἐπάνω στὸν λαιμὸ καὶ στὸ χεῖλος ἀπὸ ΜΕ ἀποθηκευτικὸ ἀγγεῖον (πίν. 54β δεξιά), τὸ ὁποῖον θὰ ἀνασκαφεῖ τὸ 2009 μὲ τὴν ὑπόλοιπη ταφή.

## ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ἡ ἐφετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδος ἔφερε στὸ φῶς σημαντικὲς νέες πληροφορίες γιὰ τὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ἰκλαινας. Μὲ τὰ ὡς τώρα δεδομένα φαίνεται ὅτι ὁ οἰκισμὸς κατοικεῖται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ δεῦτερον μισὸ

τῆς ΜΕ περιόδου καὶ καταστρέφεται ἀπὸ πυρκαγιά στὰ τέλη τῆς ἴδιας περιόδου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς στὰ τετράγωνα N13a10ζ1/ζ2/ζ3, N13a10ε2/ε3 καὶ N13a10η2/η3. Ἡ θέση ἐπανακατοικεῖται κατὰ τὴν ὙΕ ΙΙ/ὙΕ ΙΙΑ1, στὴν ὁποία ἀνήκουν οἱ τοῖχοι πὺ βρέθηκαν στὰ χαμηλότερα σημεῖα τῆς Οἰκίας Β (τοῖχοι λ καὶ μ) καὶ τῆς Οἰκίας Γ (τοῖχοι δ καὶ ε). Ἐπειδὴ δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ σὲ βάθος ἡ ἀνασκαφή τῶν Οἰκιῶν αὐτῶν, τὰ δάπεδα πὺ συνδέονται μὲ τοὺς παλαιότερους τοίχους δὲν ἔχουν ἐντοπισθεῖ ἀκόμα. Κατὰ τὴν ὙΕ ΙΙΑ2/Β περίοδο κτίζεται τὸ ἀρχικὸ τμήμα τῆς Οἰκίας Α, πὺ περιλαμβάνει τὸ νότιο μισὸ τοῦ δωματίου Α1, μὲ τὸ νότιο τμήμα τοῦ τοίχου α, τὸν τοῖχο β, καὶ τὴν πεταλοειδῆ κατασκευή. Τὸ δωμάτιο Α1 καταστρέφεται ἀπὸ πυρκαγιά κατὰ τὴν ἴδια περίοδο, ἀλλὰ σύντομα ἐπαναχρησιμοποιεῖται καὶ ἐπεκτείνεται μὲ τὴν προσθήκη τῆς βόρειας προέκτασης τοῦ τοίχου α, τοῦ τοίχου δ, ἐνῶ στὴν Οἰκία προστίθενται καὶ τὰ δωμάτια Α2 καὶ Α3 καὶ κατασκευάζεται ὁ τοῖχος η. Τὰ κτίσματα τῆς φάσης αὐτῆς ἐπίσης καταστρέφονται ἀπὸ πυρκαγιά. Ἡ ἐπόμενη φάση, πὺ χρονολογεῖται ἐπίσης στὴν ὙΕ ΙΙΑ2/Β, περιλαμβάνει τὶς Οἰκίες Β, Γ καὶ Δ, τοὺς ἀγωγούς καὶ τὸ λιθόστρωτο, πὺ συλλειτουργοῦν μὲ τὰ δωμάτια Α1 καὶ Α2. Τὸ τελευταῖο ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο πὺ ἐμφανίζεται εἶναι ὁ μακρὺς τοῖχος, πὺ κτίζεται ψηλότερα ἀπὸ τὸν τοῖχο δ τοῦ δωματίου Α1 καὶ ἐπὶ τοῦ λιθοστρώτου. Ἡ τελικὴ καταστροφή τοῦ οἰκισμοῦ ἐπέρχεται κατὰ τὴν ὙΕ ΙΙΒ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς ἀπὸ πυρκαγιά πὺ περιέχει καμένη κεραμικὴ τῆς περιόδου αὐτῆς.

Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τῶν φάσεων αὐτῶν εἶναι δύσκολη, γιατί ἡ κεραμικὴ, στή συντριπτικὴ τῆς πλειονότητά, εἶναι ἄγραπτη ἢ χονδροειδῆς καὶ δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ ἀκρίβεια. Τόσο τὰ δάπεδα τῶν δωματίων Α1, Α2 καὶ Γ1, ὅσο καὶ ἡ στρώσις ὑποθεμελίωσής τους, περιεῖχαν κεραμικὴ καὶ τῶν ὙΕ ΙΙΑ/ΙΙΑ1 καὶ ὙΕ ΙΙΑ2/Β περιόδων, ἂν καὶ ἡ στατιστικὴ ἀνάλυσις τῶν χρονολογησίμων ὀστράκων φαίνεται νὰ δείχνει ὅτι στὴν ὑπόστρωσις ὑπερτερεῖ ἡ ὙΕ ΙΙ/ΙΙΑ1 καὶ στὰ δάπεδα ἡ ὙΕ ΙΙΑ2/Β κεραμικὴ. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ εὕρεσις, σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ οἰκισμοῦ (ἰδιαίτερα στὰ στρώματα τῆς τελικῆς καταστροφῆς τῶν δωματίων Α1 καὶ Β2) καμένης κεραμικῆς τῆς ὙΕ ΙΙΒ περιόδου: πρόκειται κυρίως γιὰ στελέχη καὶ σώματα κυλίκων, καθὼς καὶ ὀστρακα ἀπὸ κύπελλα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ κλειστὰ ἀγγεῖα, πὺ δηλώνουν τὴν περίοδο τῆς τελικῆς καταστροφῆς τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματος τοῦ οἰκισμοῦ.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴ γενικότερη σημασία τῆς Ἰκλαινας γιὰ τὴν περιοχή, τὰ στοιχεῖα πὺ προκύπτουν ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές συμβάλλουν στὴν κατανόηση τῆς διαδικασίας ἐνοποίησης τοῦ βασιλείου τῆς Πύλου κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ΥἚ περιόδου. Συγκεκριμένα, τὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ τέλους τῆς ΜΕ περιόδου φαίνεται νὰ ἐπαληθεύει τὴ θεωρία τῆς καταστροφῆς καὶ βίαιης ἐνσωμάτωσης αὐτόνομων ΜΕ κέντρων ἐξουσίας στὸ βασίλειο τῆς Πύλου. Ἡ θεωρία αὕτῃ βασιζόταν μέχρι τώρα σὲ στοιχεῖα ἀπὸ ἐπιφανειακές ἔρευνες, πὺ δείχνουν ὅτι τὸ ἀνάκτορο τοῦ Ἐγκλιανοῦ ἀναπτύσσεται τὴν περίοδο πὺ περιφερειακά κέντρα καταστρέφονται ἢ ἐγκαταλείπονται. Τώρα γιὰ πρώτη φορὰ ἔχουμε καὶ ἀνασκαφικά δεδομένα πὺ νὰ τὴν ὑποστηρίζουν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ τελικὴ καταστροφὴ τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματος τοῦ οἰκισμοῦ συνδέεται μὲ στρώμα καταστροφῆς τῆς ΥἚ IIIB καὶ πιθανὸν νὰ φανερώνει ὅτι ὁ οἰκισμὸς τῆς Ἰκλαινας καταστράφηκε ἀπὸ πυρκαγιὰ τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο μὲ τὸ ἀνάκτορο τοῦ Ἐγκλιανοῦ. Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς θὰ διερευνήσει κατὰ πόσον κάτι τέτοιο πράγματι ἰσχύει καί, σὲ περίπτωση πὺ ἰσχύει, ἐὰν ἡ καταστροφὴ αὕτῃ ἦταν συνδεδεμένη μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ἐγκλιανοῦ.

MIX. B. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ

## 6. ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΘΕΣΗ «ΝΤΙΚΙΛΙ ΤΑΣ» (ΦΙΛΙΠΠΟΙ, Ν. ΚΑΒΑΛΑΣ)

(Πίν. 57-63)

### 1. Εἰσαγωγή - Ἡ θέση καὶ τὸ ἱστορικὸ τῆς ἔρευνας

Ὁ προϊστορικὸς οἰκισμὸς στὴ θέση «Ντικιλί Τας» βρίσκεται στὸ νοτιο-ανατολικὸ τμήμα τῆς πεδιάδας τῆς Δράμας, στὶς παρυφές τῆς σημερινῆς κωμόπολης τῶν Κρηνίδων, ἔδρας τοῦ Δήμου Φιλίππων Ν. Καβάλας, καὶ σὲ ἀπόσταση 2 χιλιομέτρων ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος τῆς ἀρχαίας πόλης τῶν Φιλίππων. Τὸ τοπωνύμιον *Ντικιλί Τας* (= Ὁρθία πέτρα), μὲ τὸ ὁποῖο ἔχει γίνῃ γνωστὸς στὴ διεθνή βιβλιογραφία<sup>1</sup>, ἀνάγεται στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας καὶ ἀναφέρεται σὲ ἓνα ρωμαϊκὸ μονόλιθον ἐπιτύμβιον μνημεῖον τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου τῶν ἀρχαίων Φιλίππων ποὺ βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὸν λόφον τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ. Τὸ μνημεῖον ἦταν στημένο στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς ἀρχαίας Ἑγνατίας οδοῦ, ἡ ὁποία στήν πορεία της ἀπὸ Δ πρὸς Α, μετὰ τὴν ἀρχαία πόλιν, διέσχισε καὶ τὸ ἀνατολικὸ νεκροταφεῖον τῶν Φιλίππων προχωρώντας πρὸς τὴν ἀρχαίαν Νεάπολιν.

Ὁ ἴδιος ὁ προϊστορικὸς οἰκισμὸς ἔχει τὴν μορφὴ γηλόφου («τούμπας») μὲ διαστάσεις περίπου 180×200 μ. καὶ ὕψος 16 μ. Βρίσκεται ἐκτὸς τοῦ σύγχρονου οἰκισμοῦ τῶν Κρηνίδων καὶ ἔχει ἀπαλλοτριωθεῖ μὲ δαπάνες τῆς Ἀρχαιο-

---

1. L. HEUZEY, H. DAUMET, *Mission Archéologique de Macédoine* (1876), 45. Ἀπὸ τὰ δύο ἀναφερόμενα τοπωνύμια, «Ντικιλί Τας» καὶ «Μεγάλον Λιθάρι», ἐπιλέχθηκε τὸ πρῶτον ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους F.B. Welch καὶ C.W. Blegen, ποὺ πρῶτον ἐντόπισαν τὴν προϊστορικὴν θέση: βλ. F.B. WELCH, *Macedonia, BSA* 23, 1918, 44. Ἐπίσης: L. REY, *Les observations sur les premiers habitats de Macédoine, BCH* 41-43, 1917-1919, 202.

λογικῆς Ἑταιρείας πρὸς ὄφελος τοῦ ἑλληνικοῦ Δημοσίου. Στὸν χώρῳ αὐτὸ ἔχει κτισθεῖ ἀπὸ τὸ 1961 μὲ δαπάνες τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς ἀρχαιολογικὴ ἀποθήκη-ἐργαστήριον. Ἐκτοτε ἡ θέσις ἀποτελεῖ ἀντικείμενον συστηματικῆς ἀνασκαφικῆς ἐρευνας στὸ πλαίσιον ἑλληνογαλλικῆς συνεργασίας, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῶν δύο ἐπιστημονικῶν ἰδρυμάτων.

Μετὰ τίς πρῶτες δοκιμαστικὰς τομὰς ἀπὸ τὸν Γάλλο ἀρχαιολόγον L. Renaudin<sup>2</sup>, ἄρχισε ἔτσι τὸ 1961 ὁ πρῶτος κύκλος ἐρευνῶν, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῶν J. Deshayes καὶ Δ.Ρ. Θεοχάρη, ὁ ὁποῖος ὀλοκληρώθηκε τὸ 1975. Οἱ ἀνασκαφικὲς ἐρευνες ἔφεραν στὸ φῶς πλούσια κατάλοιπα ἀπὸ μακρὰ σειρά διαδοχικῶν φάσεων κατοίκησης, χωρὶς νὰ φθάσουν ὡς τὸ φυσικὸ ἔδαφος. Οἱ φάσεις αὐτὲς χρονολογοῦνται, ὅπως ἔδειξαν καὶ οἱ ραδιοχρονολογήσεις, ἀπὸ τίς ἀρχές τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς περιόδου (περίπου 5500 π.Χ.) ὡς τὰ τέλη τῆς Ὑστερῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (περ. 1100 π.Χ.). Μὲ τὴν ἐντόπιση τῆς στρωματογραφικῆς καὶ χρονολογικῆς ἀκολουθίας στὸν προϊστορικὸ οἰκισμό τοῦ Ντικιλὶ Τὰς, παράλληλα μὲ τὰ δεδομένα καὶ τίς ἀπόλυτες χρονολογήσεις τοῦ ἀνασκαπτόμενου κατὰ τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδον προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ τῶν Σιταγρῶν<sup>3</sup>, ἀποδείχθηκε ὅτι τὸ τέλος τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς στὴ Μακεδονία, καὶ κατ' ἐπέκτασιν στὰ Βαλκάνια, δὲν εἶναι σύγχρονον μὲ τὴν Πρώιμην Ἐποχὴ Χαλκοῦ στὸ Αἰγαῖο καὶ τὴν Τρωάδα ὅπως πιστευόταν, ἀλλὰ συμβαδίζει μὲ τὴ Νεώτερην Νεολιθικὴν (Χαλκολιθικὴν) τῶν περιοχῶν αὐτῶν, χωρὶς νὰ ἐμφανίζει κανενὸς εἵδους καθυστέρηση.

Ἡ μακρὰ καὶ καλὰ τεκμηριωμένη στρωματογραφία, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ πλούσιον ὑλικὸ (ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα, σκευή, ἐργαλεῖα, εἰδῶλια, κοσμήματα, κλπ.), ἐπέβαλαν τὸ Ντικιλὶ Τὰς ὡς θέσις-κλειδί καὶ βασικὸ σημεῖον ἀναφορᾶς γιὰ τίς μεταγενέστερες ἐρευνες, κι αὐτὸ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν ἦταν γιὰ πολλὰ χρόνια μόνον ἀποσπασματικὰ γνωστά, ἐξαιτίας τοῦ πρόωρου θανάτου τῶν ἀνασκαφῶν. Ἡ ὀριστικὴ δημοσίευσις εἶναι ἔργον τῆς

2. L. RENAUDIN, *Chronique*, BCH 45, 1921, 543-544.

3. C. RENFREW, M. GIMBUTAS, E. ELSTER (ἐκδ.), *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northern Greece*, τ. 1 (Los Angeles 1986)· E. ELSTER, C. RENFREW (ἐκδ.), *Prehistoric Sitagroi. Excavations in Northeast Greece*, τ. 2 (Los Angeles 2003).

τελευταίας δεκαπενταετίας, πού πραγματοποιεῖται μὲ τὴ φροντίδα τῶν συνεχιστῶν τους<sup>4</sup>.

Τὸ 1986 ξεκίνησε ὁ δεύτερος κύκλος ἐρευνῶν ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη καὶ τοῦ R. Treuil, πού διήρκεσε μέχρι τὸ 2001. Τὸ δεύτερο πρόγραμμα ἔδωσε ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴ μελέτη τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος μέσα στὸ ὁποῖο ἀναπτύχθηκε ὁ οἰκισμός (ὕδρογραφία, μορφολογία τοῦ τοπίου, χλωρίδα, σχέση μὲ τοὺς ἄλλους οἰκισμούς τῆς πεδιάδας)<sup>5</sup>. Οἱ ἀνασκαφές αὐτές καθ' ἑαυτές ἐπικεντρώθηκαν στὰ στρώματα τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς ἐποχῆς (περ. 5500-4000 π.Χ.), μεγάλο τμῆμα τῶν ὁποίων ἀποκαλύφθηκε καὶ μελετήθηκε διεξοδικά. Γιὰ πρώτη φορὰ ἤρθαν στὸ φῶς, ἐκτὸς ἀπὸ μεμονωμένα λείψανα, ὁλόκληρα οἰκιστικά σύνολα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς μὲ ἐντυπωσιακὸ μερικὲς φορὲς περιεχόμενο<sup>6</sup>. Τὰ ἀποτελέσματα τοῦ προγράμματος αὐτοῦ βρίσκονται στὴ φάση τῆς τελικῆς δημοσίευσης σὲ εἰδικὴ κοινὴ σειρὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς, ἀπὸ τὴν ὁποία κυκλοφόρησε ἤδη ὁ πρῶτος τόμος<sup>7</sup>.

4. R. TREUIL (ἐκδ.), *Dikili Tash, village prehistorique de Macédoine orientale*, I. *Fouilles de Jean Deshayes (1961-1975)*, τ. 1, *BCH Suppl.* 24, 1992· τ. 2, *BCH Suppl.* 37, 2004. Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ ἀνασκαφές στὸν ἐλληνικὸ τομέα τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ Ντικιλί Τάς (1961-1967), στὸ *Διεθνὲς Συνέδριο γιὰ τὴν Ἀρχαία Θεσσαλία στὴ μνήμη τοῦ Δ.Ρ. Θεοχάρη, Βόλος 1987* (Ἀθήνα 1992) 226-248.

5. L. LESPEZ, R. DALONGEVILLE, CL. NOIREL-SCHUTZ, J.P. SUC, H. KOUKOULI-CHRYSSANTHAKI, R. TREUIL, *Les paleoenvironnements du site préhistorique de Dikili Tash (Macédoine orientale, Grèce)*, *BCH* 124, 2000, 413-434.

6. Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, R. TREUIL, Δ. ΜΑΛΑΜΙΔΟΥ, Ντικιλί Τάς. Δέκα χρόνια ἐρευνας τῆς νεολιθικῆς οἰκιστικῆς, *AEMΘ* 10, 1996, 681-704. P. DARQUE, H. KOUKOULI-CHRYSSANTHAKI, D. MALAMIDOU, R. TREUIL, Z. TSIRTSONI, Recent researches at the Neolithic settlement of Dikili Tash, Eastern Macedonia, Greece: an overview, στὸ H. TODOROVA, M. STEFANOVICH, G. IVANOV (ἐκδ.), *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory, Proceedings of the International Symposium "Strymon Praehistoricus", Kjustendil-Blagoevgrad (Bulgaria) and Serres-Amphipolis (Greece)*, 27.09-1.10 2004 (Sofia 2007) 247-256.

7. *Dikili Tash, village préhistorique de Macédoine orientale, Recherches franco-helléniques dirigées par la Société Archéologique d'Athènes et l'École Française d'Athènes (1986-2001)*, τ. I (Athènes 2008).

## 2. Τὸ νέο ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα

Τὸ τρίτο πρόγραμμα ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν στὸν προϊστορικὸ οἰκισμό Ντικιλί Τὰς ποὺ ἄρχισε τὸ 2008 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῶν Pascal Darcque, Χάιδως Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Δήμητρας Μαλαμίδου καὶ Ζωῆς Τσιρτσώνη, γιὰ λογαριασμό τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, στοχεύει στὴ συγκέντρωση καὶ τὴν ἐπεξεργασία τῶν ἀρχαιολογικῶν πληροφοριῶν, οἱ ὁποῖες μὲ τὴν ἐντόπιση τῶν ἐνδιάμεσων σταδίων ἐξέλιξης θὰ ἐπιτρέψουν τὴν ἀνασύνθεση τῆς διαχρονικῆς κατοίκησης τῆς θέσης ἀπὸ τὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ ἕως καὶ τοὺς Νεώτερους χρόνους. Εἰδικότερα, ὡς βασικοὶ στόχοι τοῦ νέου προγράμματος ἔχουν προδιαγραφῇ οἱ ἑξῆς:

1. Ἡ ἐξακρίβωση τῶν ὁρίων τοῦ οἰκισμοῦ.
2. Ἡ διαχρονικὴ ἐξέλιξη τοῦ οἰκισμοῦ.
3. Ἡ διερεύνηση τῶν καταλοίπων οἰνοποίησης τῆς οἰκίας 1 τοῦ Τομέα VI.
4. Ἡ ἀνάδειξη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου.

Κατὰ τὸ 2008 πραγματοποιήθηκε ἀνασκαφικὴ ἔρευνα συνολικῆς διάρκειας 6 ἐβδομάδων (11 Ἰουνίου-11 Αὐγούστου)<sup>8</sup>, στὴν ὁποία ἐργάσθηκαν συνολικὰ 44 ἄτομα<sup>9</sup>. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας τοῦ 2008 συνοψίζονται ὡς ἑξῆς:

---

8. Τὸ ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ στήριξη τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ὑποστηρίχθηκε καὶ ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν τῆς Γαλλίας, τὸ Ἰνστιτούτο Προϊστορίας τοῦ Αἰγαίου (INSTAP), τὸν Δήμο Φιλίππων, τὸ Ἐθνικὸ Κέντρο Ἐρευνῶν τῆς Γαλλίας (CNRS), καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ εἰδικὸ πρόγραμμα τῆς Agence Nationale de la Recherche «*À la recherche du millénaire perdu. Le peuplement en Grèce du Nord et dans les Balkans au IV<sup>e</sup> millénaire av. J.-C.*», ποὺ διευθύνει ἡ Ζ. Τσιρτσώνη. Ἡ IH<sup>1</sup> Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων στήριξε ἐπίσης τὸ ἔργο μὲ ἀνθρώπινο δυναμικὸ καὶ τεχνικὰ μέσα.

9. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς διευθυντὲς τῆς ἀνασκαφῆς, στὸ ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα τοῦ 2008 πῆραν μέρος: οἱ ἀρχαιολόγοι Cecile Oberweiler, Sandra Prevost-Dermarkar, καὶ Τατιάνα Θεοδωροπούλου ὡς ὑπεύθυνοι τῶν ἀνασκαφικῶν τομέων, Τάνια Σιώπη καὶ Μαρία Παλαιολόγου στὴν ἀνασκαφὴ, καταγραφὴ καὶ ταξινόμηση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικοῦ. Οἱ

# 1. Ἐξακριβώση τῶν ὁρίων τοῦ οἰκισμοῦ

Παλαιότερες ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὴ διάρκεια τοῦ προγράμματος 1986-2001 εἶχαν ἀποκαλύψει στὸν νοτιότερο ὅλων μικρὸ τομέα II (εἰκ. 1) κατὰ-λοιπα μιᾶς λίθινης κατασκευῆς μεγάλου πλάτους, ἡ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ σχετίζεται μὲ τὰ ὅρια τοῦ οἰκισμοῦ σὲ κάποια ἀπὸ τίς φάσεις κατοίκησης. Τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς περιορισμένης κλίμακας γεωφυσικῆς διασκόπησης ποὺ ἔγινε στὴν ἴδια περιοχὴ κατὰ τὸ 1993 ὑποδείκνυναν τὴν πιθανότητα συνέχισης τῆς κατασκευῆς πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ τὴν πιθανὴ ὕπαρξιν ἑνὸς περιβόλου, σὲ τμήμα ἢ στὸ σύνολο τοῦ οἰκισμοῦ<sup>10</sup>.

Τὸ νέο πρόγραμμα συνέχισε ἐδῶ τίς ἐρευνητικὲς ἐργασίες. Ὁ Τομέας 2 ἀποτελεῖ ἐπέκταση τοῦ προγενέστερου τομέα II: ἔχει συνολικὴ ἔκταση 15×9 μ., ἢτοι 135 τ.μ. (εἰκ. 1).

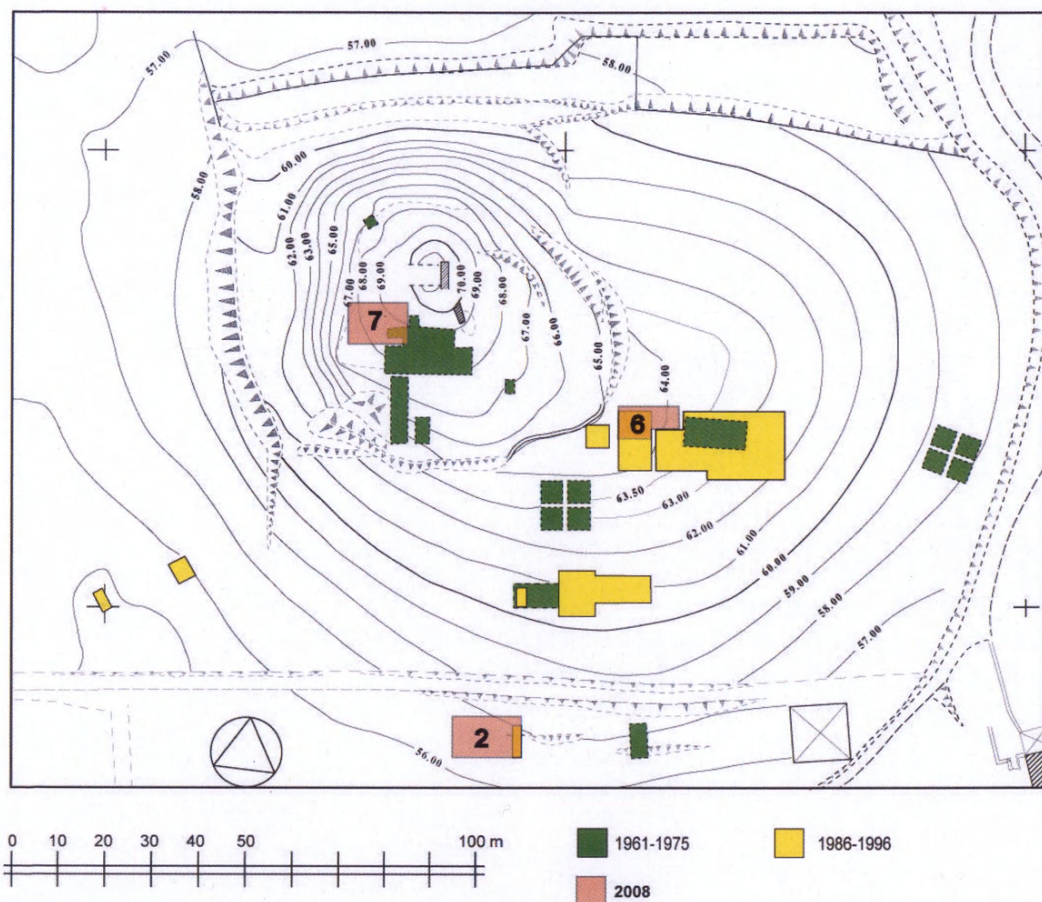
Μετὰ τὴν ἀφαίρεση στρώματος διαταραγμένης ἐπίχωσης πάχους 0.80 μ., ἐμφανίσθηκαν πολλὲς συγκεντρώσεις λίθων (πίν. 57α) μέσα σὲ ἓνα χαλαρὸ καὶ σχετικὰ ὁμοιογενὲς σκούρου καστανοῦ χρώματος στρώμα, τὸ ὁποῖο περιεῖχε ὅστὰ καὶ θραύσματα ἀγγείων, προϊστορικῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον (πίν. 57β).

Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ στρώμα, στὰ βόρεια τῆς ἥδη γνωστῆς λίθινης κατα-

---

τοπογράφοι Frédéric Bernard (INRAP) Lionel Fadin (Γαλλικὴ Σχολή) καὶ Vincent Dargery (ειδικεύομενος) ἐκπόνησαν τὰ τοπογραφικὰ σχέδια, οἱ Χαράλαμπος Ρωμανίδης (ἀρχιτέκτονας-ζωγράφος) καὶ Samuel Monnet (ειδικεύομενος, ENSAAMA) ἀποτύπωσαν τὰ ἀνασκαφικὰ σκάμματα. Τὴν ἠλεκτρονικὴ ἐπεξεργασία τῶν σχεδίων τῆς ἀνασκαφῆς ἀνέλαβε ὁ Frédéric Bourguignon (Agence Nova-Cella). Στὴ συντήρηση τῶν εὐρημάτων ἐργάσθηκαν οἱ Sophie-Jeanne Vidal (Agence Nova-Cella), Παναγιώτης Τζενετάκης (IH' ΕΠΚΑ) καὶ Μιχάλης Καραβελίδης (Γαλλικὴ Σχολή). Δεκαπέντε φοιτητὲς ἀρχαιολογίας ἑλληνικῶν καὶ γαλλικῶν Πανεπιστημίων ἐργάσθηκαν στὸ ἀνασκαφικὸ πεδίο καὶ στὴν ἐπεξεργασία τοῦ ἀνασκαφικοῦ ὕλικου, βοηθούμενοι ἀπὸ ἑπτὰ ἐργάτες. Ὁ Christophe Gaston, μὲ τὴ βοήθεια τῆς Maia Pomadere, πραγματοποιοῖσε στὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς 300 φωτογραφικὲς λήψεις τῶν ἀνασκαφικῶν τομέων μὲ τηλεκατευθυνόμενη φωτογραφικὴ συσκευή. Στὴ συγκέντρωση καὶ μελέτῃ τοῦ παλαιοβοτανολογικοῦ ὕλικου ἐργάσθηκαν, ὡς εἰδικοὶ ἐρευνητὲς, ἡ Τάνια Βαλαμώτῃ (ἐπίκουρος καθηγήτρια Προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης) καὶ ἡ Ἀγγελικὴ Καραθάνου (ὑποψήφια διδάκτορας στὸ ἴδιο πανεπιστήμιο), ἐνῶ τὴ μικρομορφολογικὴ μελέτῃ ἀνέλαβε ἡ Cécile Germain-Vallée (Service départemental d'archéologie du Calvados).

10. BCH 116, 1992, 715· BCH 118, 1994, 43.



Εἰκ. 1. Οἱ ἀνασκαφικοὶ τομεῖς στὸν λόφο τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ.

σκευής (στο έξής locus 2-001) βρέθηκαν συγκεντρώσεις καμένων πηλῶν πού πιθανόν ἀνήκαν σέ ἵπνo, τὸ δάπεδο τοῦ ὁποῖου δὲν ἐντοπίσθηκε (πίν. 58α, locus 2-002). Κοντά τους βρέθηκαν ὅστρακα ὑστεροεολιθικῆς κεραμικῆς μὲ διακόσμηση μαύρου σὲ ἐρυθρὸ καὶ γραφίτη.

Στὸ νότιο τμήμα τοῦ σκάμματος ἐμφανίστηκε, στὰ δυτικὰ τοῦ locus 2-001, συγκέντρωση λίθων μαζί μὲ ὅστὰ καὶ ὅστρακα τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς καὶ τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ἡ ὁποία μοιάζει περισσότερο ὡς «γκρέμισμα» παρὰ ὡς πραγματικὴ συνέχεια τῆς κατασκευῆς. Τόσο αὐτῇ, ὅσο καὶ τὰ κατάλοιπα τῶν καμένων πήλινων κατασκευῶν στὰ βόρεια φαίνονται νὰ πατοῦν πάνω σὲ ἓνα συμπαγὲς στρώμα ὁμοιόχρωμου καστανέρυθρου χρώματος, παρόμοιας ἐμφάνισης καὶ σύστασης. Πιθανότατα βρισκόμαστε στὰ σωζόμενα Νότια ὅρια τοῦ οἰκισμοῦ. Φαίνεται δηλαδὴ ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ οἱ κάτοικοι κατασκεύασαν οἰκίες, καὶ πιθανῶς ἓναν περίβολο πάνω σὲ ἀποθέσεις πού εἶχαν ἤδη διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὴ διάλυση προγενέστερων κτισμάτων τῆς ἴδιας τῆς τούμπας. Οἱ οἰκίες ὑπέστησαν καὶ αὐτὲς ἐν συνεχείᾳ ἰσχυρὲς ἀλλοιώσεις ἀπὸ τὴ διάβρωση ἢ ἀπὸ διολίσθηση τῶν ἐπιχώσεων κατὰ τὴ φορὰ τῆς πλαγιᾶς τοῦ λόφου. Ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος εὐρήματα ἀπὸ τὸν τομέα αὐτὸ εἶναι ἓνα θραῦσμα νεολιθικοῦ ἀγγείου πού σώζει ἐπίθετη ἀνθρώπινη, γυναικεῖα μορφή (πίν. 58β), καθὼς καὶ ἓνα τμήμα πήλινης μεταλλουργικῆς μήτρας διακοσμημένης μὲ ἐγχαράξεις πού χρονολογεῖται στὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ.

## 2. Διαχρονικὴ ἐξέλιξη τοῦ οἰκισμοῦ

### 2.1. Οἱ ἀρχαιότερες φάσεις κατοίκησης

Ἡ ἀρχαιότερη μέχρι τώρα ἀνασκαφικὰ θεβαιωμένη φάση κατοίκησης ἀνάγεται, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, στὶς ἀρχὲς τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς (NN I), περὶ τὸ 5400-5200 π.Χ. Στρώματα αὐτῆς τῆς περιόδου συνολικοῦ πάχους ἄνω των 4 μ. ἔχουν ἀνασκαφεῖ ἐκτενῶς στὰ νότια πρηνὴ τῆς τούμπας, στοὺς τομεῖς Β, Ι καὶ V τῶν προγενέστερων ἀνασκαφικῶν προγραμμάτων<sup>11</sup>.

11. Γιά τὸν τομέα Β, βλ. R. TREUIL, *Dikili Tash I.1* (παραπάνω, σημ. 4), 20-23. Γιά τοὺς τομεῖς Ι καὶ V, βλ. προκαταρκτικὲς ἐκθέσεις στὰ BCH τῶν ἐτῶν 1986-1996, καθὼς καί: ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ et al., *AEMΘ* 10, 1996, 685-689· P. Darcque et al. 2007 (παραπ., σημ. 6), 247-252.

Σύμφωνα ὁμως μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῶν πρόσφατων γεωμορφολογικῶν ἐρευνῶν ὑπολείπονται τουλάχιστον ἄλλα 4 μ. ἐπίχωσης ὡς τὸ φυσικὸ ἔδαφος<sup>12</sup>.

Μεταξὺ τῶν στόχων τοῦ νέου προγράμματος εἶναι ἡ μεθοδικὴ καὶ κατ' ἐκτασὴ ἀποκάλυψη τῶν οἰκιστικῶν καταλοίπων ποὺ περιλαμβάνει αὐτὴ ἡ ἐπίχωση. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ σχεδιάστηκε ἓνας νέος ἀνασκαφικὸς τομέας (τομέας 5), στὸν ὁποῖο ἐντάχθηκαν οἱ ἀνασκαφικοὶ τομεῖς I καὶ V (πίν. 57α). Κατὰ τὸ 2008 ὁμως δὲν πραγματοποιήθηκαν ἐργασίες στὸν τομέα αὐτόν.

## 2.2. Τὸ τέλος τῆς Νεολιθικῆς (Χαλκολιθικῆς) περιόδου καὶ ἡ μετάβαση στὴν Πρώιμη Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ

Οἱ προηγούμενες ἀνασκαφές ἔδειξαν ὅτι τὰ στρώματα τῆς Πρώιμης Ἑποχῆς Χαλκοῦ ἐφάπτονται ἢ ἐνίοτε βυθίζονται μὲ τὴ μορφή λάκκων στὰ τελευταῖα γνωστὰ στρώματα τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς (NN II ἢ Χαλκολιθική). Ὡστόσο οἱ μεγάλες διαφορὲς ποὺ παρουσιάζουν οἱ δύο περίοδοι σὲ πολλοὺς τομεῖς (κεραμική, εἰδῶλια, κοσμήματα, κλπ.), ἀλλὰ καὶ τὸ κενὸ ποὺ προκύπτει ἀπὸ τίς ἀπόλυτες χρονολογήσεις τους (περὶ τὰ 700 χρόνια, μὲ τὰ μέχρι σήμερα δεδομένα), δὲν ἔχουν ἐρμηνευθεῖ ἐπαρκῶς, ὅχι μόνο στὸ Ντικιλὶ Τὰς ἀλλὰ καὶ στὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς Βαλκανικῆς, ὅπου διαπιστώνονται ἀνάλογα φαινόμενα.

Ὡς ἀνασκαφικὸ πεδίο γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴν τελευταία φάση τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς στὴν Πρώιμη Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἐπιλέχθηκε ἡ περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸν τομέα VI τοῦ προγράμματος 1986-2001, καθὼς εἶχε διαπιστωθεῖ ὅτι στὸν τομέα αὐτόν (ιδιαίτερα στὸ ΒΔ τμῆμα του), κάτω ἀπὸ ἐλάχιστου πάχους νεώτερες ἐπιχώσεις, ἐντοπίζεται σαφὴς στρωματογραφικὴ διαδοχὴ τῶν δύο φάσεων μὲ πολὺ καλὰ τεκμηριωμένες ἀπόλυτες χρονολογήσεις<sup>13</sup> (εἰκ. 1). Στὴν ἴδια περιοχὴ ἀναμενόταν μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέ-

12. L. Lespez *et al.*, *BCH* 124, 2000 (παραπ. σημ. 5), 421.

13. Βλ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ *et al.*, *AEMΘ* 10, 1996, 689-696· P. DARCQUE *et al.* 2007 (παραπ., σημ. 6), 253-254. Εἰδικότερα γιὰ τίς χρονολογήσεις μὲ θερμοφωταύγεια, βλ. ἐπίσης C. ROQUE, P. GUIBERT, E. VARTANIAN, F. BECHTEL, R. TREUIL, P. DARCQUE, CH. KOUKOULI-CHRYSSANTHAKI, D. MALAMIDOU, *The Chronology of the Neolithic Settlement at Dikili Tash, Macedonia, Greece: TL-dating of domestic ovens*, *Archaeometry* 44, 2002, 613-633.

ρον ή ανεύρεση τής συνέχειας τής οίκίας 1 (Νεώτερη Νεολιθική II), όπου είχαν βρεθεί κατάλοιπα σύνθλιψης σταφυλιών – τὰ ἀρχαιότερα μέχρι στιγμῆς γνωστὰ στὸν αἰγαιακὸ κόσμον –, πιθανῶς γιὰ τὴν παρασκευὴ κρασιοῦ<sup>14</sup>.

Ὁ νέος ἀνασκαφικὸς Τομέας 6 (εἰκ. 1) συμπεριέλαβε τμήμα τοῦ παλαιότερου τομέα VI ποὺ ἐπεκτάθηκε πρὸς τὰ βόρεια. Κατὰ τὸ 2008 ἀνασκάφηκε ἔκταση 13×6 μ., συνολικοῦ ἐμβαδοῦ 78 τ.μ.

Τὸ ἐπίπεδο τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς Χαλκοῦ, ποὺ ἔχει ὑποστῇ πολλὲς διαταραχὲς ἀπὸ τὰ λαγύμια ἀλεπούδων καὶ ἀρουραίων, ἐμφανίζεται στὶς περισσότερες περιπτώσεις ὡς ἓνα συμπαγὲς σκληρὸ στρώμα γκρίζου χρώματος μὲ ὄστρακα, ὅστὰ ζῶν καὶ λίγα λίθινα ἐργαλεῖα. Σὲ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο ἀποκαλύφθηκαν κυρίως σύνολα λίθων ποὺ προορίζονταν νὰ στηρίζουν τὴ βάση ξύλινων πασσάλων (πίν. 59α: locus 6-017, 6-018), ἓνα τμήμα ἐστίας (πίν. 59β: locus 6-001, καὶ πίν. 60α), καθὼς καὶ ἀποθηκευτικοὶ σιροί, ποὺ ἐμφανίζονται εἴτε ὡς ἐπιδαπέδιες κατασκευὲς ἀπὸ ὠμὸ πηλὸ (πίν. 59α: locus 6-003 καὶ πίν. 60β), εἴτε ὡς σκαμμένοι στὸ δάπεδο λάκκοι μὲ ἐσωτερικὰ τοιχώματα συχνὰ ἐπιχρισμένα μὲ διαδοχικὲς στρώσεις ὑπόλευκου ἐπιχρίσματος (πίν. 59α: locus 6-008, πίν. 59β: 6-011, 6-014, 6-016 καὶ πίν. 60β).

Ἡ συνέχεια τῆς οίκίας 1 ἐμφανίσθηκε στὴν ἀναμενόμενη θέση, στὰ δυτικὰ τοῦ σκάμματος, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὶς λεπτοὺ πάχους ἐπιχώσεις τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς Χαλκοῦ. Καλύπτεται ἀπὸ ἓνα παχὺ στρώμα καταστροφῆς τὸ ὁποῖο ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὸ κιτρινέρυθρο χρῶμα τῶν καμένων πηλῶν, τὸ ὁποῖο διαφοροποιεῖται καθαρὰ ἀπὸ τὸ γκρίζου χρώματος χῶμα τοῦ στρώματος τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς Χαλκοῦ. Στὰ ἀνατολικά, κάτω ἀπὸ τὸν πυθμένα ἑνὸς λάκκου τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς Χαλκοῦ (πίν. 59β: locus 6-011), ἀποκαλύφθηκαν θαύσματα ἀπὸ ὀροφὴ ἱπνοῦ (πίν. 59β: locus 6-013) καὶ ἓνα μικρὸ ἀποθηκευτικὸ ἀγγεῖο ἀπὸ ἄψητο πηλὸ (6-012), ποὺ ἀνήκουν καὶ αὐτὰ στὸ στρώμα καταστροφῆς τῆς NN II. Διακρίνονται ἐπίσης στὰ ἀνοίγματα τῶν ἀρουραίων ἓνα μικρὸ ἀγγεῖο καὶ ἓνα ὑποστατό, τὰ ὁποῖα δὲν ἀποκαλύφθηκαν πλήρως.

Στὰ ΝΔ τοῦ ἀνασκαφικοῦ τομέα, μέσα στὰ διαγραφόμενα ὅρια τῆς οίκίας 1,

14. S. M. VALAMOTI, M. MANGAFA, CH. KOUKOULI-CHRYSSANTHAKI, D. MALAMIDOU, Grape-pressings from Northern Greece: The earliest wine in the Aegean?, *Antiquity* 81, 2007, 54-61.

ἐντοπίσθηκε τμήμα πηλότοιχου μὲ ἐπ'ἀλλήλες στρώσεις ἐπιχρίσματος (locus 6-005, 6-006) καθὼς καὶ δάπεδο ἐστίας ἢ ἱπνοῦ (πίν. 59α: locus 6-015), τὸ ὁποῖο ἀνασκάφηκε ἐν μέρει, σὲ μιὰ ἔκταση μήκους 0.90 μ. καὶ πλάτους 0.70 μ. Πάνω σὲ αὐτὸ τὸ δάπεδο, μαζί μὲ ὄστρακα διάφορων ἀγγείων, βρέθηκε καὶ ἓνα δικέφαλο ζώομορφο εἰδῶλιο, μήκους περίπου 0.20 μ., ἀκέραιο μὲ ἐλάχιστα ραγίσματα (πίν. 61α). Πρόκειται γιὰ ἓναν τύπο γνωστὸ στὸν οἰκισμὸ τοῦ Ντικιλί Τάς, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου<sup>15</sup>. Σπάνια εἶναι ὥστόσο ἡ *in situ* ἀνέυρεση ἐνὸς ἀντικειμένου αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Στὰ ἀνατολικά τοῦ ἱπνοῦ ἐντοπίσθηκε περιοχὴ μὲ πολλοὺς ἀπανθρακωμένους σπόρους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ἐπισημάνθηκε μιὰ ἰσχυρὴ συγκέντρωση κουκουτσιῶν σταφυλιῶν, βελανιδιῶν καὶ βίκου. Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἀποκάλυψης τῆς οἰκίας 1 προγραμματίζεται γιὰ τὶς ἐπόμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους.

### 2.3. Ἡ Ὑστερὴ Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ

Ἡ παρουσία στρώματος κατοίκησης τῆς Ὑστερῆς Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὰ ὑψηλότερα τμήματα τῆς τούμπας εἶχε βεβαιωθεῖ ἀνασκαφικὰ ἀπὸ τὸν J. Deshayes. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ διάσπαρτα ἔχνη ποὺ βρέθηκαν σὲ διάφορα σημεῖα τῆς πλαγιᾶς ἀμέσως πάνω ἀπὸ στρώματα τῆς Πρώιμης Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, κοντὰ στὴν κορυφὴ (τομέας Α2) εἶχε ἀνασκαφεῖ τμήμα ἐνὸς καλὰ διατηρημένου κτίσματος μὲ δύο ἰδιότυπες διακοσμημένες πήλινες κατασκευές *in situ*, τὸ ὁποῖο παραπέμπει σὲ ἀντίστοιχα κτίσματα οἰκισμῶν τῆς Μακεδονίας τῆς Ὑστερῆς Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (π.χ. τοῦ Καστανᾶ, τῆς Τούμπας Θεσσαλονίκης ἢ τῆς Ἀσσήρου<sup>16</sup>).

Ἡ ἐπ'ἀνέναρξῃ τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρευνας στὴν περιοχὴ αὐτή, μὲ τὸ

15. Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, *Ἡ Νεολιθικὴ Ἑλλάς* (Ἀθήνα 1973), εἰκ. 97-98 (Ντικιλί Τάς)· Γ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ (ἐπιμ.), *Ὁ Νεολιθικὸς Πολιτισμὸς στὴν Ἑλλάδα* (Ἀθήνα 1996) 324: ἀριθ. 254 (Θεσσαλία).

16. R. TREUIL, *Dikili Tash I.1* (παραπ., σημ. 4), 31 καὶ 52-57, πίν. 3, καὶ 40-41. Βλ. ἐπίσης καὶ M. SÉFÉRIADÈS, Le bâtiment absidal en briques crues de *Dikili Tash* (Bronze Recent), στὸ J.L. HUOT, M. YON, Y. CALVET (ἐκδ.), *De l'Indus aux Balkans. Recueil à la mémoire de Jean Deshayes* (Paris 1985) 107-109.

άνοιγμα ενός νέου ανασκαφικού τομέα (Τομέας 7) στὰ ΒΔ τοῦ παλαιοῦ ἀνασκαφικοῦ τομέα Α2 (εἰκ. 1), συνολικῆς ἔκτασης περ. 140 τ.μ., στόχευε:

α) Στὴν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ συγκεκριμένου κτίσματος καὶ ἐνδεχομένως ἄλλων γειτονικῶν, ποὺ θὰ μᾶς ἐπέτρεπαν νὰ ἔχουμε μιὰ εἰκόνα τῆς οἰκιστικῆς ὁργάνωσης γι' αὐτὴ τὴν περίοδο.

6) Στὴν ἀναζήτηση ἐνδείξεων γιὰ σχέσεις μὲ τὴ Νότια Ἑλλάδα καὶ τὸν μυκηναϊκὸ πολιτισμὸ. Πράγματι, ἡ ἀνακάλυψη εἰσηγμένης μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς ἢ τοπικῶν μιμήσεων σὲ θέσεις τῆς ΥἼΕΧ στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία ὡς τὰ ἐλληνοβουλγαρικὰ σύνορα<sup>17</sup> καὶ τὴ Νότιο Βουλγαρία<sup>18</sup>, δημιουργεῖ ἐρωτήματα γιὰ τὴν ἀπουσία ἀνάλογων εὐρημάτων στὸ Ντικιλί Τάς.

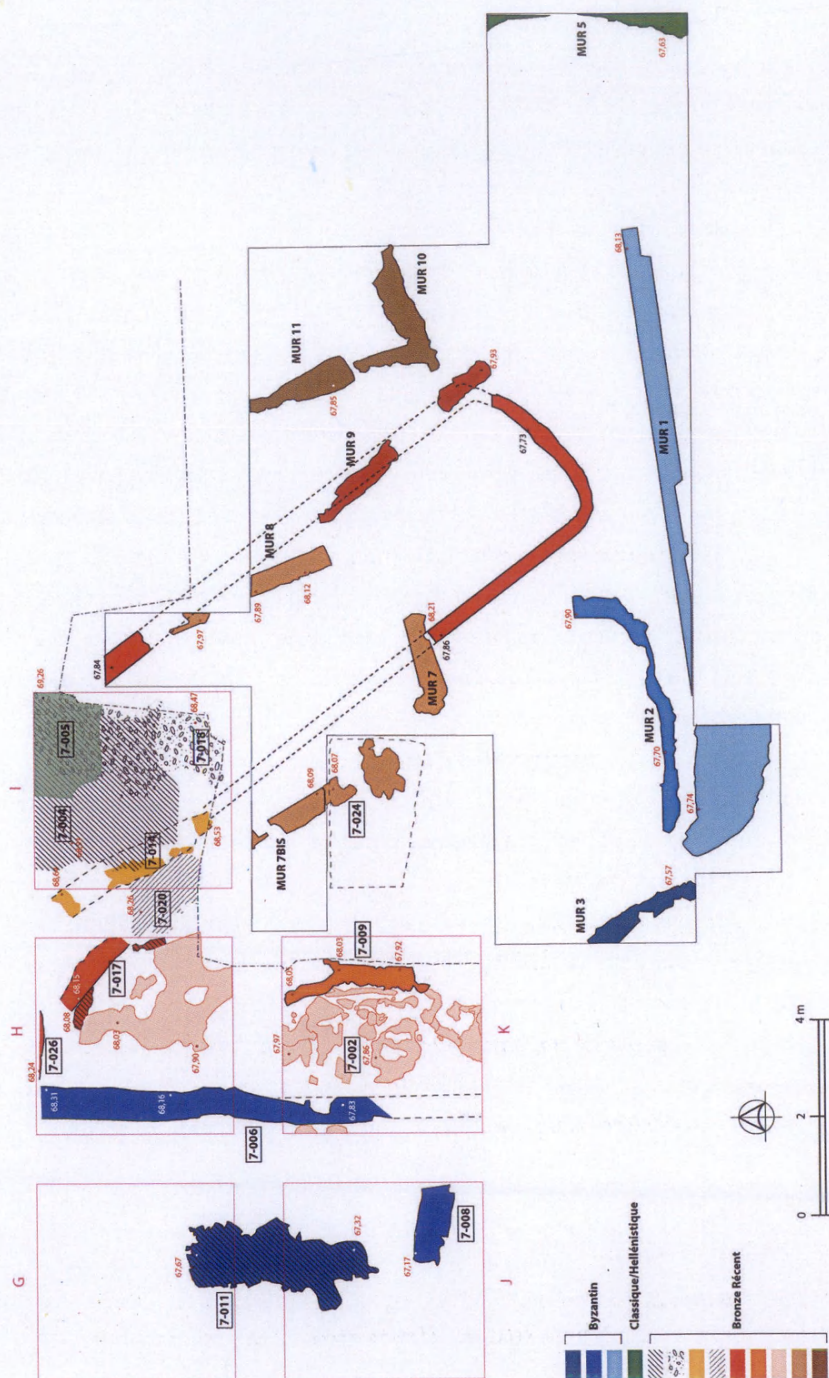
γ) Στὴ διερεύνηση τῆς στρωματογραφικῆς ἀκολουθίας κατὰ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν Πρώιμη στὴν Ὑστερὴ Ἐποχὴ Χαλκοῦ, προκειμένου νὰ προσδιορίστουν τὰ τυχὸν γνωρίσματα καὶ ἡ διάρκεια τῆς Μέσης Ἐποχῆς Χαλκοῦ, ἄγνωστης μέχρι στιγμῆς στὴν περιοχή.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 2008 ἔδειξε ὅτι τὸ στρώμα τῆς Ὑστερῆς Ἐποχῆς Χαλκοῦ ποὺ εἶχε ἀνασκαφῆ ἀπὸ τὸν J. Deshayes στὴ θέση αὐτὴ δὲν ἦταν οὔτε τὸ πρῶτο, οὔτε τὸ μοναδικὸ αὐτῆς τῆς περιόδου. Πράγματι, πάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ προαναφερθέντος κτίσματος, ἀποκαλύφθηκε σειρὰ δαπέδων κατοίκησης τῆς Ὑστερῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, στὰ ὁποῖα ἀνήκουν κατάλοιπα ἀποσπασματικὰ σωζόμενων τοίχων (πίν. 616, εἰκ. 2).

Στὸ τετράγωνο L, τὰ κατάλοιπα ἀπὸ τὴ βάση τοίχου κτισμένου μὲ ἀργοὺς λίθους χωρὶς συνδετικὸ κονίαμα (εἰκ. 2, locus 7-024) ἀποτελοῦν συνέ-

17. M. VALLA, A Late Bronze Age Cemetery in Faia Petra East of the Middle Struma Valley, στὸ H. TODOROVA, M. STEFANOVICH, G. IVANOV (ἐκδ.), *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory, Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus, Kjustendil-Blagoevgrad (Bulgaria) and Serres-Amphipolis (Greece), 27.09-1.10 2004* (Sofia 2007) 359-372, εἰκ. 18.

18. ST. ALEXANDROV, The Late Bronze Age settlement at Koprivlen, in P. DELEV, D. VULCHEVA (ἐκδ.), *Koprivlen. Rescue archaeological investigations along the Gotse Delchev-Drama Road, 1998-1999*, vol. 1 (Sofia 2002), 79-80, fig. 30· J. LICHARDUS, A. FOL, L. GETOV, F. BERTEMES, R. ECHT, R. KATINCAROV, I. KRASTEVA-ILIEV, *Forschungen in der Mikroregion von Drama (Sudostbulgarien)* (Bonn 2000), 154-158, Abb. 56.



Εἰκ. 2. Ἀνασταφικός τομέας 7.

χεια ενός τοίχου (7bis) που είχε ανασκαφεί παλαιότερα και είχε θεωρηθεί ιστορικών χρόνων<sup>19</sup>. Πάνω στο σχετιζόμενο με αυτόν δάπεδο (locus 7-023) (πίν. 62α) βρέθηκε ένα μεγάλο θραύσμα χειροποίητου αποθηκευτικού αγγείου διακοσμημένου με επίθετες ταινίες με έμπιέσεις και δίπλα του έντοπίστηκε συγκέντρωση αξιοσημείωτης ποσότητας άπανθρακωμένων κουκουτσιών σταφυλιών (πίν. 62β). Ο τοίχος αυτός, καθώς και ο κάθετος σ' αυτόν τοίχος 7 και ο παράλληλος τοίχος 8 των παλαιών ανασκαφών, ανήκουν πιθανότατα σ' ένα κτίριο της Ύστερης Έποχής του Χαλκού που κτίστηκε πάνω από το γνωστό κτίριο με τις διακοσμημένες πήλινες κατασκευές, στην ίδια περίπου θέση και με τον ίδιο προσανατολισμό.

Άμέσως δυτικότερα, στο τετράγωνο K, έντοπίζεται ένα άλλο κτίριο της Ύστερης Έποχής Χαλκού, στο οποίο ανήκει τ' κάτω τμήμα ενός τοίχου κατεύθυνσης B-N (locus 7-009), με δύο σειρές λίθων χωρίς κονίαμα στη βάση του και ανωδομή από ωμά πλιθιά (πίν. 63α). Στα δυτικά του αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής από πυρκαγιά (locus 7-002), τ' οποίο κόβεται από τ' ον λιθόκτιστο τοίχο 7-006, των ιστορικών χρόνων (είκ. 2). Από τ' στρώμα καταστροφής συγκεντρώθηκε σημαντικός αριθμός λίθινων πελεκητών εργαλείων, καθώς και πολλά κατάλοιπα άπανθρακωμένων ξύλων και σπόρων που προσφέρονται για ραδιοχρονολογήσεις.

Στα ανασκαφικά τετράγωνα H και I έμφανίστηκαν επίσης κατάλοιπα τοίχων και επάλληλα δάπεδα Ύστερης Έποχής Χαλκού (είκ. 2). Στο τετράγωνο I κάτω από ένα σκληρό επιχρισμένο δάπεδο (locus 7-004) με δύο φάσεις έπισκευής, υπήρχε «γέμισμα» με πέτρες, όστ' και κεραμική (locus 7-018) που περιείχε μερικά πολύ ένδιαφέροντα εύρηματα. Ξεχωρίζουν ανάμεσα σ' αυτά ή λεπίδα ενός όρειχάλκινου μαχαιριού, ή τυπολογία του όποιου παραπέμπει σ' αντίστοιχα μαχαίρια της τελευταίας φάσης της Ύστερης Έποχής του Χαλκού από τ' νεκροταφείο Καστρί της Θάσου<sup>20</sup> (πίν. 63β), και ένα θραύσμα από τροχήλατο σκύφο ή κύπελλο με γραπτή διακόσμηση που μιμείται

19. R. TREUIL, *Dikili Tash I.1* (παρ. 4), 31 και pl. 31.

20. X. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, *Πρωτοϊστορική Θάσος. Τά νεκροταφεία του οικισμού «Καστρί»* (Αθήνα 1992), τόμος Γ', πίν. 6: 69-70 και 7:3.

μυκηναϊκὸ πρότυπο<sup>21</sup> (πίν. 63γ-δ). Πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη παρουσία μυκηναϊκοῦ τύπου κεραμικῆς στὸν οἰκισμὸ τοῦ Ντικιλί Τάς.

Μὲ τὰ παραπάνω νέα ἀνασκαφικὰ εὐρήματα ἡ κατοίκηση τῆς Ὑστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὸν οἰκισμὸ ἐμφανίζεται πλέον ὅχι ὡς μεμονωμένο ἐπεισόδιο σύντομης διάρκειας, ἀλλὰ ὡς μία ἐποχὴ μὲ πολλές διαδοχικὲς ἐπὶ μέρους φάσεις. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ τῆς προσδίδει μεγαλύτερο εὖρος καὶ χωρὶς ἀμφιβολία μία ἱστορικὴ διάσταση, διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ὡς σήμερα γνωστὴ.

#### 2.4. Οἱ Ἱστορικοὶ Χρόνοι

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 2008 ἔφερε στὸ φῶς καὶ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, ποὺ συμπληρώνουν τὶς πληροφορίες τῶν παλαιότερων ἐπιφανειακῶν καὶ ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν σχετικὰ μὲ τὴν κατοίκηση τῆς τούμπας κατὰ τοὺς Ἱστορικοὺς Χρόνους<sup>22</sup>.

Στὸν τομέα 6, μέσα στὸ ἐπιφανειακὸ διαταραγμένο ἀπὸ τὴν ἄροση στρῶμα ἐμφανίστηκαν διάσπαρτα εὐρήματα ἱστορικῶν χρόνων, χωρὶς νὰ ἐντοπισθοῦν κατάλοιπα δαπέδων κατοίκησης: θραύσματα κεραμίδων στέγης, ὅστρακα ἀγγείων καὶ ἓνα ἀργυρὸ τετράδραχμο μεταθανάτιας κοπῆς Ἀλεξάνδρου Γ' τοῦ νομισματοκοπέου τῆς Ἀμφίπολης (315-294 π.Χ.)<sup>23</sup> (πίν. 63ε-ς'). Πρό-

21. Πρβ. R. JUNG, *Kastanas, Ausgrabungen in einem Siedlungshugel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens, 1975-1979. Die Drehscheibenkeramik der Schichten 19 bis 11, 1-2* (Kiel 2002), Taf. 9:105.

22. R. TREUIL, *Dikili Tash I. 1* (παραπ. σημ. 4), 31-32 (niveau 1) καὶ pl. 31.

23. Ἀργυρὸ τετράδραχμο Ἀλεξάνδρου III, νομισματοκοπέο Ἀμφιπόλεως, μεταθανάτια κοπή, 315-294 π.Χ. Ἐμπ.: Κεφαλὴ Ἡρακλέους μὲ λεοντὴ πρὸς τὰ δεξιὰ. Ὅπ.: Ζεὺς καθισμένος σὲ θρόνο, στραμμένος πρὸς τὰ ἀριστερὰ κρατώντας σκῆπτρο στὸ ἀριστερὸ καὶ ἀετὸ στὸ δεξιὸ χέρι. Στὸ πεδίο, κάτω ἀπὸ τὸ ὑψωμένο δεξιὸ χέρι, Λ καὶ Τ καὶ δάδα. Κάτω ἀπὸ τὸν θρόνο, Ε. Βάρος: 17.04 γρ. διαμ.: 24 χιλ., ἄξ.: 3. Πρβ. M. J. PRICE, *The coinage in the name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus, A British Museum Catalogue* (Zurich/London 1991), 133, n° 440, pl. XXVIII 440a-b. C. EHRHARDT, *A Catalogue of issues of tetradrachms from Amphipolis, 318-294 BC, JNFA 4, 1976, 85-89, n° 20* (τάυτιση K. Χρυσανθάκη-Nagle).

κειται για τὸ δεύτερο παράδειγμα ἀργυροῦ τετραδράχμου αὐτοῦ τοῦ τύπου ποὺ βρίσκεται στὴν ἴδια περιοχὴ<sup>24</sup>. Πιθανὸν τὰ δύο ἀργυρὰ τετράδραχμα προέρχονται ἀπὸ νομισματικὸ θησαυρὸ, ὁ ὁποῖος διασκορπίστηκε μὲ τὴν ἄρση. Ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ διαταραγμένο ἀπὸ τὴν ἄρση στρώμα τοῦ τομέα 6 προέρχεται καὶ ἓνα χάλκινο νόμισμα Θάσου τοῦ α' τετάρτου 3ου π.Χ. αἰῶνα<sup>25</sup>.

Στὸ τετράγωνο I τοῦ τομέα 7, πάνω ἀπὸ τὸ τελευταῖο δάπεδο τῆς Ὑστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἐντοπίστηκε στρώμα καταστροφῆς ἀπὸ πυρκαγιά, τὰ εὐρήματα τοῦ ὁποῖου (θραύσματα κεραμίδων στέγης, βάση ἀμφορέως, χάλκινο νόμισμα<sup>26</sup>) ἐπιτρέπουν χρονολόγηση ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου ὡς καὶ τοὺς προχωρημένους Ἑλληνιστικοὺς Χρόνους.

Ἡ συνέχιση τῶν ἀνασκαφῶν ἀναμένεται νὰ διευκρινίσει τὴν ἔκταση καὶ τὸν χαρακτήρα τῆς κατοίκησης τῆς θέσης κατὰ τοὺς Ὑστερους Κλασικοὺς καὶ Ἑλληνιστικοὺς Χρόνους καὶ τὴ σχέση της μὲ τὴν γειτονικὴ ἀρχαία πόλη τῶν Φιλίππων.

Παρὰ τὴν ἐμφανὴ παρουσία κεραμικῆς Ὑστερορωμαϊκῶν Χρόνων, ἡ ὁποία εἶναι διάσπαρτη στὰ ἐπιφανειακὰ στρώματα τοῦ λόφου, ἀξιοσημείωτη

24. Εὕρημα ἀνασκαφῆς 1989/Τομέας VIB/1989) Ἀργυρὸ τετράδραχμο Ἀλεξάνδρου ΙΙΙ, νομισματοκοπεῖο Ἀμφιπόλεως, μεταθανάτια κοπή, 315-294 π.Χ. Ἐμπ.: Κεφαλή Ἡρακλέους μὲ λεοντὴ πρὸς στὰ δεξιὰ. Ὅπ.: Ζεὺς καθισμένος σὲ θρόνο στραμμένος πρὸς τὰ ἀριστερὰ μὲ σκῆπτρο στὸ ἀριστερὸ καὶ ἀετὸ στὸ δεξιὸ χέρι. Στὸ πεδίο, κάτω ἀπὸ τὸ δεξιὸ χέρι Λ καὶ δάδα. Δελφίνοι κάτω ἀπὸ τὸ θρόνο. Πρβ.: M. J. PRICE, ὅ.π. 137, n° 485, pl. XXXI, 485b· C. EHRHARDT, ὅ.π. n° 47 (ταύτιση K. Χρυσανθάκη-Nagle).

25. Ἀνασκαφικὴ ἐνότητα 6042-002. Χάλκινο Θάσου, γύρω στὸ 300 π.Χ. Ἐμπ.: Κεφαλή Ἡρακλέους γενειοφόρου στὰ δεξιὰ. Ὅπ.: τόξο καὶ ρόπαλο [ΘΑΣΙΟΝ]. βάρος: 4.56 gr, διάμετρος: 15 mm, ἄξ. 9. Πρβ. *Guide de Thasos*, fig. 276; *SNG Cop. Macedonia* n° 1055-1056 (Μετά τὸ 280 π.Χ. (ταύτιση K.Χρυσανθάκη-Nagle).

26. Ἀνασκαφικὴ ἐνότητα 7022-003. Χάλκινο Φιλίππων, 4ος π.Χ. αἰώνας. Ἐμπ.: Κεφαλή ἀνδρική στὰ δεξιὰ (Ἡρακλῆς) Ὅπ.: Τρίποδας Βάρος 6.34 gr., διάμετρος: 16 mm· ἄξ.: 11. Πρβ. A.R. BELLINGER, Philippi in Macedonia, *ANSMN* 11, 1964, 29-52. Πρβ. καὶ δεύτερο ὅμοιο χάλκινο νόμισμα Φιλίππων στὴν ἀνασκαφικὴ ἐνότητα 7006-002: Χάλκινο Φιλίππων, 356-350 π.Χ. Ἐμπ. Α: Κεφαλή Ἡρακλέους ἀγένειου στὰ δεξιὰ. Ὅπ.: Τρίποδας [ΦΙΛΙΠΠΩΝ] βάρος: 5.49 gr. διάμετρος: 16 mm, ἄξονας: 9 (ταύτιση K. Χρυσανθάκη-Nagle).

παραμένει ἡ μέχρι στιγμῆς ἀπουσία κτιριακῶν καταλοίπων τῆς Ρωμαϊκῆς περιόδου. Πιθανόν αὐτὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν πρὸς τὶς ἀνεξερευνήτες ὡς τώρα ἀνατολικές πλαγιές τοῦ λόφου πού προσέγγιζαν τὴν Ἑγνατία Ὁδὸ καὶ τὸ ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο τῆς ἀρχαίας πόλης τῶν Φιλίππων, στὸ ὁποῖο ἀνήκει καὶ τὸ μνημεῖο τοῦ C. Vibius Quartus («Ντικιλὶ Τάς»). Στὶς ἀνατολικές παρυφές τοῦ λόφου ἐντοπίζονται ἄλλωστε καὶ τὰ κατάλοιπα τῶν δύο ταφικῶν «ἡρώων» πού εἶχε ἀνασκάψει ὁ L. Renaudin<sup>27</sup>, ἐνῶ στὴν περιοχὴ αὐτὴ βρέθηκαν καὶ οἱ ἀναθηματικές ἐπιγραφές πού ἀναφέρονται στὴ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης καὶ τῆς Κυβέλης, πού ἀναφέρει ὁ L. Heuzey<sup>28</sup>.

Στοὺς Παλαιοχριστιανικοὺς Χρόνους πιθανότατα χρονολογοῦνται ὁρισμένοι τοῖχοι τοῦ τομέα 7 πού εἰσχωροῦν σὲ στρώματα τῆς Ὑστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Ὁ τοῖχος 7-006 εἶναι ὁ καλύτερα διατηρημένος (εἰκ. 2): κτισμένος μὲ μικροὺς καὶ μεγάλους λίθους μὲ χρῆση ἰσχυροῦ κονιάματος ἀπὸ ἀσβέστη, ἔχει κατεύθυνση B-N καὶ σώζεται σὲ μῆκος 8 μ., καὶ ὕψος πού κυμαίνεται ἀπὸ 0.35 ὡς 0.80 μ. Στὸ ἴδιο στρώμα ἀνήκουν καὶ μιὰ σειρὰ κτιριακὰ κατάλοιπα πού βρέθηκαν ἀμέσως στὰ δυτικά, στὰ τετράγωνα G καὶ J, ἥτοι ἓνας τοῖχος μὲ κατεύθυνση A-Δ (locus 7-008) καὶ μιὰ μεγάλη συγκέντρωση λίθων καὶ θραυσμάτων κεραμίδων (locus 7-011) πού περιεῖχε καὶ εὐρήματα, ὅπως σκωρίες σιδήρου, θραύσματα σιδερένιων ἀντικειμένων καὶ μιὰ βάση ἀμφορέα.

Ἐνας πεταλόςχημος λάγκκος (locus 7-025) ἀνοιγμένος στὴ βάση τοῦ τοίχου 7-006, ὁ ὁποῖος περιεῖχε καὶ θραύσματα ἐφυαλωμένης κεραμικῆς, ἀποτελεῖ χρονολογικὸ *terminus ante quem* γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ τοίχου. Ὁ λάγκκος αὐτός, ὅπως καὶ ἓνας ἄλλος (7-028) στὸν διάδρομο τῶν τετραγώνων H-I πού περιεῖχε ἐπίσης θραῦσμα ἐφυαλωμένου ἀγγείου, μαρτυροῦν κατοίκηση τοῦ λόφου στὰ τέλη τῆς Ὑστερης Βυζαντινῆς περιόδου καὶ στὶς ἀρχές τῶν Ὀθωμανικῶν Χρόνων.

Γιὰ τὴ χρονολόγηση ὥστόσο τῶν κτιριακῶν καταλοίπων τοῦ γνωστοῦ

27. L. RENAUDIN, *Chronique*, BCH 46, 1922, 527-528.

28. L. HEUZEY-H. DAUMET, *Mission Archéologique de Macédoine* (1876) 43-44.

ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ J. Deshayes ἰσχυροῦ οἰκοδομήματος (πύργου?) (πίν. 16) προγραμματίζεται συστηματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα<sup>29</sup>.

### 3. Ἡ ἔρευνα τῶν καταλοίπων οἰνοποίησης τῆς οἰκίας 1

Κατὰ τὸ 2008 συνεχίσθηκε ἀπὸ τὴν παλαιοβοτανολόγο Σ. Βαλαμώτη, ἐπίκουρο καθηγήτριας Προϊστορικῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Ἀριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἡ διερεύνηση τῶν καταλοίπων οἰνοποίησης τὰ ὁποῖα εἶχαν ἔλθει στὸ φῶς στὴν οἰκία 1 κατὰ τὸ ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα 1986-2001<sup>30</sup>.

### 4. Ἀνάδειξη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καθαρὴ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα, ἐξίσου σημαντικὸ στόχο τοῦ νέου προγράμματος ἀποτελεῖ καὶ ἡ διερεύνηση τῶν δυνατοτήτων διαμόρφωσης τοῦ χώρου σὲ ὀργανωμένο ἐπισκέψιμο ἀρχαιολογικὸ τόπο. Τὰ σημαντικὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα τῶν νεολιθικῶν οἰκιῶν τοῦ τομέα VI ἔχουν ἤδη συντηρηθεῖ ἐπὶ τόπου καὶ προστατεύονται ἀπὸ προσωρινὸ στέγαστρο<sup>31</sup>. Τὸ στέγαστρο αὐτὸ προγραμματίζεται νὰ ἀντικατασταθεῖ μὲ μόνιμο, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχει ἤδη συνταχθεῖ μελέτη ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Νικόλαο Λιανό, καθηγητὴ τοῦ Τμήματος Ἀρχιτεκτόνων στὸ Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Ἔτσι θὰ δίνεται ἡ δυνατότητα ἐπίσκεψης στὸν ἀνασκαμμένο χῶρο μὲ διατηρημένα ἐπὶ τόπου τὰ μόνον νεολιθικὰ σπίτια ποὺ σώζονται ὁρατὰ στὸν βορειοελλαδικὸ χῶρο. Γιὰ τὴν ἀνάδειξη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ τὴν ὀργάνωσή του σὲ ἐπισκέψιμο ἔχουν ἐκδηλώσει μεγάλο ἐνδιαφέρον οἱ φορεῖς τῆς Τοπικῆς Αὐτοδιοίκησης, κυρίως ὁ Δήμος Φιλίππων, μὲ δεδηλωμένη τὴ βούληση νὰ συμμετά-

29. R. TREUIL, *Dikili Tash* I.1 (πρβ. σημ. 4), 9.

30. S.M. VALAMOTI, M. MANGAFA, CH.KOUKOULI-CHRYSSANTHAKI, D.MALAMIDOU, Grape-pressings from Northern Greece: The earliest wine in the Aegean?, *Antiquity* 81, 2007, 54-61.

31. X. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, ΠΑΕ 2007, 103.

σχουν μὲ ἔργα ὑποδομῆς στὸν εὐρύτερο περιβάλλοντα χῶρο τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ, μὲ τὸ ταφικὸ μνημεῖο τοῦ C. Vibius Quartus (“Ντικιλὶ Τάς” ἢ Μεγάλο Λιθάρι), μὲ τὶς πηγές καὶ μὲ τὸν ὑδρόμυλο.

P. DARCQUE, X. ΚΟΥΚΟΥΛΗ ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ,  
Δ. ΜΑΛΑΜΙΔΟΥ, Ζ. ΤΣΙΡΤΣΩΝΗ

## 7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΙ ΧΑΛΑΝΔΡΙΑΝΗΣ ΣΥΡΟΥ

(Πίν. 64-66)

Συνεχίστηκε έφετος για τρίτο χρόνο ή ανασκαφή στο Καστρί, τόν όχυρωμένο πρωτοκυκλαδικό οικισμό τής Χαλανδριανής τής Σύρου. Η ανασκαφή διεξήχθη υπό τή διεύθυνση τής προϊσταμένης τής ΚΑ ' Έφορείας Άρχαιοτήτων Κυκλάδων Μαρίζας Μαρθάρη και χρηματοδοτήθηκε από φιλόταρχαιο Συριανό πού έπιθυμεί νά μείνει άνώνυμος. Στίς έργασίες του 2008 έλαβαν μέρος ή άρχαιολόγος Ίωάννα Γεωργιάδη, ό τοπογράφος Θόδωρος Χατζηθεόδωρου, ό φωτογράφος Κώστας Ξενικάκης και ό συντηρητής άρχαιοτήτων Κώστας Άλεξίου.

Οί έργασίες του 2008 διήρκεσαν έναμιση μήνα, από τίς άρχές Οκτωβρίου έως τά μέσα Νοεμβρίου. Τόν Οκτώβριο έλαβε χώραν ή ανασκαφική έρευνα και τόν Νοέμβριο ή συντήρηση τής κεραμικής και ή τακτοποίηση των κινητών εύρημάτων στίς άποθήκες του Άρχαιολογικού Μουσείου τής Σύρου<sup>1</sup>.

### Οί ανασκαφικές έργασίες

Κατά τίς ανασκαφικές περιόδους του 2006<sup>2</sup> και του 2007<sup>3</sup> έρευνήθηκε ανασκαφικά άφενός μόν τó τοξοειδές τεΐχος τής κορυφής του Καστρίου και ό χώρος πού εκείνο περιέβαλλε, άφετέρου δέ τμήμα τής έκτασης πού παρεμβάλλεται ανάμεσα στο τεΐχος αυτό και στίς από παλαιότερα άποκαλυφθείσες

---

1. Για τίς έρευνες του 2008, βλ. επίσης *Έργον* 2008, 87-92.

2. Για τίς έρευνες του 2006, βλ. *Έργον* 2006, 54-59· Μ. ΜΑΡΘΑΡΗ, ΠΑΕ 2006, 111-119, πίν. 75-79.

3. Για τίς έρευνες του 2007, βλ. *Έργον* 2007, 60-65· Μ. ΜΑΡΘΑΡΗ, ΠΑΕ 2007, 49-53.

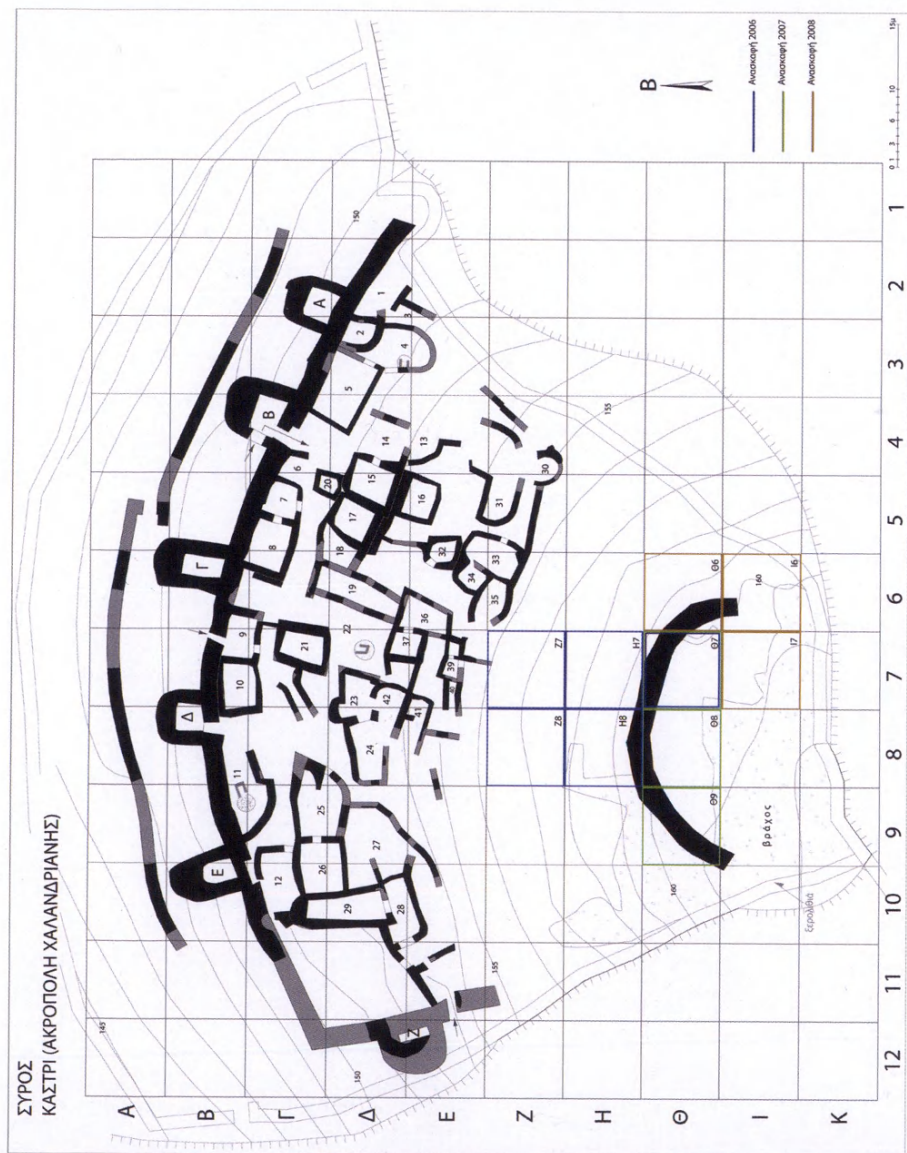
συνοικίες τοῦ Πρωτοκυκλαδικοῦ οἰκισμού<sup>4</sup>. Μὲ τὶς νέες ἔρευνες ἀποκτήθηκε σαφέστερη εἰκόνα ἀπὸ ἐκείνην ποὺ ὑπῆρχε στὸ παρελθόν<sup>5</sup> γιὰ τὴν ὀχύρωση, τὴν κάτοψη καὶ τὴν ἑκταση τοῦ οἰκισμού. Κατ' ἀρχὴν ἔγινε κατανοητὸ ὅτι ἡ ὀχύρωσή του βασιζόταν σὲ τρεῖς καὶ ὄχι σὲ δύο ὀχυρωματικούς περιβόλους, ὅπως ἔθεωρεῖτο πρὶν ἀπὸ τὸ 2006: 1) τὸ προτείχισμα, 2) τὸ κυρίως τεῖχος μὲ τοὺς πεταλόσχημους πύργους καὶ 3) τὸ τεῖχος τῆς κορυφῆς τοῦ ὑψώματος (εἰκ. 1, πίν. 64α). Ἐπίσης ἔγινε σαφές ὅτι ὁ οἰκισμὸς ἐκτεινόταν ἀπὸ τὸ κυρίως τεῖχος ἕως τὸ τεῖχος τῆς κορυφῆς τοῦ ὑψώματος ἀλλὰ καὶ πίσω ἀπὸ αὐτό. Τὸ ἐσώτερο δηλαδὴ τοξοειδὲς τεῖχος καὶ ὁ χώρος ποὺ περιέκλειε ἀποτελοῦσαν ἓνα εἶδος ἀκρόπολης γιὰ τὴν προϊστορικὴ ἐγκατάσταση τοῦ Καστρίου. Ὅσον ἀφορᾷ στὴ χρονολόγηση ἀποδείχθηκε ὅτι ὁλόκληρος ὁ οἰκισμὸς, συμπεριλαμβανομένου τοῦ τείχους τῆς κορυφῆς τοῦ ὑψώματος καὶ τοῦ χώρου ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ αὐτό, χρονολογεῖται στὴν ὕστερη φάση τῆς κυκλαδικῆς Πρωτοχαλκῆς II περιόδου (φάση Καστρίου). Στόχος τῆς φετινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου εἶναι ἡ περαιτέρω διερεύνηση καὶ κατανόηση τοῦ χώρου ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ τὸ τοξοειδὲς τεῖχος τῆς Κορυφῆς τοῦ Καστρίου.

Προηγεῖται ὁ ἀπαιτούμενος λεπτομερὲς καθαρισμὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἀπὸ τῆ βλάστηση. Ἡ ἀνασκαφὴ ποὺ ἀκολουθεῖ ἐπικεντρώνεται στὰ νοτιοανατολικά τοῦ τείχους τῆς κορυφῆς τοῦ Καστρίου καὶ συγκεκριμένα στὰ τετράγωνα I6, I7 καὶ Θ6 τοῦ ἀνασκαφικοῦ καννάβου, ποὺ ἔχουν διαστάσεις 6×6 μ. τὸ καθένα (εἰκ. 1).

Στὰ τετράγωνα αὐτὰ βρέθηκαν πλακοειδεῖς λίθοι πεσμένοι ἀπὸ τὸ μαρμαρόκτιστο τεῖχος τῆς κορυφῆς, ὅπως ἄλλωστε εἶχε συμβεῖ καὶ στὴν περιοχὴ τῶν τετραγώνων Θ7, Θ8 καὶ Θ9 σύρριζα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τείχους. Ἡ ἐπίχωση φθάνει ἕως τὰ 0.70 καὶ τὰ 0.90 μ. στὸ τετράγωνο Θ6 καὶ στὸ βόρειο

4. Γιὰ τὶς παλαιότερες ἔρευνες στὸ Καστρί, βλ. ΧΡ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, *Κυκλαδικὰ II*, ΑΕ 1899, 74-134· Ε.-Μ. BOSSERT, *Kastri auf Syros: Vorbericht über eine Untersuchung der prähistorischen Siedlung*, ΑΔ 22, 1967, 53-76· Μ. ΜΑΡΘΑΡΗ, *Σύρος: Χαλανδριανή - Καστρί. Ἀπὸ τὴν ἔρευνα καὶ τὴν προστασία στὴν ἀνάδειξη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου* (Ἀθήνα 1998).

5. ΠΑΕ 2006, 117-118.



Εικ. 1. Καστρί, τοπογραφικό του οικισμού με σημειωμένες τις τριές που έγιναν κατά το 2008 (καστανό χρώμα) καθώς και τις παλαιότερες του 2006 (γαλάνο χρώμα) και του 2007 (πράσινο χρώμα) (τοπογραφικό Θ. Χατζηθεοδώρου).

τμήμα τῶν τετραγώνων I6 καὶ I7, ἐνῶ στὸ νότιο τμήμα τοὺς φάνηκε ὁ φυσικὸς βράχος ἤδη ἀπὸ τὸ βάθος τῶν 0.10 μ. Τὰ εὐρήματα ἦταν πολὺ περισσότερα καὶ παρουσίαζαν μεγαλύτερη ποικιλία σὲ σύγκριση μὲ ἐκεῖνα ποὺ βρέθηκαν τὰ προηγούμενα χρόνια στὶς τομὲς σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τείχους, μὲ ἀποτέλεσμα ἀφενὸς μὲν νὰ βοηθοῦν στὴν καλύτερη κατανόηση τοῦ χώρου ἀφετέρου δὲ νὰ πλουτίζουν τίς γνώσεις μας σὲ εἰδικὰ χρονολογικὰ ζητήματα καὶ σὲ θέματα ἐξωτερικῶν σχέσεων τοῦ οἰκισμοῦ.

Στὴν κεραμικὴ περιλαμβάνονται ἀγγεῖα καὶ σκεύη τῶν παρακάτω κατηγοριῶν ὅσον ἀφορᾷ στὴ χρῆση τους: 1) ἐπιτραπέζια ἀγγεῖα, ὅπως εἶναι τὰ δέπα ἀμφικύπελλα καὶ τὰ κωδωνόσχημα κύπελλα (πίν. 646), τὰ κωνικά κύπελλα μὲ ἀποτύπωμα ψάθας ἢ φύλλου στὴ βάση καθὼς καὶ οἱ φιάλες διαφόρων τύπων, 2) ἀποθηκευτικὰ σκεύη καὶ σκεύη μεταφορᾶς προϊόντων, ὅπως εἶναι οἱ κάδοι, οἱ πιθίσκοι καὶ οἱ πίθοι μὲ πλαστική (πίν. 65α), ἐγχάρακτη καὶ αὐλακωτὴ διακόσμηση (πίν. 656), οἱ ἀμφορεῖς μὲ ἐγχάρακτες λαβές (πίν. 66γ) καὶ οἱ μεγάλες πρόχοι μὲ κυλινδρικό λαιμό, 3) μαγειρικὰ σκεύη, ὅπως εἶναι ἡ λεκανοειδὴς ἐστία τοῦ τύπου ποὺ κατασκευάζεται ἀπευθείας σὲ κοιλότητα τοῦ δαπέδου καὶ 4) ἀγγεῖα ἄλλων χρήσεων, ὅπως εἶναι οἱ πυξίδες, οἱ κέρνοι, καὶ οἱ κρατηρίσκοι, σκοτεινόχρωμα ἔντονα στιλβωμένα ἀγγεῖα, ποὺ φέρουν κατὰ κανόνα ἔντυπη καὶ ἐγχάρακτη διακόσμηση. Ἡ κεραμικὴ εἶναι στὴν πλειονότητά της ἐντόπια κατασκευῆς, περιλαμβάνει ὅμως καὶ ἐνδιαφέροντα δείγματα εἰσηγμένων ἀγγείων (βλ. παρακάτω).

Τὸ στρώμα καταστροφῆς περιεῖχε ἐπίσης λεπίδες καὶ ἀπορρίμματα ἐπεξεργασίας ὀψιανοῦ, λίθινα τριβεῖα καὶ τριπτῆρες καὶ ἓνα μικρὸ πηνιόσχημο ὀστέينو τριπτῆρα. Ἐπιπλέον περισυνελέγησαν κατάλοιπα τροφῆς (ὅστὰ αἰγοειδῶν καὶ θαλάσσια ὄστρεα) (πίν. 666).

Τὰ δεδομένα τῆς φετινῆς ἔρευνας παρέχουν σαφέστερη εἰκόνα γιὰ τὴ χρῆση τῆς ἔκτασης ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ τὸ ἐσώτερο τοξοειδὲς τείχος τοῦ οἰκισμοῦ, ἡ ὁποία εἶχε ἀρχίσει νὰ γίνεταί κατανοητὴ ἀπὸ τὴν περυσινὴ ἔρευνα. Φαίνεται ὅτι σὲ αὐτὴν ὑπῆρχαν στεγασμένοι χῶροι ἢ ἐνιαῖος στεγασμένος χῶρος ποὺ ἦταν σὲ χρῆση ἕως καὶ τὴν ἐγκατάλειψή τοῦ οἰκισμοῦ. Ἐκεῖ βρισκόνταν ἀποθηκευμένες ἀξιόλογες ποσότητες ὑγρῶν καὶ στερεῶν προϊόντων, γινόταν προετοιμασία φαγητοῦ καὶ ἐλάμβαναν χώραν γεύματα ἢ συμπόσια.

Πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐπισήμανση ἀρκετῶν θραυσμάτων ἀπὸ δέπα ἀμφικύπελλα καὶ κωδωνόσχημα κύπελλα, ἀπὸ τοὺς δύο δηλαδὴ πλέον χα-

ρακτηριστικούς τύπους λεπτότεχων ἀγγείων τῆς φάσης Καστρίου στὰ τετράγωνα Ι6 καὶ Ι7 (πίν. 646). Κύπελλα αὐτῶν τῶν τύπων εἶχε βρεῖ καὶ ἡ Bossert<sup>6</sup> στὸ κατώτερο πρὸς τὰ νότια τμήμα τοῦ οἰκισμοῦ. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐπιπλέον ἀπόδειξη γιὰ τὴ χρονολόγηση ὁλόκληρου τοῦ οἰκισμοῦ, ἄνω καὶ κάτω, στὴ φάση Καστρίου, στὴν ὁποία ἔδωσε καὶ τὸ ὄνομά του, τὴν ὕστερη δηλαδὴ φάση τῆς Πρώιμης Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ΙΙ. Ἐπίσης, σημαντικὴ εἶναι ἡ εὕρεση θραυσμάτων πίθων μὲ αὐλακωτὴ διακόσμηση (πίν. 656), ποὺ δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ ἀγγείου ἦταν ἤδη γνωστὸς ἀπὸ τὴ φάση Καστρίου.

Ἐνα ἄλλο ἐνδιαφέρον συμπέρασμα ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ διαλογὴ καὶ συντήρηση τῆς κεραμικῆς τῶν προηγουμένων ἐτῶν, εἶναι ἡ στοιχειοθέτηση ἑνὸς εὐρέος πλέγματος ἐξωτερικῶν σχέσεων τοῦ οἰκισμοῦ καὶ ἡ συμμετοχὴ του στὰ ἐμπορικὰ δίκτυα τῆς ἐποχῆς. Συγκεκριμένα ἐπιστημάνθηκαν ἀρκετὰ θραύσματα ἀπὸ ἀγγεῖα σαπωνοειδοῦς ὕφης (talk ware), τὰ ὁποῖα εἶναι πιθανὸ νὰ κατασκευάζονταν στὴ Σίφνο. Ἐπίσης ἐπιστημάνθηκε κλειστὸ ἀγγεῖο, κατασκευασμένο ἀπὸ ἀνοιχτόχρωμο ἀσβεστοῦχο πηλὸ μὲ γραπτὴ λευκόχρωμη γραμμικὴ διακόσμηση, τὸ ὁποῖο εἶναι εἰσηγμένο ἴσως ἀπὸ τὴ Μῆλο ἢ τὴ Θήρα ποὺ διαθέτουν τέτοιου εἶδους πηλούς (πίν. 66α). Τέλος ὁρισμένα ἀπὸ τὰ δέπα δὲν φαίνονται νὰ εἶναι ἐγχώριας κατασκευῆς ἀλλὰ ἀπαιτεῖται πέραν τῆς μακροσκοπικῆς ἐξέτασης καὶ ἡ ἐργαστηριακὴ ἀνάλυση γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἀκριβοῦς προέλευσῆς τους.

### Συντήρηση, καταγραφή καὶ φωτογράφιση τῶν κινητῶν εὐρημάτων

Στὸ ἐργαστήριο καὶ τίς ἀποθῆκες τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Σύρου ἔγινε ἡ λεπτομερὲς διαλογὴ τῆς κεραμικῆς ὅλων τῶν ἀνασκαφικῶν περιόδων καὶ χωρίσθηκαν σὲ ὁμάδες τὰ ὅστρακα ποὺ δὲν συνανήκουν καὶ δὲν μποροῦν νὰ ἀξιοποιηθοῦν ἀπὸ τοὺς συντηρητὲς γιὰ τὴ συγκόλληση τῶν ἀγγείων. Ἀκολού-

6. E.-M. BOSSERT, ὁ.π. 70-72, εἰκ. 4.

θησε ὁ καθαρισμὸς τῶν κινητῶν εὐρημάτων καὶ ἡ συντήρηση τῆς κεραμικῆς τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς. Τέλος ἔγινε, ὅπως κάθε χρόνο, ἡ καταγραφή, φωτογράφηση καὶ τακτοποίηση τῶν εὐρημάτων.

ΜΑΡΙΖΑ Ε. ΜΑΡΘΑΡΗ

## 8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΖΩΜΙΝΘΟΥ

(Πίν. 67-88)

Συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφή τῆς Ζωμίνθου (πίν. 67α) ὑπὸ τὴν διεύθυνση τῶν διδασκτόρων καὶ ἐπιτίμων ἐφόρων Γιάννη καὶ Ἐφης Σακελλαράκη, ἐπὶ κεφαλῆς πολυμελοῦς ομάδος ἀρχαιολόγων, γεωλόγων, πολιτικῶν μηχανικῶν, δασολόγων, φοιτητῶν ἀρχαιολογίας καὶ ἀρχιτεκτονικῆς, συντηρητῶν καὶ εἰδικευμένων ἐργατῶν<sup>1</sup>. Συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφή τοῦ δωματίου 15, τοῦ χώρου 16, τοῦ χώρου 17 καὶ τοῦ χώρου 19 τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου τῆς Ζωμίνθου (εἰκ. 1). Ἐγίναν ἐπίσης ποικίλες ἄλλες ἐργασίες στερέωσης τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου, συντήρησης τῶν φετινῶν κινητῶν εὐρημάτων καθὼς καὶ τοῦ πίθου<sup>2</sup> τοῦ

---

1. Ἡ ἀνασκαφή ἄρχισε στὶς 07-07-08, τελείωσε τὴν 01-08-08 καὶ διήρκεσε 20 ἀνασκαφικὲς ἡμέρες. Στὴν ἀνασκαφή ἔλαβαν μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι Γ. Γεωργίου, Κ. Χαλικιάς, Ν. Αὐγουστόπουλος Γ. Χαρίτος καὶ Α. Μπούφαλης, οἱ φοιτητὲς ἀρχαιολογίας Γ. Τιμοθέου, Ἀλ. Πρατικάκης, Γ. Καλομοίρης καὶ Στ. Κιουμουρτζίδης, οἱ ἀρχιτέκτονες Χρ. Τριγωνάκης καὶ Γ. Τσέρκης, ὁ τοπογράφος Γ. Ξυλούρης, ὁ ἀρχαιοζωολόγος Κ. Γλυκοῦ, ὁ εἰκονολήπτης Γ. Χριστοδούλου, οἱ συντηρητὲς Μ. Νικάκης καὶ Κ. Νικάκης, οἱ τεχνίτες ἀνασκαφῆς Μ. Μαρκομιχελάκης, Α. Καβουσανάκης καὶ Μ. Παπαδάκη, οἱ ἔκτακτοι φύλακες ἀρχαιοτήτων Β. Φασουλᾶς (Μητσοφλᾶς) καὶ Γ. Χαιρέτης, οἱ πρόσθετοι φύλακες ἀρχαιοτήτων Β. Σκουλᾶς καὶ Γ. Κεφαλογιάννης (Μπασάκος), οἱ νυκτοφύλακες Γ. Σμπώκος (Κατσαούνης) καὶ Μ. Μαυρόκωστας (Ἀλμπάτης) καὶ οἱ ἐργάτες Β. Νταγιαντᾶς, Β. Κουνάλης (Πίκνος), Γ. Φασουλᾶς (Νταμπακογιάννης), Μ. Χαιρέτης (Χλούφτης), Κ. Πασπαράκης (Γουβᾶς), Γ. Χαιρέτης (Κουγιούμπαλος), Μ. Σκουλᾶς (Κάργας), Μ. Νταγιαντᾶς (Γουρουνᾶς), Σ. Φασουλᾶς (Σκαρμούτσης), Μ. Συκιώτης (Μπαμπίνος), Α. Μπέρκης (Κατσούγκρης), Κ. Νταγιαντᾶς (Φουρνάρης), Δ. Καλλέργης (Σπιταλιόρος) καὶ Γ. Μαρκομιχελάκης.

2. ΠΑΕ 2007, 73, πίν. 57α-β.

δωματίου 15 καὶ τῶν κονιαμάτων<sup>3</sup> τοῦ δωματίου 7, ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς τὸ 2006 καὶ τὸ 2007, καὶ ἐπίσης περιοδεῖες καὶ μικρὲς περιβαλλοντικὲς ἐργασίες.

### Δωμάτιο 15

Στὸ δωμάτιο 15 (εἰκ. 1), στὸ ὁποῖο εἶχε ἀνασκαφεῖ πέρυσι μεταξύ διαφόρων εὐρημάτων καὶ ἓνας πίθος, ὁ ὁποῖος φέτος συγκολλήθηκε<sup>4</sup>, ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ στρώματος τοῦ δαπέδου, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ τμήμα κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου (πίν. 676). Στὸ σημεῖο αὐτό, ὅπως καὶ στὸ πρὸς Βορρὰ δωμάτιο 14, τὸ δάπεδο δὲν ἀποκαλύφθηκε, γιατί, ὅπως θὰ σημειωθεῖ πιὸ κάτω, εἶχε καλυφθεῖ ἀπὸ συμπαγῆ τμήματα τοῦ ἐνδιάμεσου τοίχου, ποὺ εἶχαν καταπέσει τόσο πρὸς Βορρὰ, ὅσο καὶ πρὸς Νότο, λόγω τοῦ σεισμοῦ (εἰκ. 1, πίν. 676, 68-69, 70α).

Τὸ δωμάτιο 15, τὸ τρίτο ἀπὸ Βορρὰ δωμάτιο τῆς δυτικῆς προσθήκης στὸν παλαιότερο πυρῆνα τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου, ὅπου καὶ τὸ δωμάτιο 13, τὸ γνωστὸ κεραμικὸ ἐργαστήριον, εἶχε ἓνα παράθυρον στὴ Δύση, ὅπως καὶ τὸ παρακειμένο πρὸς Βορρὰ δωμάτιο 14, καὶ πρόσβαση, ὅπως καὶ τὰ δωμάτια 13 καὶ 14, ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ἀπὸ τὸ μακρὸ διάδρομο 16 (εἰκ. 1). Τὸ μῆκος τοῦ δωματίου 15 εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὰ ἄλλα δωμάτια τῆς πτέρυγας, ἀλλὰ εἶναι πλατύτερον, ἂν καὶ τὸ ἀκριβές του πλάτος παραμένει ἄγνωστο, λόγω τῆς πτώσης τοῦ βόρειου τοίχου. Ἡ κατασκευὴ τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου εἶναι παρόμοια μὲ τῶν παρακειμένων δωματίων 13 καὶ 14, δηλαδὴ εἶναι ἀμελέστερη ἀπὸ αὐτὴν τῶν τοίχων τοῦ παλαιότερου πυρῆνα τοῦ κτηρίου, μὲ χρῆση μικρότερων καὶ περισσότερο ἀκανόνιστων λίθων. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος σώζεται σὲ σχετικὰ μικρὸ ὕψος, περ. 1.30 μ. καὶ τὸ ἀνώτερον τμήμα του εἶναι ἀρκετὰ κατεστραμμένο. Πλῆθος λίθων ἀπὸ τοὺς ἀνώτερους διατραγμένους δόμους του βρέθηκαν κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφὴ πεσμένοι στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου 15 καὶ τοῦ διαδρόμου 16<sup>5</sup>. Ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ

3. ΠΑΕ 2006, 122-125.

4. ΠΑΕ 2007, πίν. 58α.

5. Αὐτόθι 82, πίν. 666.



Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου.

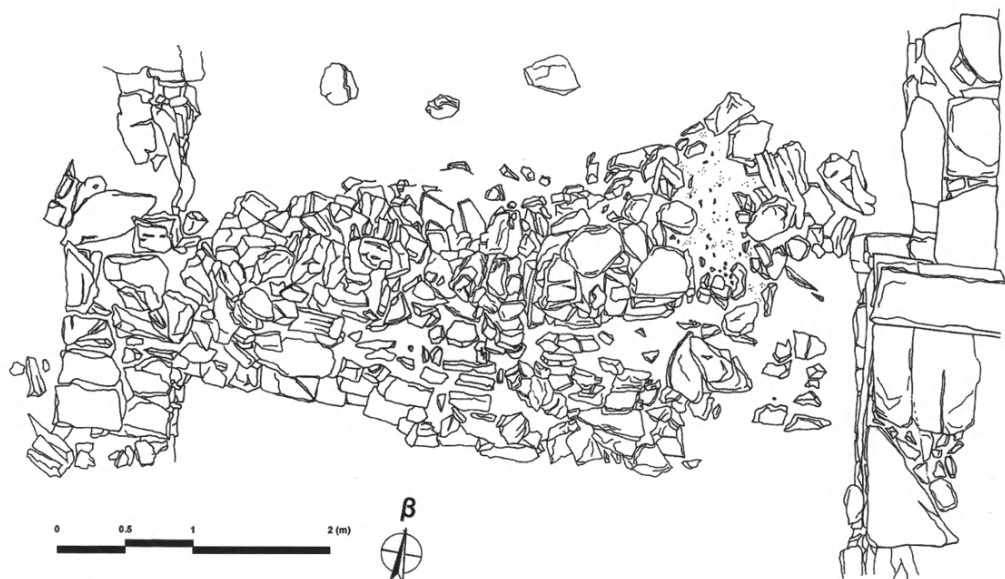
ἐπιβεβαίωσε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνοίγματος στὸν δυτικὸ τοῖχο<sup>6</sup> τοῦ δωματίου. Τὸ παράθυρο αὐτό (πίν. 686), πλάτους 0.82 μ., ὅσο καὶ τὸ πλάτος τοῦ ἀμέσως πρὸς Βορρὰ δωματίου 14, εἶχε ἀνοιχθεῖ στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ τοίχου καὶ σὲ ὕψος 1.10 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο. Παρὰ τὴν ἔντονη μετακίνηση τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ δωματίου εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ τοιχοποιία του εἶναι παρόμοια μὲ αὐτὴν τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου (εἰκ. 2-5, πίν. 676, 68α). Διάφορη εἶναι ἡ δόμηση τοῦ νότιου τοίχου, ἰδιαίτερα ἐπιμελὴς ἀπὸ μεγάλους πλακοειδεῖς λίθους σὲ περίπου ἰσοῦφεῖς δόμους (εἰκ. 6, πίν. 69α). Εἶναι ἀκόμα παχύτερος ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους τοίχους τοῦ δωματίου καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ ἀνήκει στὸν παλαιότερο πυρῆνα τοῦ κτηρίου. Ὁ τοῖχος ἐμφανίζει κλίση πρὸς Νότο, προφανῶς λόγῳ τῆς σεισμικῆς καταστροφῆς. Ὅπως εἶχε παρατηρηθεῖ παλαιότερα<sup>7</sup> σὲ ἀνισοῦψή σημεῖα του εἶχαν ἀνοιχτεῖ δύο κόγχες, οἱ ὁποῖες φέτος ἐρευνηθήκαν. Πρόκειται γιὰ δύο μικρὰ ὀρθογώνια κενὰ στὴν τοιχοδομία τοῦ τοίχου. Τὸ ἓνα, μὲ διαστάσεις 0.15×0.30 μ. καὶ βάθος 0.15 μ., βρίσκεται στὸ ἀνατολικό του τμήμα, σὲ ἀπόσταση 1.10 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ ἀπόληξιν τοῦ τοίχου καὶ ὕψος 1.10 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ τὸ ἄλλο, μὲ διαστάσεις 0.25×0.20 μ. καὶ βάθος 0.50 μ., στὸ δυτικὸ τμήμα καὶ λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὸ πρῶτο, στὸν ἀμέσως κατώτερο δόμο, σὲ ἀπόσταση 0.78 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ ὕψος 0.95 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο. Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ δωματίου καὶ σὲ διάφορα ὕψη, σὲ ψηλὰ κυρίως ἐπίπεδα ἀλλὰ καὶ στὸ στρώμα τοῦ δαπέδου, βρέθηκαν μερικὰ μικρὰ κομμάτια λευκοῦ κονιάματος, τὰ περισσότερα κοντὰ στὸν νότιο καὶ τὸν δυτικὸ τοῖχο. Ἀμφίβολο πάντως παραμένει ἂν αὐτοί, ἢ καὶ ὅλοι οἱ τοῖχοι τοῦ δωματίου καλύπτονταν ἀπὸ κονίαμα.

Συνεχίσθηκε ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου, ποὺ εἶχε ἀρχίσει πέρυσι καὶ εἶχε πάχος 0.11-0.32 μ.<sup>8</sup>, μὲ τὸ μικρότερο πάχος στὸ ΒΑ τμήμα τοῦ δωματίου. Ἡ ἐπίχωση ποὺ ἀφαιρέθηκε φέτος εἶχε πάχος 0.14-0.25 μ., μὲ τὸ μικρότερο πάχος στὸ κέντρο τοῦ δωματίου. Συνολικὰ πέρυσι καὶ φέτος ἡ ἐπίχωση τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου 15 ἀφαιρέθηκε ἀπὸ βάθος 1.79-1.84 μ. μέχρι βάθος 2.04-2.16 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο τῆς

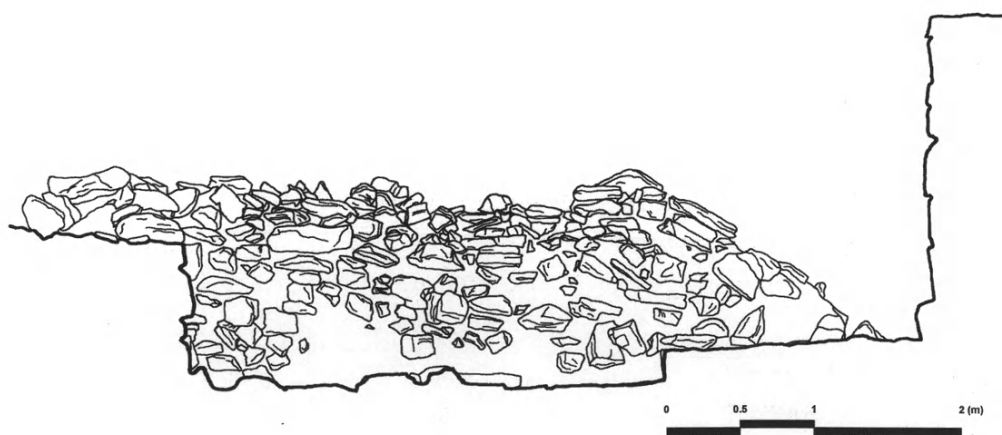
6. ΠΑΕ 2007, 67.

7. Αὐτόθι.

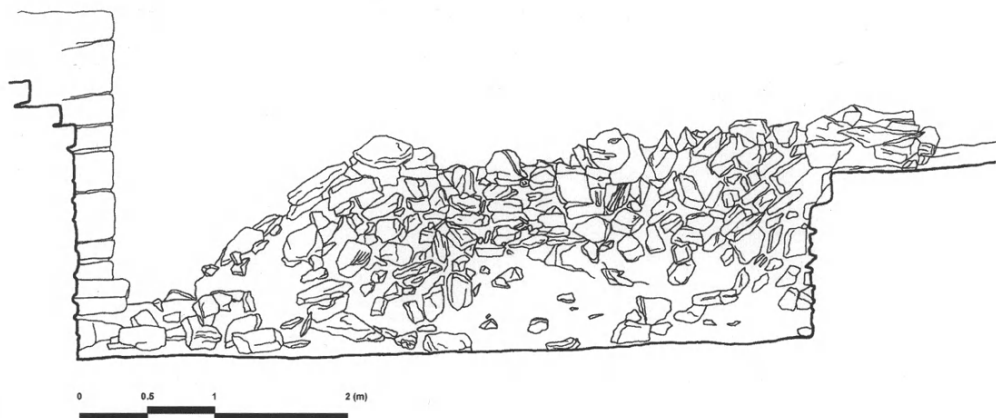
8. Αὐτόθι.



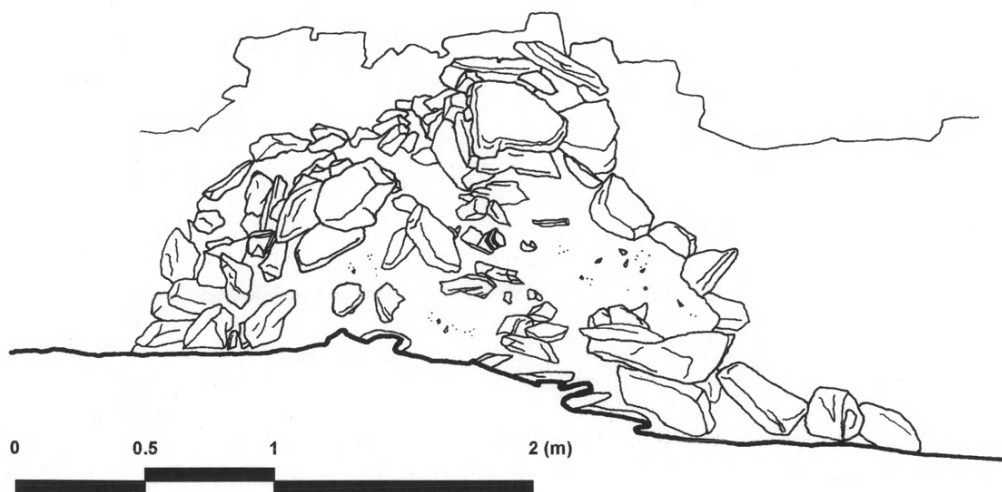
Εἰκ. 2. Κάτοψη τῆς μεσοτοιχίας τῶν δωματίων 14 καὶ 15.



Εἰκ. 3. Σχεδιαστική ἀποτύπωση τῆς Ν ὄψης τῆς μεσοτοιχίας τῶν δωματίων 14 καὶ 15.



Εἰκ. 4. Σχεδιαστική ἀποτύπωση τῆς Β ὀψης τῆς μεσοτοιχίας τῶν δωματίων 14 καὶ 15.

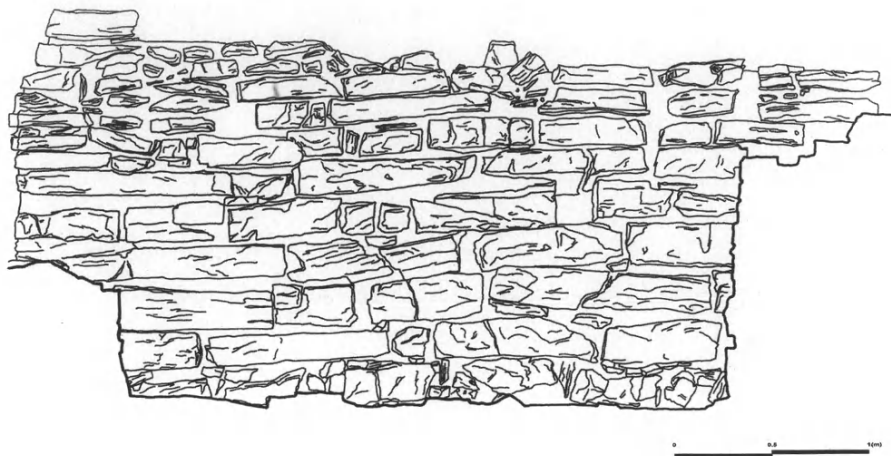


Εἰκ. 5. Σχεδιαστική ἀποτύπωση τῆς Α ὀψης τῆς μεσοτοιχίας τῶν δωματίων 14 καὶ 15.

φετινῆς ἀνασκαφῆς (ΣΣ3) πού ὀρίστηκε στό ἀνώτερο σωζόμενο σημεῖο τοῦ δωματίου<sup>9</sup>. Ἡ συνολικὴ ἐπίχωση τοῦ δαπέδου του εἶχε ἐπομένως πάχος περ. 0.20-0.37 μ. Τὸ χῶμα ἦταν κατὰ κανόνα σκληρό, ἀνοιχτὸ καστανὸ ἕως κιτρινωπὸ καὶ περιεῖχε λίγες ρίζες. Περιεῖχε ἀκόμα ἀρκετοὺς πεσμένους λίθους (πίν. 696), κυρίως μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦταν καὶ πολλοὶ πράσινοι σχιστόλιθοι. Μία ὁμάδα μικρῶν κόκκινων σχιστόλιθων, ἄτακτα πεσμένων, ἐντοπίστηκε στὴν περιοχὴ τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας τοῦ δωματίου. Οἱ πεσμένοι λίθοι βρέθηκαν διάσπαρτοι μέσα στὴν ἐπίχωση, μπόρεσαν ὥστόσο νὰ διακριθοῦν τρεῖς σχετικὰ πυκνότερες συγκεντρώσεις. Συγκριμένα, στό κεντρικὸ τμήμα τοῦ δωματίου ἀφαιρέθηκαν τὰ ὑπολείμματα τῆς μεγάλης ἐπιμήκους συγκέντρωσης λίθων πού καταλάμβανε σὲ ὅλο της τὸ πάχος τὴν κατώτερη ἐπίχωση τοῦ δωματίου ἐκεῖ<sup>10</sup>. Ἀρκετοὶ λίθοι ἤλθαν στό φῶς συγκεντρωμένοι στὴν περιοχὴ τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ δωματίου, οἱ περισσότεροι ἄτακτα πεσμένοι, ἐνῶ κάποιοι εἶχαν φορὰ πτώσης ἀπὸ Β πρὸς Ν-ΝΔ προερχόμενοι προφανῶς ἀπὸ τὸν κατεστραμμένο βόρειο τοῖχο. Ἡ τελευταία συγκέντρωση παρατηρήθηκε στὸ ΒΑ τμήμα, στὴν περιοχὴ μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο στοῦ δωματίου, ὅπου πολλοὶ λίθοι εἶχαν καταπέσει μὲ φορὰ ἀπὸ ΒΑ πρὸς Δ-ΝΔ καθὼς καὶ ἀπὸ Β πρὸς Ν-ΝΔ ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο καὶ πιθανῶς καὶ ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ παρακείμενου διαδρόμου 16. Κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου, τοῦ δυτικοῦ καὶ πιθανῶς καὶ τοῦ νότιου τοίχου ἤλθαν στό φῶς κάποιες ταπεινὲς λίθινες κατασκευές. Πρόκειται γιὰ μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους ὀρθογώνιες ἀσβεστολιθινὲς πλάκες ἱκανοῦ πάχους, οἱ ὁποῖες εἶχαν τοποθετηθεῖ ὀριζόντια ἐπάνω στοῦ δάπεδο, προσανατολισμένες κατὰ τοὺς ἄξονες τῶν τοίχων τοῦ δωματίου καὶ πολὺ κοντὰ ἢ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτούς (εἰκ. 7, πίν. 70α). Οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς τίς πλάκες ἔφεραν ἐπάλειψη ἀπὸ πηλόχωμα (πίν. 706). Ἐπάνω σὲ δύο ἀπὸ αὐτὲς τίς πλάκες ἤλθαν στό φῶς μικρὰ ἀγγεῖα, ἀκριβέστερα κύπελλα, χωρὶς νὰ εἶναι ὅμως σαφὲς ἐὰν ἦταν τοποθετημένα ἢ τυχαῖα

9. Τὸ ΣΣ3 εἶναι σημεῖο ἐπάνω στὸν ἀνώτερο λίθο τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ δωματίου 15 καὶ βρίσκεται σὲ ὕψος 102.98 μ. σὲ σχέση μὲ τὸ βασικὸ σταθερὸ σημεῖο +100.00 μ. τῆς ἀνασκαφῆς πού ἔχει ὀριστεῖ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ φυσικοῦ βράχου μέσα σὲ νεωτερικὸ ἁλώνι στὰ δυτικὰ τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου.

10. Ὁ.π.



Εἰκ. 6. Σχεδιαστική ἀποτύπωση τοῦ Β τμήματος τοῦ Ν τοῖχου τοῦ δωματίου 15.

πесμένα ἐκεῖ. Συγκεκριμένα, τέσσερα κύπελλα βρέθηκαν ἐπάνω στή μεγάλη πλάκα μπροστά ἀπὸ τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοῖχου (πίν. 706). Δύο ἀκόμα κύπελλα βρέθηκαν ἐπάνω στήν μεγάλη πλάκα ποὺ φαίνεται νὰ βρίσκεται σὲ ἐπαφή μὲ τὸν βόρειο τοῖχο καὶ ἐν μέρει καλύπτεται ἀπὸ πεσμένο τμήμα του. Στρώσεις πηλοχώματος ἐντοπίστηκαν καὶ στὸ δάπεδο, ἀκριβῶς μπροστά ἀπὸ τὶς κατασκευές αὐτές, συγκεκριμένα στὸ ΝΔ τμήμα τοῦ δωματίου (πίν. 706) καὶ στὸ βόρειο κεντρικόν. Τὸ πηλόχωμα τοῦ ΝΔ τμήματος ἔφερε ἔντονα ἴχνη καύσης στήν ἐπιφάνειά του, ἐνῶ διάφορα ἴχνη πυρᾶς ἐντοπίστηκαν καὶ στὸ δάπεδο καὶ κυρίως σὲ μία περιοχὴ στὸ κέντρο τοῦ δωματίου, ὅπου τὸ καμένο χῶμα εἰσχωροῦσε ἐν μέρει καὶ κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα πηλοχώματος τοῦ βόρειου κεντρικοῦ τμήματος. Διάσπαρτα σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ στρώματος τοῦ δαπέδου βρέθηκαν ἐξάλλου πολλὰ μικρὰ καὶ μεγαλύτερα κομμάτια κάρβουνου (πίν. 71α), χωρὶς νὰ παρατηρηθεῖ κάποια ἰδιαίτερη συγκέντρωσή τους. Μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ στρώματος φάνηκε ὅτι, μὲ τὴν ἐξαίρεση ἴσως τῆς καμένης περιοχῆς στὸ κέντρο, ὅλο τὸν ὑπόλοιπο χῶρο τοῦ δαπέδου μπροστά ἀπὸ τὶς ταπεινές κατασκευές καὶ μέχρι τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ δωματίου κάλυπτε ἐπιμελημένο πλακόστρωτο ἀπὸ μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους σχιστολιθικὲς πλάκες (εἰκ. 7, πίν. 70α).



Εἰκ. 7. Κάτοψη τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου 15.

Στὴν ἐπίχωση τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου 15 βρέθηκαν στὴν φετινὴ ἀνασκαφὴ 61 συνολικὰ ἀκέραια ἢ τμηματικὰ σωζόμενα ἀγγεῖα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ 33 ἀγγεῖα ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς τὸ 2007. Τὸ ἰσόγειο δηλαδὴ τοῦ δωματίου 15 περιεῖχε 106 ἀγγεῖα, συμπεριλαμβανομένων 9 ἀγγείων ποὺ εἶχαν ἀποτεθεῖ στὸ παράθυρο καὶ 3 ἀγγείων τῆς δυτικῆς κόγχης τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου, ἀριθμὸς ποὺ βέβαια θὰ αὐξηθεῖ ὅταν ὁλοκληρωθεῖ ἡ μελέτη τῶν ὁμάδων κεραμεικῆς τοῦ στρώματος τοῦ δαπέδου. Ἡ μέγιστη πλειονότης τῶν ἀγγείων τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου ποὺ βρέθηκαν φέτος ἦταν ἀνοικτὰ ἀγγεῖα καὶ μάλιστα κύπελλα (πίν. 716, 72α). Συνολικὰ ἤλθαν στὸ φῶς 27 ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, 16 ἡμισφαιρικὰ κύπελλα, 5 κωδωνόσχημα κύπελλα, 2 μεγάλα ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, 1 μικρογραφικὸ κύπελλο, τὸ κάτω τμήμα ἑνὸς ἀκόμα κυπέλλου ἀδιάγνωστου σχήματος, 2 λοπάδια, 1 λοπάδα, 1 πρόχους, 1 πύραυνο, 3 τριποδικές χύτρες καὶ 1 πιθοειδές. Δύο ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀγγεῖα φέρουν γραπτὴ διακρίση, συγκεκριμένα ἢ πρόχους (γραπτές ταινίες καὶ τρέχουσα σπείρα, πίν. 726-γ) καὶ τὸ πιθοειδές (καταλειβάδες). Γιὰ τὸ κυπελλίδιο πρέπει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι εἶναι πιθανὸ νὰ γλίστρησε στὸ ἰσόγειο τοῦ δωματίου ἀπὸ τὸν

ὄροφο, ἡ ἐπίχωση τοῦ ὁποίου ἀπέδωσε μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἄλλα τέτοια μικρογραφικά κύπελλα κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφὴ<sup>11</sup>. Πρέπει ἀκόμα νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀγγείων ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς τὸ 2007-2008 στὸ στρώμα δαπέδου τοῦ δωματίου 15 δὲν εἶναι ὁ πραγματικός, γιὰ τὸν ἐξῆς λόγο. Στὸν ἀριθμὸ αὐτὸ πρέπει νὰ προστεθοῦν ἀκόμη ὅσα τυχὸν ἀνακαλυφθοῦν στὴ βόρεια ἀπὸ-ληξή τοῦ δωματίου, ποὺ δὲν ἀνασκάφηκε, καθὼς καλύπτεται ἀπὸ τὸν πεσμένο βόρειο τοῖχο (πίν. 70α). Γιὰ τὴ λεπτομερέστερη καταγραφή τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὴν ταυτόχρονη ταξινόμηση τῶν εὐρημάτων, τὸ δωμάτιο 15 διαιρέθηκε σὲ τέσσερα τμήματα, τὸ ΝΔ, ποὺ ὀνομάσθηκε τμήμα Α', τὸ ΒΔ, ποὺ ὀνομάσθηκε τμήμα Β', τὸ ΝΑ, ποὺ ὀνομάσθηκε τμήμα Γ' καὶ τὸ ΒΔ, ποὺ ὀνομάσθηκε τμήμα Δ' καὶ ἔτσι ἀναφέρονται παρακάτω.

Στὸ ΝΔ τμήμα Α' βρέθηκαν συνολικὰ 12 ἀγγεῖα, δηλαδὴ 5 ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, 3 ἡμισφαιρικά κύπελλα, 2 κωδωνόσχημα κύπελλα, ἄλλο ἓνα κύπελλο ἄγνωστου σχήματος, τοῦ ὁποίου σώθηκε μόνον ἡ βάση καὶ 1 λοπάδιο. Εἶναι χαρακτηριστικό, λοιπόν, ὅτι στὸ ΝΔ τμήμα Α' τοῦ δωματίου 15 ὅλα τὰ ἀγγεῖα ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς εἶναι μικρά, ἀνοιχτὰ ἀγγεῖα, κυριότατα κύπελλα, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα λοπάδιο. Βρέθηκαν ἀκόμα ἐδῶ τα ὑπόλοιπα τμήματα τῆς λεκανίδας (πίν. 72δ) ποὺ εἶχε ἔλθει στὸ φῶς κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ στρώματος τοῦ δαπέδου στὸ τμήμα αὐτὸ τὸ 2007<sup>12</sup>.

Στὸ ΒΔ τμήμα Β' βρέθηκαν συνολικὰ 18 ἀγγεῖα, δηλαδὴ 9 ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, 5 ἡμισφαιρικά κύπελλα, 2 κωδωνόσχημα κύπελλα, 1 μικρογραφικὸ κύπελλο καὶ 1 λοπάδιο. Τὰ ἀγγεῖα στὸ ΒΔ τμήμα Β' εἶναι ἐπομένως περισσότερα ἀπὸ ὅ,τι στὸ ΝΔ τμήμα Α' καὶ πάλι ὅμως κυριότατα μικρὰ ἀνοιχτὰ ἀγγεῖα καὶ μάλιστα κύπελλα, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα λοπάδιο (πίν. 72ε). Ἀξιοσημείωτη εἶναι βέβαια ἐδῶ ἡ ἀνεύρεση καὶ ἐνὸς κλειστοῦ, μεσαίου μεγέθους, διακοσμημένου ἀγγείου, τοῦ ψευδόστομου ἀμφορέα ποὺ εἶχε βρεθεῖ κατὰ τὸ ἥμισυ ἤδη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τμήματος τὸ 2007<sup>13</sup>, τοῦ ὁποίου τὰ ὑπόλοιπα κομμάτια ἤλθαν στὸ φῶς φέτος (πίν. 73α-γ).

11. ΠΑΕ 2007, 69, πίν. 54α.

12. "Ο.π. 79.

13. Αὐτόθι.

Στὸ ΝΑ τμήμα Γ' (πίν. 74α) βρέθηκαν συνολικά 26 ἀγγεῖα, δηλαδή 10 ἄωτα κωνικά κύπελλα, 8 ἡμισφαιρικά κύπελλα, 2 μεγάλα ἄωτα κωνικά κύπελλα, 1 κωδωνόσχημο κύπελλο, 1 λοπάδα, 1 πρόχους, 1 πύραυνο, 1 χύτρα, καὶ 1 πιθοειδὲς ἀγγεῖο. Ἀκόμα ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ πώματος (πίν. 74β, 75β) ποὺ εἶχε ἔλθει κατὰ τὸ ἥμισυ στὸ φῶς σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν νότιο τοῖχο κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφὴ τοῦ στρώματος, ἐνῶ ἀφαιρέθηκε καὶ τὸ ἀγγεῖο ποὺ εἶχε ἀφεθεῖ στὴν θέση του πέρυσι ἀμέσως ἀνατολικότερα καὶ ὅπως φάνηκε εἶναι μεγάλος λύχνος τοῦ ὁποίου δὲν σώθηκε τὸ κυλινδρικό πόδι (πίν. 75ε)<sup>14</sup>. Τὰ ἀγγεῖα στὸ ΝΑ τμήμα Γ' εἶναι ἐπομένως κατὰ πολὺ περισσότερα τῶν ἄλλων τμημάτων ποὺ ἀναφέρθηκαν, ἀλλὰ καὶ τοῦ ΒΑ τμήματος Δ', ὅπως θὰ δοῦμε. Ὑπερισχύουν καὶ στὸ ΝΑ τμήμα Γ' τὰ ἀνοιχτὰ ἀγγεῖα, κυρίως κύπελλα καὶ μάλιστα ὑπάρχουν καὶ μεγάλα ἄωτα κωνικά κύπελλα, ἀλλὰ συνυπάρχουν μεγαλύτερα ἀγγεῖα, ὅπως ἓνα πιθοειδὲς, ἓνα μεσαῖοι μεγέθους κλειστὸ ἀγγεῖο, μία πρόχους (πίν. 72β-γ) καὶ ἀκόμη ἀγγεῖα εἰδικῆς χρήσης, ὅπως τὸ πύραυνο (πίν. 74β, 75α) καὶ ἡ χύτρα (πίν. 75γ). Φυσικὰ στὴν κεραμεικὴ τοῦ δαπέδου τοῦ τμήματος Γ' πρέπει νὰ συμπεριληφθεῖ καὶ ὁ πίθος ποὺ ἀνασκάφηκε τὸ 2007 καὶ πρέπει νὰ θρискόταν στὴ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου<sup>15</sup>. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἀκόμη ὅτι δύο μεσαῖοι μεγέθους ἀγγεῖα, κλειστὸ καὶ ἀνοικτό, εἶναι διακοσμημένα, ἢ πρόχους καὶ τὸ πιθοειδὲς. Ἐπίσης στὸ τμήμα Γ' συλλέχθηκαν δύο ὄστρακα ἐνὸς ἀκόμα μεσαῖοι μεγέθους γραπτοῦ ἀγγείου, ἐνὸς γεφυρόστομου ἀγγείου διακοσμημένου μὲ σπείρα.

Στὸ ΒΑ τμήμα Δ' βρέθηκαν συνολικά 5 ἀγγεῖα, 2 ἄωτα κωνικά κύπελλα, 1 ἡμισφαιρικό κύπελλο καὶ 2 χύτρες. Εἶναι λοιπὸν φανερό ὅτι στὸ τμήμα αὐτὸ ὑπῆρχαν τὰ λιγότερα ἀγγεῖα ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα τμήματα καὶ μάλιστα ἐλάχιστα καὶ ἀκόμη ὅτι ἂν καὶ εἶναι λίγο περισσότερα τὰ κύπελλα, ὑπάρχουν καὶ δύο χύτρες (πίν. 76α), ἀγγεῖα δηλαδή εἰδικῆς χρήσης.

Ἡ λεπτομερὲς ἀνασκαφικὴ ἀποτύπωση ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναφορὰ τῆς θέσης τῶν 61 ἀγγείων τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς τοῦ στρώματος δαπέδου τοῦ δωματίου 15, ἐνδιαφέρουσα, ἴσως, γιὰ τὴ χωροταξία τους, εἶναι ἐπίσης σημαντικὴ

14. ΠΑΕ 2007, 79.

15. Ὁ.π. 73, πίν. 57.

για τὴ διακρίβωση τῆς λειτουργικῆς τους χρήσης. Γιὰ τὰ μεσαίου μεγέθους ἀγγεῖα πού ἤλθαν στὸ φῶς δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἦταν τοποθετημένα στὸ δάπεδο τοῦ δωματίου. Τὰ μικροῦ μεγέθους ἀγγεῖα ὅμως, ὅπως τὰ κύπελλα, πού εἶναι συνολικά 52 καὶ τὰ 2 λοπάδια, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν τοποθετημένα σὲ ξύλινα ράφια, ὅπως αὐτὰ πού χρησιμοποιοῦν οἱ ὀρεσίβιοι στὰ παρόμοιας κατασκευῆς ξηρολιθικά μητάτα, πού στηρίζονταν σὲ βέργες, προσαρμοσμένες σὲ κενὰ μεταξύ τῶν λίθων. Δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης τὰ μικροῦ μεγέθους ἀγγεῖα, ἂν ἦταν ἄδεια, νὰ εἶχαν τοποθετηθεῖ σὲ ξύλινα καλάθια, πούμποροῦσαν νὰ ἐξαρτηθοῦν ἀπὸ ἄλλες βέργες. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ καὶ σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ δωματίου βρέθηκαν ἐξάλλου σὲ ἀνεστραμμένη θέση, πράγμα πού κάνει πιθανὴ μία πτώση ἀπὸ κάποιο ψηλότερο ἐπίπεδο. Ὅτι χρησιμοποιήθηκε κάθε πιθανὴ θέση ψηλότερα τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου 15 καταφαίνεται ἄλλωστε ἀπὸ τὸ γεγονός τῆς ἀνεύρεσης 9 ἀγγείων καὶ δύο ἐργαλείων στὸ περβάζι τοῦ παραθύρου τοῦ δωματίου, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω. Τὰ διαφόρων τύπων κύπελλα τοῦ δωματίου, πού εἶναι ὅλα ἄωτα, θὰμποροῦσαν, ὡς συνήθως, νὰ εἶχαν τοποθετηθεῖ τὸ ἓνα μέσα στὸ ἄλλο, ἂν βέβαια ἦταν ἄδεια, πράγμα πού ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ ἀνεύρεση στὸ περβάζι τοῦ παραθύρου, πεσμένων στὸ πλái, ἐνὸς κωδωνόσχημου κυπέλλου μέσα σὲ ἓνα ἡμισφαιρικό (πίν. 766).

Ὅπως σημειώθηκε, τὰ λιγότερα ἀγγεῖα ἤλθαν στὸ φῶς στὸ ΒΑ τμήμα Δ', τὸ παρακείμενο στὴ θύρα εἰσόδου κι αὐτὸ εἶναι φυσικὸ γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς κυκλοφορίας πρὸς τὸ ἐσωτερικόν. Φυσικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ παρουσία στὸ γειτονικὸ ΝΑ τμήμα Γ' σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ἀγγείων καὶ μάλιστα εἰδικῆς χρήσης ἀγγείων, ὅπως τῆς πρόχου, τοῦ πιθοειδοῦς ἀγγείου καὶ τῶν 2 μεγάλων ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, ἂν ὑποθέσει κανεῖς τὴν ἀποθήκευση ὑγρῶν καὶ ἴσως καὶ στερεῶν. Τὴν ἀποθηκευτικὴ χρῆση αὐτοῦ τοῦ τμήματος τοῦ δωματίου καταδεικνύει ἄλλωστε ἡ ἀνεύρεση ἐκεῖ κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφὴ τοῦ πεσμένου πίθου, ὁ ὁποῖος πιθανότατα στεκόταν ἀρχικὰ στὴν περιοχὴ τῆς ΝΑ γωνίας, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω. Ἡ παρουσία μιᾶς χύτρας στὸ ΝΑ τμήμα Γ', σὲ συνδυασμὸ μὲ τίς δύο χύτρες πού ἤλθαν στὸ φῶς στὸ ΒΑ τμήμα Δ', ὑποδηλώνει ἐξ ἄλλου πιθανότατα τὴν προετοιμασία σὲ φωτιὰ κάποιων παρασκευασμάτων ἢ καὶ φαγητῶν. Τέλος τὸ πύραυνο πού ἤλθε στὸ φῶς στὸ ΝΑ τμήμα Γ' πιθανῶς χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴ μεταφορὰ κάποιου ζέοντος παρασκευάσματος ἢ καὶ φαγητοῦ.

Εἶναι, ἴσως, φανερό ὅτι τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ δωματίου 15 εἶχε μιὰ διαφορετικὴ λειτουργία ἀπὸ τὸ δυτικόν. Γιατί, ὅπως σημειώθηκε, στὸ ΝΔ τμήμα Α' καὶ τὰ 12 ἀγγεῖα ποὺ ἤλθαν φέτος στὸ φῶς εἶναι μικρά, ἀνοικτὰ ἀγγεῖα, κυριότατα μάλιστα κύπελλα, ὅπως καὶ στὸ γειτονικὸ ΒΔ τμήμα Β', ὅπου τὰ συνολικὰ 18 ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν φέτος εἶναι πάλι μικρά, ἀνοικτὰ ἀγγεῖα καὶ πάλι μάλιστα κύπελλα. Εἶναι ἀκόμα ἰδιαίτερα σημαντικὴ γιὰ τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ δωματίου 15, ἀκριβῶς γιὰ τὸ ΒΔ τμήμα Β' ἡ παρουσία ἑνὸς μεσαίου μεγέθους ψευδόστομου ἀμφορέα, χρήσιμου γιὰ τὴν ἀποθήκευση κάποιου ὑγροῦ. Ἄν, ἐπομένως, σχετίζεται ἡ κεραμεικὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ δωματίου 15 μὲ αὐτὴ τοῦ δυτικοῦ, τότε τὰ ἀποθηκευμένα ὑλικά στὸ ἀνατολικὸν τμήμα, ποὺ στὴ συνέχεια ἀναμίχθηκαν στὶς χύτρες, κατέληξαν, ἴσως καὶ μὲ ἄλλη ἐπεξεργασία, στὸν μεσαίου μεγέθους ψευδόστομο ἀμφορέα.

Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἡ διατήρηση τοῦ δωματίου 15 κατέδειξε μιὰ ἀκόμη θέση ἐργασίας στὸ περβάζι τοῦ παραθύρου, σὲ ὕψος 1.10 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο, δηλαδὴ σὲ σημεῖο προσιτὸ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ δωματίου. Ἐπάνω στὸ περβάζι, τὸ ὁποῖον ἦταν στρωμένο μὲ πολλὰ μικρὰ ἀσβεστολιθικὰ καὶ σχιστολιθικὰ πλάκες, βρέθηκαν στὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ συνολικὰ 9 ἀγγεῖα (πίν. 766), δηλαδὴ 4 ἡμισφαιρικὰ κύπελλα, ἓνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, ἓνα κωδωνόσχημο κύπελλο, ἓνα λοπάδιο, ἓνα πινάκιο καὶ ἓνα πυριατήριο. Ὅλα τὰ ἀγγεῖα ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς εἶναι ἀνοικτὰ ἀγγεῖα, κυριότατα κύπελλα. Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ παραθύρου, ὅπου εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι τὸ χῶμα ἀνάμεσα στὶς μικρὰς πλάκες ἐμφάνιζε ἵχνη καύσης, ἤλθε στὸ φῶς τὸ πυριατήριο (πίν. 766, 796). Στὸ κεντρικὸν τμήμα βρέθηκε τὸ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο. Ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ἀγγεῖα βρέθηκαν στὸ νότιο τμήμα τοῦ παραθύρου, δύο κύπελλα μάλιστα τοποθετημένα τὸ ἓνα μέσα στὸ ἄλλο, ὅπως σημειώθηκε παραπάνω. Ἰδιαίτερη μνεῖα ἀξίζει νὰ γίνῃ στὸ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο «πινάκιο», τὸ ὁποῖον ἀνήκει στὸν ἴδιον τύπο μὲ τὸ ἀγγεῖο ποὺ εἶχε ἔλθει στὸ φῶς κοντὰ στὸ στόμιον τοῦ πεσμένου πίθου κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς κατώτερης ἐπίχωσης τοῦ δωματίου 15 τὸ 2007<sup>16</sup>. Ἐκτὸς ἀπὸ λίγα ὅσα καὶ κάρβουνα στὸ παράθυρο βρέθηκαν ἀκόμα δύο ἐργαλεῖα, ἓνας λίθινος τριπτῆρας στὸ κεντρικὸν τοῦ τμήματος καὶ

16. ΠΑΕ 2007, 74.

ἓνας ὀστείνος ὀπέας στὸ νοτιοδυτικό, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνεῖ λόγος ξανὰ παρακάτω.

Στὴν ἀναφορὰ τοῦ ἀριθμοῦ, τῆς ἀκριβοῦς θέσης καὶ τῆς ὑποθετικῆς λειτουργίας τῶν ἀγγείων τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς τοῦ δωματίου 15 πρέπει νὰ συμπεριληφθοῦν καὶ τρία ἰδιαίτερης σημασίας ἀγγεῖα, ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς στὴ δυτικὴ ἀπὸ τὶς δύο κόγχες τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου<sup>17</sup>. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἤλθαν στὸ φῶς τοποθετημένα προσεκτικὰ τρία κύπελλα κοινωνίας-ρυτά (πίν. 77α-β, 78α). Στὴν κόγχη δὲν βρέθηκε τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ μικρὰ κομμάτια κάρβουνου καὶ λίγα μικρὰ τμήματα ὀστῶν. Τὰ ἀγγεῖα, ποὺ διακοσμούνται μὲ καλαμοειδῆ (πίν. 79α, γ), τοποθετήθηκαν πλάγια καὶ κατὰ μῆκος τῆς βαθιᾶς κόγχης, μὲ τὸ χεῖλος πρὸς τὰ ἔξω, τὰ δύο τὸ ἓνα μέσα στὸ ἄλλο καὶ τὸ τρίτο δίπλα τους καὶ σὲ ἐπαφὴ μαζί τους. Εἶναι προφανές ὅτι τὰ μοναδικοῦ σχήματος καὶ ὄχι μόνο γιὰ τὴν Ζώμινθο λατρευτικὰ αὐτὰ σκεύη, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνεῖ λόγος ἀργότερα, ἀποτελοῦν μιὰ ξεχωριστὴ ομάδα, ἐντελῶς διάφορης χρήσης καὶ δὲν μποροῦν νὰ συσχετισθοῦν μὲ τὴν ὑπόλοιπη κεραμικὴ τοῦ δωματίου 15. Γιὰ τὴν ὥρα ἡ κεραμικὴ τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου 15 πρέπει νὰ συζητηθεῖ μὲ τὰ ὑπόλοιπα κινητὰ εὐρήματα τοῦ δωματίου καὶ κατ' ἀρχὰς μὲ κάποια ὀρυκτὰ ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς καὶ μερικὰ ἐργαλεῖα.

Συγκεκριμένα, στὸ δωμάτιο 15 ἤλθαν στὸ φῶς 26 τεμάχια χαλαζία, δηλαδὴ διοξειδίου τοῦ πυριτίου. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὰ περισσότερα τεμάχια, 15 συνολικὰ βρέθηκαν στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τοῦ δωματίου καὶ κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου καὶ τὰ ὑπόλοιπα 11 τεμάχια διεσπαρμένα, κυρίως στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα. Πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅμως σχετικὰ μὲ τὸν μεγάλον ἀριθμὸ τῶν τεμαχίων τοῦ χαλαζία, ὅτι τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ ὀρυκτοῦ εἶναι εὐθραυστο καὶ μάλιστα στὴν πραγματικότητά καὶ σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις, μαζί μὲ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ 26 τεμάχια ποὺ ἀριθμήθηκαν στὸ δωμάτιο 15 συλλέχθηκαν πολὺ περισσότερα θραύσματα. Δὲν θὰ πρέπει ἐπομένως νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ πιθανότητα ὅτι τὰ 26 αὐτὰ τεμάχια χαλαζία ἴσως ἀνῆκαν ἀρχικὰ σὲ λιγότερους πυρῆνες, ποὺ ἔσπασαν καὶ σκορπίστηκαν στὴν καταστροφή. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ἡ

17. Ἡ ἀνατολικὴ κόγχη, ἡ ὁποία ἄς σημειωθεῖ εἶναι ἀρκετὰ ἀβαθής, δὲν περιεῖχε κάποιο σκεῦος ἢ ἄλλο ἀντικείμενο. Συλλέχθηκαν ἐκεῖ μόνον λίγα μικρὰ θραύσματα κεραμικῆς καὶ μικρὰ κομμάτια κάρβουνου.

ἀρχική θέση τῶν πυρήνων αὐτῶν ἦταν στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τοῦ δωματίου, ὅπου καὶ ἤλθαν στὸ φῶς τὰ περισσότερα τεμάχια. Πρέπει πάντως νὰ σημειωθεῖ, ὅτι δύο τεμάχια χαλαζία βρέθηκαν στὸν γειτονικὸ διάδρομο 16 καὶ τρία ἄλλα στὸν χώρο 19, στὸν Νότο. Ὅπως εἶναι γνωστό, κυρίως στοὺς εἰδικούς, ὁ ὀρυκτὸς χαλαζίας, περισσότερο ὅμως ἢ χαλαζιακὴ ἄμμος, ποὺ περιέχει καὶ ἀσβέστιο ἀπὸ τὰ στρεῖδια, εἶναι ἡ πρώτη ὕλη γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς μινωικῆς φαγεντιανῆς, ἀλλὰ καὶ τοῦ λεγομένου αἰγυπτιακοῦ μπλέ.

Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ τεμάχια χαλαζία τοῦ δωματίου 15 περιεῖχε ἀσβεστίτη, δηλαδὴ ἀνθρακικὸ ἀσβέστιο, μὲ ἄλλα λόγια ἀτελὴ ὀρεῖα κρύσταλλο καὶ ἓνα ἄλλο περιεῖχε σύνθεση δύο τμημάτων πυρήνων ὀρείας κρυστάλλου. Δὲν ἀποκλείεται, κατὰ τὸν γεωλόγο δρ. Χ. Φασουλᾶ, τοῦ Μουσείου Φυσικῆς Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, ἀπὸ αὐτὰ τὰ τεμάχια τοῦ χαλαζία νὰ εἶχαν ἀποσπασθεῖ καὶ οἱ 22 συνολικὰ φυσικοὶ ἐξαεδρικοὶ κρύσταλλοι, ποὺ ἤλθαν ἐπίσης στὸ φῶς στὸ δωμάτιο 15 (πίν. 80α). Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι οἱ 22 αὐτοὶ φυσικοὶ ἐξαεδρικοὶ κρύσταλλοι, ἐλάχ. μήκ. 0.006 καὶ μέγ. μήκ. 0.034 μ., ποὺ ἤλθαν φέτος στὸ φῶς, καθὼς καὶ ἓνας ἀκόμη, ποὺ βρέθηκε πέρυσι στὸ ἴδιο δωμάτιο<sup>18</sup>, ἦταν συγκεντρωμένοι πολὺ κοντὰ στὸ σημεῖο συγκέντρωσης τῶν περισσότερων τεμαχίων χαλαζία, στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τοῦ δωματίου, οἱ περισσότεροι πολὺ κοντὰ ἢ καὶ σὲ ἐπαφὴ σχεδὸν μὲ τὸ κέντρο τοῦ νότιου τοίχου (πίν. 786), σὲ μικρὴ σχετικὰ διασπορά καὶ μάλιστα οἱ δέκα ἀπὸ αὐτοὺς σὲ πυκνότερη συγκέντρωση. Ἡ σύμπτωση τῆς συνέυρεσης τῶν φυσικῶν ἐξαεδρικῶν κρυστάλλων μὲ τὴν πλειονότητα τῶν τεμαχίων τοῦ χαλαζία καθιστᾷ ἐπομένως εὐλογητὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ θέση ἀπόσπασης τῆς ὀρείας κρυστάλλου ἀπὸ τοὺς πυρήνες τοῦ χαλαζία ἦταν κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου 15, ἀκριβέστερα στὸ ἀνατολικὸ τμήμα του καὶ πρὸς τὸ κέντρο.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι κατὰ τὸν δρ. Χαρ. Φασουλᾶ, ἡ ὀρεῖα κρύσταλλος βρίσκεται σὲ φυσικὴ κατάσταση σὲ ἀκτῖνα 12 περίπου χιλιομέτρων ἀπὸ τὴν Ζωμίνθο, στὴν περιοχὴ τῆς Ἀξοῦ, τὴν Δαμάστα, ἀλλὰ καὶ τὰ Ταλαῖα ὄρη. Ὁ Σ. Μαρινᾶτος εἶχε πρὸ χρόνων ἐπισημάνει τὴν ὕπαρξιν τῆς ὀρείας κρυστάλλου στὰ γειτονικά, σχετικὰ, χωριά, τὰ Καλύβια καὶ τὰ Λιβάδια<sup>19</sup>. Κατὰ τὸν

18. ΠΑΕ 2007, 80.

19. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἡ ὀρεῖα κρύσταλλος ἐν Κρήτῃ, ΑΕ 1931, 159, εἰκ. 1.

P. Warren ὁρεία κρύσταλλος λέγεται ὅτι θρίσκεται στὴν Ἀγ. Πελαγία καὶ κοντὰ στοὺς Ἀρόλιθους, στὴν Ἀργυρούπολη<sup>20</sup>. Τὸ 2006 ἐντοπίστηκε σὲ περιοδεία ὁρεία κρύσταλλος κοντὰ καὶ ἀνατολικά τῆς Ζωμίνθου, στὴν ἔξοδο ἀπὸ τὸ Κρουσανιώτικο Λιβάδι πρὸς τὴν Ξερολίμνη<sup>21</sup>. Φέτος ἐπισημάνθηκε σὲ περιοδεία στὴ θέση Λενικὸ καὶ πιὸ συγκεκριμένα σὲ ἀνατολικὴ πλαγιά τοῦ λόφου Χαμένι, βορειοδυτικὰ τῆς Ζωμίνθου, σὲ ἀπόσταση περ. 1600 μ. ἀπὸ τὸ Κεντρικὸ Κτήριο, ἀμέσως βορειοδυτικὰ τῆς ἀρχαιολογικῆς ζώνης Α'. Ἐκεῖ ἐντοπίστηκαν διάσπαρτα ἐπιφανειακά, σὲ πυκνὲς συγκεντρώσεις κατὰ τόπους, πλῆθος ἐξαεδρικῶν τεμαχίων φυσικῆς κρυστάλλου, ὅμοια μὲ αὐτὰ τοῦ δω-ματίου 15, διαφόρων μεγεθῶν, διαφανὴ ἢ ἡμιδιαφανή, μήκ. ἀπὸ 0.006 ἕως 0.02 μ., ἀλλὰ καὶ λιγότερο σχηματισμένα τεμάχια χαλαζία ἢ ἄμορφα γαλα-κτόχρωμα, κάποια ἀπὸ τὰ τελευταῖα σὲ μεγάλα κομμάτια.

Φυσικοὶ ἐξαεδρικοὶ κρύσταλλοι ἔχουν βρεθεῖ σὲ προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους καὶ σὲ ἄλλους χώρους τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου τῆς Ζωμίνθου, στοὺς χώρους 14, 16 καὶ 17<sup>22</sup>. Παρὰ ὅμως τὴ σχετικὰ ἔντονη παρουσία τους στὴ μινωικὴ Ζωμίνθο παρόμοιοι κρύσταλλοι εἶναι σπάνιοι σὲ ἄλλες μινωικὲς θέσεις. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρων εἶναι ὁ φυσικὸς κρύσταλλος ἀπὸ τὸν Ἅγιο Ὀνούφριο, πού καλύφθηκε στὸ ἓνα ἄκρο του μὲ φύλλο χρυσοῦ καὶ χρησιμοποιήθηκε ὡς περιάπτο<sup>23</sup>. Γνωστοὶ εἶναι ἄλλοι δύο φυσικοὶ κρύσταλλοι μὲ ὀπή γιὰ ἀνάρτηση, ὁ ἓνας ἀπὸ κατώτερης ποιότητος ὑλικό, ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τῆς Ἀγίας Τριάδας<sup>24</sup>, καὶ ὁ δεύτερος, λειασμένος ἀπὸ τὰ Καλαθιανά<sup>25</sup>. Περισσότεροι,

20. P. WARREN, *Minoan Stone Vases* (Cambridge 1969) 137.

21. ΠΑΕ 2006, 140.

22. Γιὰ τὸν χῶρο 14 (τέως 11) βλ. ΠΑΕ 2005, 108. Γιὰ τὸν διάδρομο 16 βλ. ΠΑΕ 2007, 80. Γιὰ τὸν χῶρο 17 (τέως 21) βλ. ΠΑΕ 2005, 104. Ὡς «κατεργασμένα» τεμάχια ὁρείας κρυστάλλου ἐννοοῦνται τὰ φυσικὰ πολυεδρικά.

23. A. EVANS, *The Sepulchral Deposit at Hagios Onuphrios near Phaestos...* (London 1895) 109, εἰκ. 90. C. ZERVOS, *L'art de la Crète* (Paris 1956) 201, κάτω.

24. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἡ ὁρεία κρύσταλλος ἐν Κρήτῃ, ΑΕ 1931, 159, εἰκ. 1. L. Banti, *La grande tomba di Haghia Triada, Annuario* 13-14, 1930-1, 194, ἀρ. 151; εἰκ. 63. Ἡ L. Banti σημειώνει ὅτι παρόμοια εὐρήματα ἔγιναν σὲ ὅλους τοὺς θολωτοὺς τάφους.

25. S. XANTHUIDES, *The vaulted tombs of Mesara* (Liverpool 1924) 84, 825, πίν. XLIII. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΑΕ 1931, ὁ.π. (σημ. 24).

έντεκα συνολικά εἶναι οἱ φυσικοὶ ἐξαεδρικοὶ κρύσταλλοι πού βρέθηκαν σὲ ἀνασκαφὲς οἰκοπέδων στὸν Πόρο, «περίπου 10» ἀπὸ ἀνασκαφὲς τῆς Ν. Δημοπούλου, ἀπὸ τοὺς ὁποίους τέσσερις στὸ οἰκόπεδο Σανουδάκη<sup>26</sup> καὶ ἓνας ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Βαρδάκη<sup>27</sup>. Ἡ ἀνέυρεση πάντως τεσσάρων φυσικῶν ἐξαεδρικῶν κρυστάλλων στὸ γειτονικὸ στῆ Ζώμινθο Ἰδαῖο Ἄντρο<sup>28</sup>, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ σὲ τρία μινωικά ἱερά κορυφῆς, τὸν Γιούχτα<sup>29</sup>, τὸν Κόφινα<sup>30</sup>, καὶ πέντε στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό στὰ Κύθηρα ὑποδηλώνει, ἴσως, τὴ χρήση τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν σε κάποιες μινωικὲς λατρευτικὲς πράξεις.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ 26 κομμάτια χαλαζία, καὶ τὰ 23 συνολικά κομμάτια φυσικῆς ἐξαεδρικῆς ὀρείας κρυστάλλου, στὸ δωμάτιο 15 τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου τῆς Ζωμίνθου ἦλθαν ἐπίσης στὸ φῶς 5 τεμάχια καὶ ἄλλου εὐθραυστου γκριζόλευκου ὀρυκτοῦ, καὶ μάλιστα πυρολουσίτη ( $MnO_2$ ), πού εἶναι ὀξειδίο τοῦ μαγγανίου, μὲ κοκκινόμαυρο χρῶμα, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιεῖται στῆ βαφική. Μὲ τρίψιμο βγαίνει τὸ χρῶμα καὶ δὲν εἶναι τοξικό. Τὰ ὑλικά αὐτὰ βρέθηκαν στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τοῦ δωματίου καὶ πρὸς τὴ βορειοδυτικὴ του γωνία, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα, πού ἦλθε στὸ φῶς στὸ σημεῖο συγκέντρωσης τῶν φυσικῶν πολυεδρικῶν κρυστάλλων, δηλαδὴ στὸ κέντρο τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου (πίν. 806). Ὁ πυρολουσίτης, ὅπως εἶναι γνωστὸ στοὺς εἰδικούς, μετατρέπεται μὲ τὴν ἀργιλοθερμικὴ μέθοδο σὲ μαγγάνιο καὶ ἀργίλιο, εἶναι δηλαδὴ ἰσχυρὸς

26. Σημείωμα Ν. Δημοπούλου, 12.10.08, «Ἀπὸ τὰ οἰκόπεδα καὶ τοὺς τάφους στὸν Πόρο ἔχω σημειώσει 50 θραύσματα ὀρείας κρυστάλλου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα περίπου 10 εἶναι πολυεδρικοὶ κρύσταλλοι. Τέσσερα προέρχονται ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Σανουδάκη, ὅπως αὐτὸ πού ἦταν στὴν ἔκθεση. Λίγα ἀκόμη μπορεῖ νὰ συναφθοῦν μὲ ἐργαστήρια σὲ ἄλλα οἰκόπεδα – τὰ περισσότερα ἦταν ἀποτρίμματα καὶ σκόρπια. Στους τάφους βρέθηκαν κυρίως στίς ἐπιχώσεις («μπάζα») τῶν εἰσόδων». Ν. ΔΙΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Workshops and Craftsmen at Poros-Katsabas*, Τέχνη, *Aegaeum* 16, 1997, 436.

27. Πληροφορία Γ. Τζωράκη.

28. 1983/Υ47, 1984/Υ42, 1984/Υ45, 1984/Υ144.

29. ΚΑΡΕΤΣΟΥ 1974, 237, 1978, 256, 1984, 609, 1977, 420, 1978, 256, 1984, 609.

30. ΠΛΑΤΩΝ 1961, 62, 288 καὶ ΚΑΡΕΤΣΟΥ-ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ 1991, 93, 291 χωρὶς περισσότερες διευκρινήσεις.

διαλύτης. Τὸ μαγγάνιο  $MnO(OH)$  χρησιμοποιεῖται σήμερα γιὰ τὴν παραγωγὴ χρωμάτων καὶ στὴν κεραμεικὴ γιὰ τὴν παραγωγὴ πορσελάνης. Αὐτὸ δίνει τὸ καφεῖ χρῶμα στὴ φαγεντιανή, κατάλληλο γιὰ ἐπίχρυσμα.

Εἶναι φυσικὰ ἄγνωστη ἡ χρῆση αὐτοῦ τοῦ ὀρυκτοῦ στὴ μινωικὴ ἐποχὴ, ἡ συνεύρεσή του ὅμως στὸ δωμάτιο 15 μὲ τὰ τεμάχια τοῦ χαλαζία καὶ τοὺς φυσικοὺς πολυεδρικοὺς κρυστάλλους, ὑποδηλώνει τὴν ἐργαστηριακὴ τοῦ χρῆσης καὶ στὰ μινωικὰ χρόνια. Δὲν ἀποκλείεται δηλαδὴ ἡ ἐργαστηριακὴ ἐπεξεργασία τοῦ πυρολουσίτη καὶ ἡ χρησιμοποίησή τοῦ μαγγάνιου (πρβ. Οἰκόπεδο Ψυχογιουδάκη στὸν Πόρο, ΑΔ 48, 1993, Β2, 452.) σὲ μικροποσότητες χρωστικῶν ὑλῶν στὴν παραγωγὴ χρωμάτων γιὰ τὶς τοιχογραφίες τοῦ λεγομένου Κεντρικοῦ Κτηρίου τῆς Ζωμίνθου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ διακόσμηση τῶν ἀγγείων τοῦ γειτονικοῦ κεραμικοῦ ἐργαστηρίου του. Δὲν ἀποκλείεται ἀκόμη ἡ χρῆση τοῦ μαγγάνιου στὴν παραγωγὴ τῆς μινωικῆς φαγεντιανῆς. Κι ἀκόμη, φαίνεται ἀπὸ τὰ σημεῖα ἀνεύρεσης τῶν τεμαχίων τοῦ πυρολουσίτη, ὅτι οἱ θέσεις ἐργασίας ἦταν στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου ἢ στὴ θέση κατεργασίας τῆς φυσικῆς πολυεδρικῆς κρυστάλλου. Ἡ ἐργαστηριακὴ χρῆση τοῦ δωματίου 15 καὶ μάλιστα γιὰ δύο, τουλάχιστον, ὑλικά, εἶναι, λοιπόν, ἀσφαλὴς καὶ βεβαιώνεται ἄλλωστε ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση φέτος 5 ἐργαλείων, στὰ ὁποῖα πρέπει νὰ προστεθεῖ ἓνα ἀκόμη, πὺ βρέθηκε πέρυσι.

Ἀπὸ τὰ 6 ἐργαλεῖα πὺ ἦλθαν στὸ φῶς στὸ δωμάτιο 15 (πίν. 80γ), δύο ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι ὀστέινα καὶ τέσσερα λίθινα, τὰ δύο βρέθηκαν στὸ περβάζι τοῦ παραθύρου καὶ τὰ τέσσερα στὸ δάπεδο. Τὰ τελευταῖα εἶναι τμήματα δύο διαφορετικῶν τριβείων, ἓνα κομμάτι ὀψιανοῦ, καὶ μία ὀστέινη σαῖτα, κατασκευασμένη ἀπὸ μακρὸ ὀστὸ βοοειδοῦς. Ἀπὸ τὰ δύο τεμάχια τριβείων τὸ ἓνα βρέθηκε στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ δωματίου καὶ τὸ ἄλλο στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα καὶ πρὸς τὸ κέντρο τοῦ νότιου τοίχου, τὸ κομμάτι τοῦ ὀψιανοῦ στὴ βορειοδυτικὴ γωνία καὶ ἡ ὀστέινη σαῖτα στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία. Γιὰ τὴν τελευταία θὰ πρέπει ὥστόσο νὰ σημειωθεῖ ὅτι βρέθηκε στὴν κατώτερη ἐπίχωση τοῦ δωματίου, περ. 0.30 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ στρώματος τοῦ δαπέδου καὶ θὰ μπορούσε πιθανῶς νὰ εἶναι πεσμένη ἀπὸ τὸν ὄροφος<sup>31</sup>. Εἶναι

31. ΠΑΕ 2007, 69.

πάντως προφανές καὶ μόνο ἀπὸ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, ὅτι ἡ ὁποιαδήποτε ἐργασία γινόταν, ὅπως εἶναι φυσικό, στὸ βάθος τοῦ δωματίου καὶ τοῦτο βεβαιώνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ τὸ περβάζι τοῦ παραθύρου χρησίμευσε ἐπίσης ὡς θέση ἐργασίας. Ἐδῶ βρέθηκαν ἀποτεθειμένα ἕνας λίθινος τριπτήρας ἀπὸ δολερίτη, ἡφαιστειογενὲς ὀρυκτὸ ποὺ ἀπαντᾷ στὶς γειτονικὲς Γωνιές καὶ ἕνας ὀστέινος ὀπέας (σουβλί), ποὺ κατασκευάσθηκε ἀπὸ κόκαλο αἰγοπροβάτου.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω ἔξι ἐργαλεῖα, τόσο τὰ ὀστέινα ὅσο καὶ τὰ λίθινα, κανένα δὲν φαίνεται ὅτι σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν ὁποιαδήποτε κατεργασία τῶν ποικίλων πρῶτων ὑλῶν ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς στὸ δωμάτιο 15, τοῦ χαλαζία, τῆς φυσικῆς πολυεδρικῆς ὀρείας κρυστάλλου καὶ τοῦ πυρολουσίτη. Εἶναι λογικὸ ἐπομένως νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι τὸ δωμάτιο 15 χρησιμοποιήθηκε καὶ γιὰ ἄλλες ἐργαστηριακὲς χρήσεις, στὶς ὁποῖες καὶ χρησιμοποιήθηκαν τὰ πάνω ἀπὸ 100 διαφόρων εἰδῶν ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν. Ἀλλωστε, ὅπως σημειώθηκε, στὸ βάθος τοῦ δωματίου ἐντοπίσθηκαν κάποιες ταπεινὲς λίθινες κατασκευὲς μὲ ἐπαλείψεις πηλοχώματος, ἀλλὰ καὶ στρώσεις πηλοχώματος στὸ δάπεδο, καθὼς καὶ διάφορα ἔχνη πυρᾶς, ποὺ ὑποδηλώνουν ἐπίσης διάφορες ἐργαστηριακὲς χρήσεις. Ποικίλες ἐργαστηριακὲς χρήσεις στὸν ἴδιο χῶρο δὲν εἶναι ἄλλωστε σπάνιες καὶ ὄχι μόνο στὴν προϊστορικὴ Κρήτη.

Λύχνος ἢ χωνευτήρι, ὅπως αὐτὸ ἀπὸ τὸ Unexplored Mansion τῆς Κνωσοῦ μὲ δύο ἀντιδιαμετρικὲς προχοὲς καὶ μεγάλο κυλινδρικό πόδι, συσχετίζεται μὲ τὶς ὀρεῖες κρυστάλλους, καθὼς βρέθηκε στὸ τμήμα Γ, πολὺ κοντὰ στὸν Ν τοῖχο καὶ ἀμέσως Α τοῦ πώματος. Ὅλα αὐτὰ συσχετίζονται μὲ τὸ ἐργαστήριο.

Ἡ ἐπισήμανση τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ δωματίου 15 τοῦ λεγομένου Κεντρικοῦ Κτηρίου τῆς Ζωμίνθου εἶναι λοιπὸν ιδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα, ὄχι μόνο γιὰ τὴν οἰκονομία τῶν βουνῶν, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν καθόλου οἰκονομία τῆς μινωικῆς Κρήτης. Ἡ μέχρι τώρα κρατοῦσα ἀποψη ὅτι τὸ ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο τῆς μινωικῆς Κρήτης βασίσθηκε στὰ πεδινὰ καὶ μόνο προϊόντα δὲν εἶναι σωστή. Τὰ βουνὰ παρείχαν φυσικὰ ἄφθονη ξυλεία, τόσο γιὰ τὶς οἰκοδομὲς, ὅσο καὶ γιὰ τὴν κατασκευὴ πλοίων, ἀλλὰ καὶ ποικίλα, ιδιαίτατα χρήσιμα βότανα καὶ φαρμακευτικὰ φυτὰ καὶ σὲ αὐτὰ προστίθενται πλέον καὶ ἐκμεταλλεύσιμα ὀρυκτά, πέραν τοῦ γνωστοῦ στεατίτη καὶ ἄλλων κρητικῶν λίθων γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀγγείων. Φυσικὰ πρέπει νὰ συνυπολογισθεῖ στὴν οἰκονομία τῶν βουνῶν καὶ ἡ

παραγωγή μαλλιού για τὴ μινωικὴ ὑφαντικὴ<sup>32</sup>, δεδομένου ὅτι οἱ κουρέες τῶν πολυάριθμων προβάτων τῆς Κνωσοῦ (Killen, *The Wool Industry of Crete in the Late Bronze Age*, BSA 59, 1964, 1-15) δὲν γίνονταν στὰ χειμαδιά, ἀλλὰ στὰ βουνά. Καὶ ὅλα αὐτὰ στὸ κυριότερο κρητικὸ βουνὸ καὶ τὸ πλησιέστερο στὴν Κνωσό, τὸν Ψηλορείτη, ὅπου καὶ τὸ λεγόμενο Κεντρικὸ Κτήριο τῆς Ζωμίνθου.

Τὸ δωμάτιο 15 ἔκρυβε ὅμως καὶ ἄλλα μυστικά. Ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη παραπάνω, σὲ μιὰ ἀπὸ τίς δυὸ κόγχες ποὺ εἶχαν κατασκευασθεῖ στὸν νότιο τοῖχο βρέθηκαν ἀποτεθειμένα τρία σημαντικὰ ἀγγεῖα, τὰ σπουδαιότερα ποὺ ἦλθαν μέχρι τώρα σὲ φῶς στὴν Ζωμίνθο. Πρόκειται γιὰ τρία μεγάλα κυλινδρικά ἀγγεῖα μὲ πόδι, σὰν τὰ γνωστὰ λίθινα ποτήρια κοινωνίας, ποὺ διακοσμούνται ὅλα μὲ τὸ γνωστὸ μινωικὸ φυτικὸ θέμα τῶν λεγομένων καλαμοειδῶν (πίν. 79α, γ). Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι καὶ τὰ τρία αὐτὰ ἀγγεῖα ἔχουν τρύπα στὴ βάση, χρησιμοποιήθηκαν δηλαδὴ ὡς ρυτά. Μὲ τὴν ἀνεύρεση τῶν ἀγγείων αὐτῶν ὑποδηλώνεται ἴσως ἡ διπλὴ σκοπιμότητα ἱδρύσεως τοῦ μεγάλου Κεντρικοῦ Κτηρίου στὸν Ψηλορείτη καὶ σὲ ὕψος 1187 μ., ἡ βιοτεχνικὴ καὶ ἡ λατρευτικὴ, λόγω καὶ τῆς ἱδρύσεώς του πλησιέστερα ἀλλὰ καὶ στὸν δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο.

Διάσπαρτα σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς ἐπίχωσης τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου 15 βρέθηκαν ἐπίσης πολυάριθμα ὀστά, συνολικὰ 182, τῶν ὁποίων ὀλοκληρώθηκε ἤδη ἡ ἀρχαιοζωολογικὴ μελέτη. Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτά, συνολικὰ 102, βρέθηκαν στὸ ΝΑ τμήμα Γ' καὶ προέρχονται στὴν πλειοψηφία τους ἀπὸ αἰγοπρόβατα. Πέραν τῶν αἰγοπροβάτων ἀντιπροσωπεύονται ἐκεῖ χοῖροι καθὼς καὶ ἄγρια ζῶα, ἐλαφοειδῆ, πουλιὰ καὶ πιθανῶς ἄλεπού. Μία ἰδιαίτερη συγκέντρωση ὀστῶν παρατηρήθηκε στὴ ΝΑ γωνία, ὅπου βρέθηκαν καὶ ἀρκετὰ κάρβουνα ἐνῶ ἤδη κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφὴ τοῦ στρώματος εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ ἐκεῖ τρία πόδια χύτρας<sup>33</sup>. Μεγάλος ἀριθμὸς ὀστῶν, 46 συνολικὰ, ἦλθε στὸ φῶς καὶ στὸ ΒΔ τμήμα Β', καὶ πάλι στὴν πλειοψηφία τους ἀπὸ αἰγοπρό-

32. Ε. ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, *Μινωικὸν Ζῶμα* (Ἀθήνα 1971) 186-8. Γιὰ τὰ μινωικὰ ὑφάσματα πρβ. τὸ εὔρημα τῶν Ἀρχανῶν ΠΑΕ 2001, 131-132, πίν. 86-87.

33. ΠΑΕ 2007, 80.

βατα, ἐνῶ ταυτοποιήθηκαν ἐπίσης ἓνα ὁστὸ βοοειδοῦς καὶ ἓνα χοίρου. Στὸ ΝΔ τμήμα Α βρέθηκαν 28 ὁστά, ὅλα ἀπὸ αἰγοπρόβατα, ἐνῶ μόνον 6 ὁστά, ἐπίσης ἀποκλειστικά ἀπὸ αἰγοπρόβατα, προέρχονται ἀπὸ τὸ ΒΑ τμήμα Δ', Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι δύο ἀπὸ τὰ τελευταῖα βρέθηκαν σὲ ἄμεση γειτνίαση μὲ τὶς δύο χύτρες τοῦ τμήματος καὶ εἶναι πιθανὸν νὰ σχετίζονται μὲ αὐτές. Τέλος, ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ ἀνοίγματος τοῦ παραθύρου προέρχονται 18 ἀκόμα ὁστά, ὅλα ἀπὸ αἰγοπρόβατα, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα ὁστὸ βοοειδοῦς καὶ ἓνα χοίρου.

Τὸ στρώμα τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου 15 ἀπέδωσε μερικά ἀκόμα εὐρήματα. Συγκεκριμένα, ἀπὸ τὸ ΝΔ τμήμα Α' προέρχονται μία δακτυλιό-σχημη ψῆφος ἀπὸ χλωρίτη ἢ φθορίτη (πίν. 80δ), ἓνα τμήμα λεπτοῦ, ἐπιμή-κους ἀντικειμένου ἀπὸ ψαμμίτη καὶ ἓνα μικρὸ, δισκοειδὲς πῆλινο ἀντικείμενο. Ἀπὸ τὸ ΒΔ τμήμα Β' ἓνα κατεργασμένο τμήμα λευκοῦ μαρμάρου, ἓνα μικρὸ τριγωνικὸ τμήμα ἀπὸ σχιστόλιθο μὲ ὀπὴ ἐσωτερικά, ὥσως δουλεμένο καὶ ἓνα τμήμα μικροῦ, λεπτοῦ μεταλλικοῦ ἀντικειμένου. Στὸ ΒΑ τμήμα Δ' βρέθηκε ἓνα ἀκόμα τμήμα πῆλινου, δισκοειδοῦς ἀντικειμένου. Συλλέχθηκαν τέλος ἐλάχιστα, μικρὰ τεμάχια λευκοῦ κονιάματος, κυρίως στὸ τμήμα Α', ἀλλὰ καὶ στὰ τμήματα Β' καὶ Γ'.

Ὅπως σημειώθηκε ἤδη, ἡ ἀνασκαφή τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου 15 δὲν ἔγινε στὸ βόρειο πέρασ του, γιατί στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶχε καταπέσει ὁ βόρειος τοῖχος, ἡ μεσοτοιχία δηλαδὴ τῶν δωματίων 14 καὶ 15 (πίν. 70α). Γιὰ κάποιους κατασκευαστικούς λόγους, πιθανῶς ἐπειδὴ ἡ δυτικὴ του ἀπόληξη δὲν «ἔδενε» μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο ἀπὸ τὸν ὁποῖο ξεκινούσε, ὅπως ἔχει συχὰ παρατηρηθεῖ γιὰ τὶς μεσοτοιχίες τοῦ κτηρίου, ὁ τοῖχος αὐτὸς δὲν διατηρήθηκε ὅπως οἱ ἄλλοι τοῖχοι τῶν δύο δωματίων, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ του τὸ 1988 διαπιστώθηκε, ὅτι ἦταν ἓνας «κινημένος τοῖχος», δηλαδή, ὅπως ἐρμηνεύθηκε ἀπὸ τὸν τότε ἐπισκέπτη τῆς ἀνασκαφῆς, ἓνα τμήμα του ἔπεσε στὸν Νότο, ἀλλὰ στὸν Βορρά, ἔτσι πὺ καταδεικνύονται οἱ παλμικὲς κινήσεις τοῦ σεισμοῦ πὺ κατέστρεψε τὸ Κεντρικὸ Κτήριο (πίν. 676-68α). Ἡ ἀκριβὴς θέση τῶν διαφορῶν τμημάτων τοῦ τοῖχου ἐξασφαλίσθηκε ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια μὲ τὴν ἐπένδυσή του μὲ δικτυωτὸ πλέγμα καὶ φέτος, μετὰ τὴν ἐπὶ πλέον πλήρη φωτογραφικὴ τεκμηρίωσή του, ἔγινε καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωσή του (εἰκ. 2-5), προκειμένου νὰ προχωρήσει ἡ ἀνασκαφὴ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ἐτσι ἡ τεκμηρίωση αὐτῶν τῶν στοιχείων μαζί μὲ τὴ μελέτη τῶν ἰσχυρὰ κινημένων βόρειου καὶ νότιου τοῖχου τοῦ δωματίου 15 προσφέρει σημαντικὰ στοιχεῖα στοὺς εἰδικούς

μηχανικούς γιὰ τὴ μελέτη τοῦ καταστροφικοῦ σεισμοῦ, ποὺ σημάδεψε τὴν ἱστορικὴ μοίρα τῆς Κρήτης.

### Χῶρος 16

Στὰ πλαίσια τῶν ἐργασιῶν τεκμηρίωσης τῆς μεσοτοιχίας τῶν δωματίων 14 καὶ 15 ἔλαβε χώρα μικρῆς κλίμακας ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν χῶρο τοῦ διαδρόμου 16 (εἰκ. 1) καὶ συγκεκριμένα στὴν περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς ἀπόληξης τῆς μεσοτοιχίας, προκειμένου νὰ φανεῖ καλύτερα ἡ πεσμένη τοιχοδομὴ σὲ αὐτὸ τὸ πολὺ κακῆς διατήρησης τμήμα τοῦ τοίχου. Ἐκτὸς ἀπὸ μικρὴ ποσότητα ὀστράκων συλλέχθηκαν ἐκεῖ μικρὰ τμήματα κάρβουνων καὶ ὀστέων, λίγα τεμάχια χαλαζία καὶ τμήμα λίθινου κέρατου καθιέρωσης.

### Χῶρος 17

Περιορισμένης κλίμακας ἀνασκαφικὴ δραστηριότητα ἔλαβε χώρα καὶ στὸν μεγάλο χῶρο 17 τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου (εἰκ. 1), συγκεκριμένα στὸ ἀνατολικό του τμήμα, ὅπου εἶχε ἀφαιρεθεῖ τὸ 2007 στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἡ ἀνώτερης, διαταραγμένης ἐπίχωσης<sup>34</sup>. Ἀφαιρέθηκαν στὸ κέντρο τοῦ τμήματος αὐτοῦ μικρὸ τμήμα τῆς ἐπίχωσης καὶ μερικοὶ λίθοι προκειμένου νὰ ἀποκαλυφθεῖ καλύτερα μία ἐπιμήκης σειρὰ πεσμένων λίθων μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀνήκει σὲ τοῖχο. Ὁ καθαρισμὸς ἐπιβεβαίωσε τὴν ὕπαρξιν ἐκεῖ τμήματος διαλυμένου τοίχου μὲ φορὰ πτώσης ἀπὸ Α πρὸς Δ (πίν. 81α), χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι σαφὲς ἐὰν πρόκειται γιὰ ἐγκάρσιο τοῖχο ἢ πεσμένο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου. Κατὰ τὴν σύντομη αὐτὴ ἔρευνα συλλέχθηκαν μικρὴ ποσότητα ὀστράκων καὶ λίγα τμήματα ὀστέων.

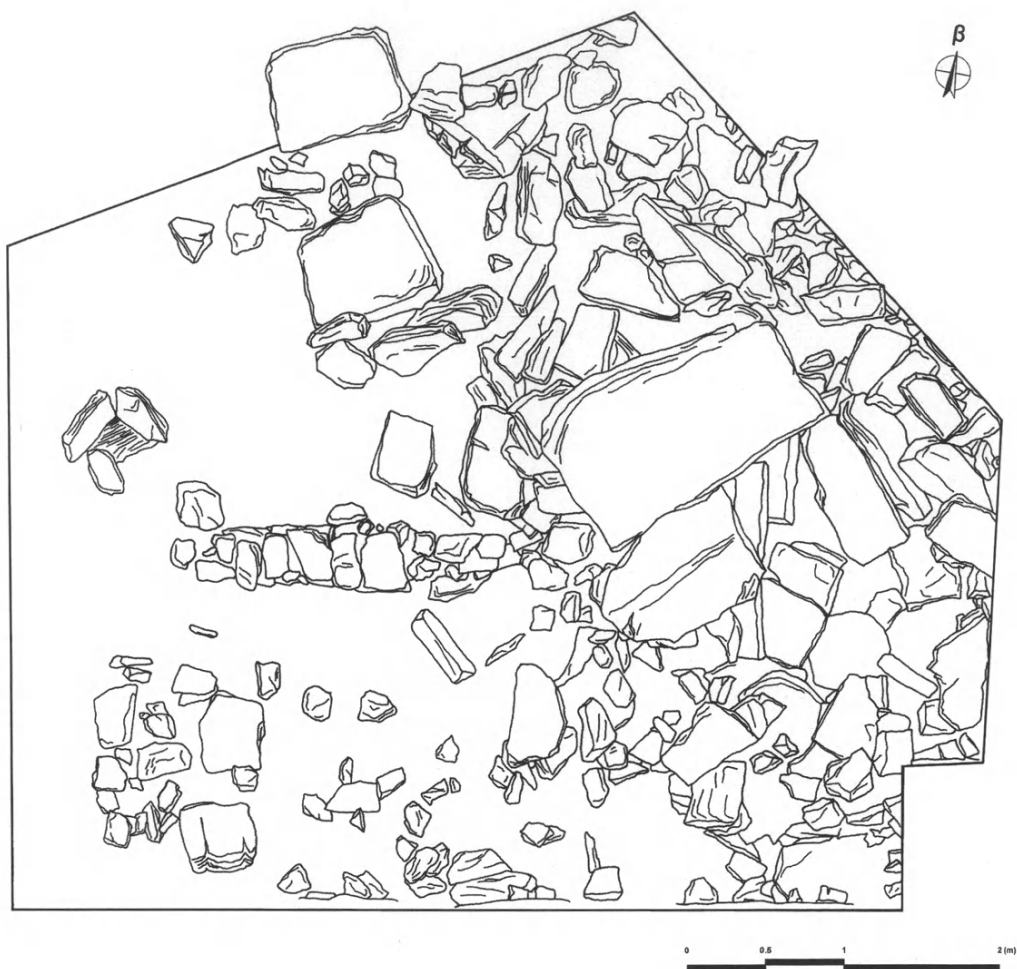
34. ΠΑΕ 2007, 84-85.

**Χῶρος 19 (εἰκ. 8)**

Πρόκειται για τὸν χῶρο πὺ δρίσκεται νότια τοῦ χῶρου 15, δυτικά τῆς πιθανῆς πρὸς Νότο συνέχειας τοῦ διαδρόμου 16 καὶ ἀνατολικά τοῦ χῶρου 17 (εἰκ. 1). Τὸ τμήμα νότια τοῦ χῶρου 19 δὲν ἔχει ἀνασκαφεῖ. Στὸ δυτικότερο τμήμα του εἶχε γίνει τῇ δεκαετία τοῦ 60 «ἀρχαιοκαπηλική τομή», ἐνῶ τὸ 2007 εἶχε γίνει μικρὴ τομή προκειμένου νὰ φανεῖ ἡ θύρα στὸ νότιο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ χῶρου 17<sup>35</sup>. Ἐπειδὴ δὲν ἦταν ἐμφανῆς στὶς τρεῖς πλευρὲς τοῦ χῶρου 19 τοῖχος καὶ μόνο στὴν τέταρτη, τῇ δυτικῇ, ὑπῆρχε ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ χῶρου 17, ὁ ὁποῖος χωρίζε τοὺς δύο χῶρους πὺ ἐπικοινωνοῦσαν μὲ τὴ ΝΑ θύρα τοῦ χῶρου 17, καὶ λόγω τῆς δυσκολίας πὺ παρουσίαζε ἡ ἀνασκαφή τοῦ χῶρου μετὰ τὴν ἀρχαιοκαπηλική τομή, ὁ χῶρος διαιρέθηκε σὲ πέντε τομές, οἱ τρεῖς ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι ὀρθογώνιες (Α, Β, Δ) ἐνῶ ἡ Ε εἶναι τραπεζοειδῆς καὶ ἡ Γ τριγωνική. Μὲ τὸ τέλος τῆς φετινῶν ἐργασιῶν ἡ συνολικὴ ἔκταση τοῦ χῶρου 19 πὺ ἀνασκάφηκε ἦταν πολυγωνικοῦ σχήματος μὲ διαστάσεις: 3.30 μ. δυτικά, 3.65 μ. βορειοανατολικά, 4.60 μ. βορειοδυτικά, 4.60 μ. δυτικά καὶ 6 μ. νότια (πίν. 816).

Ἡ τομή Α (πίν. 816-82α) πὺ δρίσκεται στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ χῶρου καὶ εἶχε διαστάσεις 1×2.50 μ. ἀρχικά, ἐμφάνιζε μικρὴ κλίση ἀπὸ Α πρὸς Δ λόγω τῆς κατωφέρειας τοῦ ἐδάφους. Σὲ βάθος 0.10 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια (0.37 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ3, δηλαδὴ τὸν ἀνώτερο λίθο τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ γειτονικοῦ δωματίου 15) ἐντοπίσθηκε σωρὸς μικρῶν καὶ μεσαίου μεγέθους λίθων (πίν. 82α) πὺ ἀρχικά θεωρήθηκε, χωρὶς βεβαιότητα, σὰν διαλυμένος τοῖχος δεδομένου ὅτι βρισκόταν σὲ εὐθεία μὲ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ χῶρου 17. Ἐπάνω ἀπὸ αὐτόν, σχεδὸν ἐπιφανειακά, βρέθηκαν κάποιες πλάκες ἀπὸ ἀσβεστόλιθο. Ν-ΝΑ τοῦ λιθοσωροῦ μέσα σὲ χῶμα καστανό - κοκκινωπὸ βρέθηκαν ὅστρακα χονδροειδῶν ἀγγείων μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους καὶ ὀστά. Σὲ διασπορά στὸ ΝΑ τμήμα τῆς τομῆς βρέθηκαν πολλὰ τμήματα ἀπὸ βάση καὶ τοιχώματα μεσαίου μεγέθους ἀγγείου. Στὸ δυτικότερο τμήμα τοῦ λιθοσωροῦ ὅπου τὸ χῶμα ἦταν χαλαρὸ μὲ χάσματα συλλέχθηκαν ὅστρακα καθὼς καὶ ὀστά μικροῦ ζώου. Ὁ

35. ΠΑΕ 2007, 85.



Εἰκ. 8. Κάτοψη τοῦ Χώρου 19.

λιθοσωρὸς πιοῦ κάτω συνεχίζεται μέχρι βάθος 0.66 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους (0.93 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ3) καὶ στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ βρέθηκε βάση καὶ κατώτερο τμήμα κυπέλλου, τμήμα τριποδικῆς χύτρας καὶ ὀστά. Στὸ ΝΑ τμήμα τῆς τομῆς καὶ στὸ ἴδιο βάθος ἦλθε στὸ φῶς πλάκα σὲ ὀριζόντια θέση (πίν.

82α) καὶ σὲ βάθος 0.71 μ. (0.98 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ3) στὰ δυτικὰ τῆς πλάκας βρέθηκε ὅστω καθὼς καὶ δύο ἀκέραια, ἀνεστραμμένα ἄωτα κωνικὰ κύπελλα (πίν. 82β), τὰ ὅποια δὲν ἀφαιρέθηκαν. Σὲ βάθος 0.83 μ. (1.10 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ3) ἀποκαλύφθηκαν λίθοι κάτω ἀπὸ τοὺς ὁποίους βρέθηκαν ὅστρακα καὶ ὀστά. Στὴ νότια παρυφὴ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς τομῆς ἀποκαλύφθηκε τμήμα ἀπὸ τὴ βάση καὶ τὰ κατώτερα τοιχώματα πιθοειδοῦς ἀγγείου (πίν. 82β) καὶ στὸ ἴδιο βάθος, λίγο βορειοδυτικότερα, ἦλθαν στὸ φῶς τμήματα ἐνὸς ἀκόμα, πιθανὸν διακοσμημένου πιθοειδοῦς (πίν. 82β). Τὰ τμήματα καὶ τῶν δύο αὐτῶν ἀγγείων παρέμειναν στὸ σκάμμα μετὰ τὸ τέλος τῶν φετινῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν. Στὰ δυτικὰ τοῦ πρώτου πιθοειδοῦς, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ νότια παρεῖα τῆς τομῆς βρέθηκε τέλος ἓνα ἀκόμα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο (πίν. 82β). Ἡ ὀριζόντια πλάκα, ἣ ὁποία ἦλθε στὸ φῶς σὲ βάθος 0.66 μ. (0.93 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ3), ἀκριβῶς δηλαδὴ στὸ βάθος ποὺ σταματᾷ ὁ λιθοσωρὸς, καθὼς καὶ ἡ συσσώρευση ἀγγείων στὸ ἐπίπεδο αὐτό, ὅπως ἐκτέθηκε πρὸςπάνω, ἴσως ἐνισχύουν τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ λιθοσωρὸς θὰ μπορούσε νὰ εἶναι διαλυμένος τοίχος.

Ἡ ὀρθογώνια τομὴ Β (πίν. 81β, 83α) στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου 19 καὶ ΒΑ τῆς τομῆς Α, εἶχε διαστάσεις 1.50×2.30 μ. Ἦδη μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος ἐμφανίστηκαν σὲ βάθος 0.22-0.31 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια (0.49-0.58 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ3) τρεῖς μεγάλοι, ἐπιμήκεις ὀρθογώνιοι ἀσβεστόλιθοι (14/7) διαστάσεων περ. 0.90×0.45 μ. καὶ πάχους 0.18 μ. Οἱ λίθοι αὐτοὶ σὲ κλιμακωτὴ διάταξιν μὲ φορὰ ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ κλίση ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ ὁδηγοῦν σὲ δύο τεράστιες πλάκες, οἱ ὁποῖες ἦταν ὁρατὲς ἐπιφανειακὰ στὴν ἀνατολικὴ παρυφὴ τῆς «ἀρχαιοκαπηλικῆς τομῆς» (πίν. 83α-β). Μεταξύ τους βρέθηκαν καὶ τμήματα πλακῶν σχιστολίθου. Βόρεια καὶ νότια ἀποκαλύφθηκαν μεσαίου μεγέθους πλακοειδεῖς λίθοι πεσμένοι πρὸς διαφορὰς κατευθύνσεις, προερχόμενοι προφανῶς ἀπὸ τοίχους ποὺ δὲν ἀνασκάφηκαν ἀκόμη, ἴσως τῆς πρὸς Νότιο συνέχειας τοῦ διαδρόμου 16, καὶ ἄλλοι ἀκατέργαστοι, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους, σὲ χαλαρὸ καστανὸ χῶμα, βρέθηκαν ὅστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα μεσαίου μεγέθους (0.70 μ. ἀπὸ ΣΣ3), τμήμα μικρῆς λίθινης πλάκας μὲ σειρὰ χαραγμάτων ποὺ παραπέμπουν σὲ ἀριθμούς (πίν. 84α) καθὼς καὶ ὀστά. Στὸ μέσο τῆς τομῆς, σὲ βάθος 0.73-0.87 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ3, ἀνάμεσα σὲ λίθους πεσμένους μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ βρέθηκε συγκεντρωμένη σὲ χῶρο διαστάσεων 0.10×0.20 μ. καμένη ὕλη καὶ κάρβουνα πάχους 0.10-0.15 μ. μαζὶ μὲ ὀστά καθὼς καὶ μικρὴ ποσότητα ὀστράκων. Ἡ ἴδια εἰκόνα ἐμφανί-

στηκε καὶ λίγο χαμηλότερα σὲ βάθος 0.87-0.97 μ., δηλαδή στὸ σύνολο ἀπὸ βάθος 0.73-0.97 μ.

Ἡ λοξὴ τριγωνικὴ τομὴ Γ (πίν. 816, 83α) βόρεια τῆς Β, εἶχε διαστάσεις: 3.65 μ. στὴ ΒΑ πλευρά, 2.78 μ. στὴ δυτικὴ, 1.50 μ. στὴ νότια. Ἡ ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ πλευρὰ συγκλίνουν καὶ σχηματίζουν γωνία. Στὴν τομὴ αὕτῃ ἀποκαλύφθηκαν ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα ἐπιφανειακὰ στρώματα, σὲ βάθος 0.44 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ3, λίθοι μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους. Στὴ ΒΔ γωνία τοῦ τριγώνου στὸ βάθος αὐτὸ βρέθηκε ὁμάδα ὀστράκων ποὺ περιλαμβάνει κύπελλο καὶ πόδι χύτρας. Χαμηλότερα, σὲ βάθος 0.65-0.75 μ. καὶ 0.75-0.89 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ3 συνέχισαν νὰ ἀνευρίσκονται πλάκες μικροῦ, μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους πεσμένες μὲ φορὰ ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ ὅπως καὶ θραύσματα σχιστόλιθου, λίγα ὄστρακα, βάση καὶ τοιχώματα μεσαίου μεγέθους ἀγγείου καὶ ὀστά. Στὸν χώρο ἐμφανίζονται συχνὰ κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους χάσματα («βυθίσματα») ποὺ μπορέσαμε νὰ παρακολουθήσουμε μέχρι βάθος 0.18 μ., τὰ ὁποῖα θὰ ἐξεταστοῦν μελλοντικά.

Ἡ ὀρθογώνια τομὴ Δ (πίν. 816, 83α), βόρεια τῆς Α καὶ δυτικὰ τῆς Β, εἶχε διαστάσεις 1.50×2.30 μ. Τὸ στοιχεῖο ποὺ δεσπόζει στὴν τομὴ αὕτῃ εἶναι οἱ δύο πολὺ μεγάλες πλάκες ποὺ προαναφέρθηκαν, στίς ὁποῖες ὀδηγοῦν οἱ ἐπιμήκεις πλάκες τῆς τομῆς Β. Ὅπως σημειώθηκε ἤδη, οἱ δύο τεράστιες πλάκες ἦταν ἤδη πρὶν τὴν ἔναρξιν τῶν ἐργασιῶν ὁρατὲς ἐπιφανειακὰ ἀπὸ βάθος 0.49 μ. μέχρι βάθος 0.73 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ3. Ἐχουν κλίση ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ καὶ διαστάσεις, ἡ βορειότερη (Λίθος Α) 1.70×1.05 μ. καὶ ἡ νοτιότερη (Λίθος Β) 1.10×0.80 μ. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὲς σὰν συνέχεια τῶν ἐπιμήκων κλιμακωτῶν πλακῶν εἰσέρχεται ἐν μέρει κάτω ἀπὸ τίς μεγάλες πλάκες ἄλλῃ λοξὰ πεσμένη πλάκα μήκους 1.28 μ. (πίν. 83α). Κάτω ἀπὸ τοὺς μεγάλους Λίθους Α καὶ Β, στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς τομῆς ὁ χώρος εἶναι κενός. Οἱ δύο λίθοι μοιάζει νὰ πατοῦν δεξιά καὶ ἀριστερὰ σὲ μικροὺς πλακοειδεῖς λίθους. Στὸ νοτιότερο τμήμα τῆς τομῆς ἡ ἀνασκαφὴ διενεργεῖται χαμηλότερα ἀπὸ τίς τομὲς Β καὶ Γ λόγῳ τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους. Στὸ ἐπιφανειακὸ στρῶμα βρέθηκαν μικροὶ καὶ μεσαίου μεγέθους λίθοι καὶ λίγα ὀστά. Ὅστὰ καὶ μικρότερες πλάκες μαζί μὲ λίγα ὄστρακα βρέθηκαν μέχρι βάθος 0.86 μ. Ἀπὸ τὸ βάθος 0.82/0.86 μ. μέχρι 0.97 μ. στὸ νοτιότερο τμήμα τῆς τομῆς τὸ χῶμα ἦταν χαλαρότερο μὲ μικρὲς ἄτακτα πεσμένες πέτρες ποὺ ἀνάμεσά τους συλλέχθηκαν λίγα ὄστρακα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἓνα ἀπὸ φαιοκάστανο πηλὸ μὲ τρεῖς

αὐλακώσεις καὶ ὀστά. Μὲ τὴν ἀφαίρεση τῶν μικρῶν λίθων, συλλέχθηκαν ἔχνη καμένης ὕλης μαζί μὲ ὀστά.

Βόρεια τῆς τομῆς Δ καὶ δυτικά τῆς Γ βρίσκεται ἡ τομὴ Ε (πίν. 816, 83α) σὲ σχῆμα τραπεζίου μὲ διαστάσεις: 2.78 μ. βορειοανατολικά, 1.13 μ. βορειοδυτικά, 2.18 μ. δυτικά καὶ 1.50 μ. νότια. Σ' αὐτὴ τὴν τομὴ καὶ στὸ νότιο τμήμα της, περιλαμβάνεται τὸ βόρειο τμήμα τοῦ μεγάλου Λίθου Α τῆς τομῆς Δ. Στὰ ἐπιφανειακὰ χώματα ποὺ παρουσίαζαν τὴν ἴδια εἰκόνα μὲ τὶς τομές Β καὶ Γ, τὸ χῶμα ἦταν χαλαρὸ καστανό, βρέθηκαν λίγα ὄστρακα, ἓνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, λίγα ὀστά καὶ καμένη ὕλη (Καμ. 54). Σὲ βάθος 0.60-0.75 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους (1.06 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ3) βρέθηκαν ἀνάμεσα σὲ μικρότερους λίθους δύο μεγαλύτεροι μὲ φορὰ πτώσης ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ καὶ κομμάτια χαλικασθέστου. Στὴ Β γωνία τῆς τομῆς ἐξήχθη μικρὴ ποσότητα κεραμεικῆς ποὺ ἀσφαλῶς ἀνήκει στὴν ἴδια συστάδα μὲ αὐτὴ τῆς ΒΔ γωνίας τῆς τομῆς Γ μὲ τὴν ὁποία ἐφάπτεται. Ἀκόμη συλλέχθηκαν τμήματα σχιστόλιθου, ὀστά καὶ δόντι ζώου.

Οἱ τομές Α, Δ καὶ Ἐ ἐπεκτάθηκαν ἀργότερα κατὰ 3.50 μ. δυτικά, πρὸς τὴν «τομὴ τῶν ἀρχαιοκαπήλων» καὶ μέχρι τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου 17 (πίν. 83α). Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν ἐπέκταση τῆς τομῆς Ε πρὸς τὰ δυτικά (πίν. 816, 846) ποὺ ἦταν ἤδη σκαμμένη ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκάπηλους, στὰ ἀνώτερα σωζόμενα στρώματα τὸ χῶμα ἀρχικὰ ἦταν σβολῶδες, σκληρὸ καὶ χωρὶς πολλοὺς λίθους. Σὲ βάθος 1.12-1.23 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ3, δηλ. 0.75 μ. πῶ κάτω ἀπὸ τοὺς Λίθους Α καὶ Β ἀπὸ τοὺς ὁποίους ξεκινᾷ περνώντας ἴσως κάτω ἀπὸ τὸν Λίθο Α, κατὰ μῆκος τοῦ νότιου ὁρίου τῆς τομῆς ἐμφανίστηκε τοιχίῳ (Τχ. 1, πίν. 85α). Πρόκειται γιὰ λεπτὸ τοῖχο πλάτους 0.40-0.50 μ., τοῦ ὁποίου σώζονται 10 πλακοειδεῖς λίθοι στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια καὶ τρεῖς δόμοι, χωρὶς νὰ ἐξαντληθεῖ ἡ ἔρευνά του σὲ βάθος. Τὸ σωζόμενο μῆκος του εἶναι περὶ τὰ 2.50 μ. Στὴν περιοχὴ βόρεια τοῦ Τχ. 1, σὲ βάθος 1.23-1.27 μ. βρέθηκαν μικρὲς πέτρες καὶ σχιστόλιθοι καὶ ἀνάμεσά τους λίγα ὄστρακα, καμένη ὕλη καὶ ὀστά. Κάτω ἀπὸ πεσμένους χαλαροὺς λίθους καὶ μαλακὸ χῶμα σὲ βάθος 1.39 μ. καὶ ἀπόσταση 0.37 μ. ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τοίχου βρέθηκαν ἐπίσης ὀστά καὶ ἓνα βότσαλο, ἐνῶ ἄλλο βότσαλο βρέθηκε στὴ βόρεια παρυφὴ τοῦ Τχ. 1 λίγο βαθύτερα, μαζί μὲ ἓνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο. Στὴν περιοχὴ δυτικά ἀπὸ τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ Τχ. 1 σὲ βάθος 1.27 μ. βρέθηκαν λίγα ὄστρακα, ὀστά καὶ τσόφλι αὐγοῦ. Σὲ χαμηλότερο βάθος (1.27-1.39 μ.), σὲ ἀπόσταση

0.54 μ. δυτικά τοῦ Τχ. 1 ἐμφανίστηκε λιθοσωρός ἀπὸ μικροὺς λίθους καὶ πλάκα μικροῦ μεγέθους μεταξύ τῶν ὁποίων συλλέχθηκε χρωστικὴ ὕλη ἀπόχρωσης ὤχρας. Στὸ βορειότερο τμήμα τῆς ἐπέκτασης ἀνάμεσα σὲ πεσμένους λίθους βρέθηκαν ὁστά καὶ καμένες ὕλες, ἐνῶ σὲ βάθος 1.39-1.46 μ. ἐμφανίστηκε κάτω ἀπὸ λίθους βύθισμα στὸ ἔδαφος (πίν. 856), ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ τοῦ χώρου 19 ποὺ δὲν ἀνασκάπτονται φέτος. Τὸ βύθισμα αὐτὸ ὅμως περιβάλλεται ἀπὸ πλάκες, ἂν δὲν εἶναι τυχαῖες. Λίγο πρὶν τὴν ὁλοκλήρωση σὲ βάθος 1.57 μ. τῆς ἀνασκαφῆς στὴν προέκταση τῆς τομῆς Ε συλλέχθηκε τμήμα χαλαζία.

Στὸ νοτιότερο τμήμα τῆς ἐπέκτασης πρὸς Δυσμὰς, δυτικά τῆς τομῆς Δ (πίν. 816, 846), τμήμα τὸ ὁποῖο ἦταν κι αὐτὸ συνέχεια τῆς «τομῆς τῶν ἀρχαιοκαπήλων» ἐπομένως τὰ ἀνώτερα στρώματα εἶχαν χαθεῖ, ἢ εἰκόνα ἦταν ἴδια μὲ αὐτὴν τῆς ἐπέκτασης τῆς τομῆς Ε. Ἀρχικὰ σκληρὸ σβολῶδες χῶμα σὲ βάθος 1.13-1.22 μ. ἀνάμεικτο μὲ ἀσβεστόλιθους μεσαίου μεγέθους ἀκανόνιστα πεσμένους καὶ λίγους σχιστόλιθους, μεταξύ τῶν ὁποίων συλλέχθηκαν λίγα ὄστρακα καὶ ὁστά, ἐνῶ πιὸ κάτω, ἀπὸ βάθος 1.22 μ. ἐμφανίστηκε πλάκα στὸ ΝΔ τμήμα καὶ ἄλλες δύο στὸ ΝΑ, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ δυτικὴ ἐπέκταση τῆς τομῆς Α. Μεταξὺ τῶν λίθων βρέθηκε ὁστό. Σὲ βάθος 1.365 μ. ἀποκαλύφθηκε καὶ ἡ σειρὰ λίθων τοῦ τρίτου δόμου τοῦ Τχ. 1, κάτω ἀπὸ σωρὸ λίθων. Σὲ ἀπόσταση 0.82 μ. νότια τοῦ Τχ. 1, κάτω ἀπὸ σωρὸ ἄτακτων λίθων μεσαίου μεγέθους, βρέθηκε βάση καὶ κατώτερο τμήμα ἀγγείου μαζὶ μὲ ὁστά. Στὸ δυτικὸ ὄριο τῆς ἐπέκτασης τῆς τομῆς Δ ἐμφανίστηκε ἡ νότια παραστάδα τῆς ΝΑ θύρας τοῦ δωματίου 17 ποὺ βγάζει στὸν ὠρὸ 19 (πίν. 846). Στὴ ΝΔ γωνία τῆς τομῆς σὲ βάθος 1.395 μ. βρέθηκε τμήμα χαλαζία, μικρὸς μελανὸς λίθος καὶ λίθινο ἀντικείμενο, ἴσως τμήμα μήτρας. Σὲ βάθος 1.43 μ. συλλέχθηκαν τρία ἀκόμα τμήματα χαλαζία, ὄστρακα κωνικῶν κυπέλλων καὶ τμήμα ἀπὸ τὰ κατώτερα τοιχώματα κωνικοῦ ρυτοῦ ποὺ δὲν σώζεται ἢ ἀπόληξή του, καλῆς ποιότητος μὲ γραπτὴ διακόσμηση ταινιῶν πάνω ἀπὸ τίς ὁποῖες ὑπάρχει πιθανῶς φυτικὸ μοτίβο. Στὴ ΒΑ γωνία τῆς ἐπέκτασης βρέθηκαν τμήματα βάσης κωνικοῦ κυπέλλου καὶ χεῖλους μικροῦ ἀνοιχτοῦ ἀγγείου καθὼς καὶ ὁστά. Ἡ ἀνασκαφὴ σταμάτησε σὲ βάθος 1.54 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ3.

Ἡ ἴδια στρωματογραφικὴ εἰκόνα ὑπῆρχε καὶ στὴν πρὸς Δυσμὰς ἐπέκταση τῆς Τομῆς Α (πίν. 816, 846) μὲ μεσαίου μεγέθους λίθους καὶ κάποιες πλάκες. Στὸ νότιο τμήμα τῆς τομῆς σὲ βάθος 1.365 μ. βρέθηκε λίθος μὲ ἐγκοπὲς ποὺ ἴσως ὅμως εἶναι φυσικὲς (πίν. 846). Αἰνιγματικὸς εἶναι καὶ ὁ

λίθος σὲ σχῆμα Γ πὺν βρέθηκε ἐπιφανειακὰ ΝΑ τῆς τομῆς Α καὶ θυμίζει βάση παραστάδας. Σὲ βάθος 1.35 μ. στὴ νότια παρειά τῆς τομῆς καὶ σὲ ἀπόσταση 1.90-1.95 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου 17 βρέθηκαν δύο λίθινες ψῆφοι, μία σταγονόμορφη ἀπὸ σάρδιο (πίν. 80δ) καὶ ἡ ἄλλη ἀμφικωνική ἀπὸ ἀχάτη (πίν. 80δ) καὶ κοντὰ σ' αὐτὲς ὀστά.

Μὲ τὸ τέλος τῶν φετινῶν ἐργασιῶν ἡ ἀνασκαφή τοῦ χώρου 19 ἔφθασε μέχρι βάθος 1.54-1.57 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ3 χωρὶς νὰ ἐξαντληθεῖ στρωματογραφικά.

Ἡ ὅλη εἰκόνα τῶν πλακῶν τοῦ χώρου 19 δίνει τὴν ἐντύπωση βυθισμένου κλιμακοστασίου μὲ τοὺς μεγάλους στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια νὰ ἀποτελοῦν πλατύσκαλο καὶ κλίμακες ἐνῶ ὁ Τοῖχος 1 (Τχ1) ἀποτελοῦσε πιθανῶς θωράκιο καὶ τὰ καμένα χρώματα περὶ αὐτὸν δείχνουν πιθανὴ ὕπαρξη κιόνων. Ὁ χώρος ὅμως χρήζει διερεῦνησης σὲ συνεργασία μὲ τεχνικούς.

### Λοιπὲς ἐργασίες

Τὴν ἀνασκαφικὴ δραστηριότητα συμπλήρωσε καὶ φέτος μιὰ σειρά ἀπὸ σημαντικές, παράλληλες ἐργασίες: Κοσκινίστηκε τὸ σύνολο τῶν χωμάτων τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς. Περαιτέρω τὸ σύνολο τῆς ἐπίχωσης πὺν ἀφαιρέθηκε ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ τὸ παράθυρο τοῦ δωματίου 15 πλύθηκε μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἐπίπλευσης γιὰ τὴ συλλογὴ ὀργανικῶν καὶ ἄλλων ὑπολειμμάτων. Συνεχίστηκε ἡ ἀρχαιοζωολογικὴ μελέτη τοῦ ὀστεολογικοῦ ὕλικοῦ τῆς ἀνασκαφῆς. Συγκεκριμένα, ὀλοκληρώθηκε ἡ μελέτη τῶν ὀστῶν τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς τοῦ δωματίου 15 καὶ συντάχθηκε συνολικὴ ἔκθεση γιὰ τὸ ὕλικὸ τοῦ δωματίου τῶν ἐτῶν 2006-2008.

Πλύθηκε τὸ σύνολο τῆς κεραμεικῆς τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς καὶ προχώρησε σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ἡ διαλογή καὶ ἡ συντήρηση τοῦ κεραμικοῦ ὕλικοῦ καὶ ἄλλων κινητῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸ δωμάτιο 15. Ὅπως σημειώθηκε ἤδη, μεταξὺ τῶν ἀγγείων πὺν συγκολλήθηκαν ἦταν καὶ ὁ πίθος τῆς περυσινῆς ἀνασκαφῆς τοῦ δωματίου<sup>36</sup>.

36. ΠΑΕ 2007, πίν. 58.

Συνεχίστηκαν ἐπίσης οἱ ἐργασίες σπερέωσης τῶν τοίχων τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς ἔλαβαν χώρα στοὺς τοίχους τοῦ δωματίου 3, στὸν νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου 7, στὴν ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ βόρειου τοίχου καὶ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου 8, στὴν ἐσωτερικὴ ὄψη καὶ τὸ παράθυρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου 15 καὶ στὶς ἐσωτερικὲς ὀψεις τῶν τοίχων τοῦ δωματίου 17 (εἰκ. 1). Ἰδιαίτερη μνεῖα πρέπει νὰ γίνηι στὴν ἐπανατοποθέτηση ἐπάνω στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου 8 τοῦ τμήματός του ποὺ εἶχε ἔλθει στὸ φῶς κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 2006 πεσμένο μέσα στὴν ἀνώτερη ἐπίκωση τοῦ δωματίου (πίν. 86α)<sup>37</sup>. Τὴ βάση γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς ἀναστηλωτικῆς αὐτῆς ἐργασίας ἀποτελέσει ἡ ἐξαιρετικὰ λεπτομερὲς σχεδιαστικὴ καὶ φωτογραφικὴ τεκμηρίωση τοῦ πεσμένου τοίχου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀποκάλυψής του.

Στὴν ἀρχαιολογικὴ ἀποθήκη Ἀνωγείων συνεχίστηκε ἡ συντήρηση τῶν ἐπὶ μέρους τμημάτων τῆς μεγάλης ἐπιφάνειας κονιάματος ποὺ ἀφαιρέθηκαν τὸ 2007 ἀπὸ τὸ δωμάτιο 7<sup>38</sup>. Ἡ ἐπιφάνεια αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν ἐπίστρωση τοῦ πεσμένου δαπέδου τοῦ ὀρόφου τοῦ δωματίου, πράγμα ποὺ ἐπιβεβαίωσε ἡ ἀποκάλυψη τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου ἀμέσως κάτω ἀπὸ τμήματα τοῦ κονιάματος ποὺ ἀφαιρέθηκαν<sup>39</sup>. Συνεχίστηκε χωρὶς νὰ ὁλοκληρωθεῖ ὁ ἐντατικὸς μηχανικὸς καὶ χημικὸς καθαρισμὸς τῶν ἐπὶ μέρους κομματιῶν τοῦ Τμήματος Α, τοῦ ἀνατολικότερου δηλαδὴ τμήματος τῆς μεγάλης ἐπιφάνειας κονιάματος, ποὺ εἶχε ξεκινήσει πέρυσι. Στόχος αὐτῆς τῆς ἐργασίας ἦταν ὁ ὅσο τὸ δυνατότελος καθαρισμὸς ὅλων τῶν ἐπιφανειῶν τῶν ἐπὶ μέρους κομματιῶν, καὶ ἰδιαίτερα τῆς ἄνω ἐπιφάνειάς τους προκειμένου νὰ ἐλεγχθεῖ ἡ ὑπαρξὴ γραπτῶν διακόσμου, ἀλλὰ καὶ τῶν ραφῶν τους, ὅπου ἡ ἀπομάκρυνση ὅλων των ἐπικαθήσεων ἀποτελεῖ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴ συγκόλλησή τους καὶ ἐν τέλει τὴ συνολικὴ ἀποκατάσταση τοῦ δαπέδου. Σὲ ὅσες περιπτώσεις στάθηκε

37. ΠΑΕ 2006, 122.

38. ΠΑΕ 2007, 60, πίν. 466. Τὶς ἐργασίες διεξήγαγε ἀπὸ τὶς 11-09-08 μέχρι τὶς 31-10-08 κλιμάκιο συντηρητῶν τῆς Διεύθυνσης Συντήρησης Ἀρχαίων καὶ Νεωτέρων Μνημείων τοῦ ΥΠΠΟ ποὺ ἀποτελοῦσαν ὁ συντηρητὴς τοιχογραφίας Γ. Νουκάκης καὶ οἱ ἑκτακτοὶ συντηρητὲς Γ. Γκουλιαβούδη, Φ. Λαμπράκης καὶ Δ. Χατζηγιάννης.

39. ΠΑΕ 2007, πίν. 46α.

δυνατό ἔγιναν ἤδη κάποιες συγκολλήσεις τεμαχίων. Ἐπίσης ἄρχισε ἡ συντήρηση τοῦ Τμήματος Β, συγκεκριμένα ἔγινε γενικός μηχανικός καθαρισμός τῆς κάτω ἐπιφάνειάς του. Ὅπως ἔδειξε ὁ μέχρι τώρα καθαρισμός τοῦ Τμήματος Α πρόκειται γιὰ ἄρκετὰ χοντρό κονίαμα, πάχους 0.023-0.038 μ. καὶ χονδροειδοῦς σύστασης, μὲ μεγάλη περιεκτικότητα σὲ πετραδάκια διαφόρων μεγεθῶν, κυρίως λευκοῦ χρώματος ἀλλὰ καὶ σκουρόχρωμα, καὶ σὲ τριμμένη κεραμεικὴ ἢ ἀκόμα καὶ πολὺ μικρὰ ὄστρακα. Ἡ κάτω ἐπιφάνειά του εἶναι σχετικὰ ἄδρῃ καὶ δὲν ἔχει δεχτεῖ κάποια ἐπεξεργασία, ἐνῶ ἡ ἄνω εἶναι ἐπίπεδη καὶ ἄρκετὰ λεία ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, ἡ ὁποία φέρει μικρότατου πάχους τελείωμα λεπτότερης σύστασης, ἐπάνω στὸ ὁποῖο διακρίνονται πολλὰ ἴχνη ἐπεξεργασίας (πίν. 866). Ὅπως εἶχε παρατηρηθεῖ ἤδη κατὰ τὴν ἀποκάλυψη καὶ ἀφαίρεση τοῦ κονιάματος<sup>40</sup>, σὲ διάφορα σημεῖα ἐπάνω στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ κονιάματος δαπέδου ὑπάρχουν πολλὰ μικρὰ καὶ μεγάλα τμήματα κονιάματος μικρότερου πάχους (0.005-0.009 μ.) καὶ πολὺ καθαρότερης σύστασης (πίν. 87α). Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι πολὺ μεγάλα, καλύπτουν δηλαδὴ σὲ μεγάλη ἔκταση τὴν ἐπιφάνεια τοῦ κονιάματος δαπέδου. Τὰ τμήματα αὐτὰ φέρουν ἐπίσης μία πίσω, σχετικὰ ἄδρῃ ἐπιφάνεια καὶ μία μπροστινὴ, ἰδιαίτερα λεία ὅταν διατηρεῖται καλὰ, ἐξωτερικὴ. Ἡ μέχρι τώρα συντήρησή τους δείχνει ὅτι στὴν πλειονότητά τους πατοῦν ἐπάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ κονιάματος δαπέδου μὲ τὴν πίσω ἐπιφάνειά τους, ἔχουν δηλαδὴ ὁρατὴ τὴν «καλὴ», ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια. Ὁ καθαρισμός τοῦ Τμήματος Α ἀποκάλυψε νέα ἀποτυπώματα σπάγκου ἐπάνω στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ λεπτοῦ κονιάματος (πίν. 876-γ), σὰν αὐτὰ ποὺ εἶχαν παρατηρηθεῖ τὸ 2006<sup>41</sup>. Ἐνα μάλιστα ἔχει ἐρυθρὴ βαφὴ στὸ ἐσωτερικὸ του, πράγμα ποὺ ὑποδηλώνει ὅτι πιθανὸν ὁ σπάγκος νὰ ἔφερε βαφὴ προκειμένου νὰ ἀφήσει πιὸ ἔντονο ἵχνος (πίν. 87γ). Ἐπάνω στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ λεπτοῦ κονιάματος παρατηρήθηκαν ἀκόμα κάποια πιθανὰ ἴχνη ἐρυθρωπῆς, γαλάζιας καὶ ἴσως καὶ μελανῆς βαφῆς, ἂν καὶ αὐτὰ μπορεῖ νὰ ὀφείλονται σὲ ἐπικαθήσεις ἀλάτων. Πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι μέχρι τώρα τόσο τὰ πιθανὰ ἴχνη χρώματος ὅσο καὶ τὰ ἀποτυπώματα σπάγκου ἔχουν ἀναγνωριστεῖ

40. ΠΑΕ 2006, 122-125. ΠΑΕ 2007, πίν. 47.

41. ΠΑΕ 2006, πίν. 826.

μόνο στὰ τεμάχια τοῦ λεπτοῦ κονιάματος. Εἶναι πιθανὸ αὐτὰ νὰ προέρχονται ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ ὀρόφου τοῦ δωματίου καὶ νὰ ἔπεσαν ἐπάνω στὸ δάπεδο κατὰ τὴν καταστροφή τοῦ κτηρίου, ἢ καὶ σταδιακὰ μεταγενέστερα τῆς καταστροφῆς, μὴ πού, ὅπως δείχνει ἡ πολὺ καλὴ διατήρηση τοῦ δαπέδου σὲ μεγάλο ὕψος ἐπάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἰσογείου, ἡ καταστροφή στὸν συγκεκριμένο χώρου δὲν ἦταν ὀλοκληρωτικὴ. Ἀξίζει μάλιστα νὰ σημειωθεῖ ὅτι σὲ μία τουλάχιστον περίπτωσι πού ἀποκάλυψε ὁ μέχρι τώρα καθαρισμὸς διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ δύο διαδοχικῶν στρωμάτων λεπτοῦ κονιάματος ἐπάνω στὸ παχὺ κονίαμα τοῦ δαπέδου. Ὡστόσο, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο πολὺ μεγάλα τμήματα τοῦ λεπτοῦ κονιάματος πατοῦν ἐπάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ παχέος ἀφήνει ἀνοιχτὸ τὸ ἐνδεχόμενον μιᾶς μεταγενέστερης ἐπιδιόρθωσης τοῦ δαπέδου μὲ νέο, λεπτότερο στρώμα κονιάματος. Γιὰ τὴ διευκρίνησι τῶν θεμάτων αὐτῶν θὰ πρέπει νὰ περιμένουμε τὴν πρόοδο τῆς συντήρησης καὶ μελέτης τοῦ συνόλου τῆς μεγάλης ἐπιφάνειας κονιάματος τοῦ δωματίου 7, καθὼς καὶ τῶν κονιαμάτων πού σώζονται ἀκόμα κατὰ χώραν ἐπάνω στοὺς τοίχους τοῦ δωματίου<sup>42</sup>.

Ἐγιναν ἀκόμη πολλὲς περιοδεῖς γιὰ τὴν ἐπισήμανση καὶ χαρτογράφηση καὶ ἄλλων ἀρχαιολογικῶν θέσεων καὶ τοπωνυμίων. Ἰδιαίτερα σημαντικὴ ἦταν βέβαια ἡ ἐπιφανειακὴ περισυλλογὴ τῶν ἐξαεδρικῶν ὀρείων κρυστάλλων καὶ ἄλλων τεμαχίων χαλαζία στὴν θέση Λενικό, βορειοδυτικὰ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Ζωμίνθου, γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε λόγος παραπάνω. Ἀπὸ τὸν τέως δήμαρχο Ἀνωγείων Γεώργιο Συμπῶκο παραδόθηκε ἀνώτερο τμήμα γεωμετρικοῦ ἀρυβάλλου, τὸ ὁποῖο φέρει γραπτὴ διακόσμηση καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ ὀροπέδιο τῆς Νίδας, καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὴ θέση Νοτικὸς Σπήλιος στὸν Βουρλόκαμπο.

Ἰδιαίτατη μέριμνα ἐλήφθη, ἀσφαλῶς γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἑλλάδα σὲ αὐτὴ τὴν κλίμακα, γιὰ τὸ ἀδόμητο περιβάλλον τῆς Ζωμίνθου, πού ἔχει τὴν μεγάλη τύχη νὰ εἶναι ἐντελῶς ἀλώβητο. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ χρόνια καὶ μὲ τὴν προγραμματικὴ σύμβαση μεταξὺ τοῦ ΤΑΠ καὶ τοῦ Δήμου Ἀνωγείων γιὰ τὴ «δημιουργία ἀρχαιολογικῶν ὀρυμῶν» στὸν Ψηλορείτη, ἀναστηλώθηκαν δεκάδες μητάτα στὴν εὐρύτερη περιοχὴ καὶ μάλιστα δύο τυροκομεῖα στὴ

42. Ὁ.π. 124-125, πίν. 816, 83α, ΠΑΕ 2007, 60, πίν. 46-47.

Ζωμίνθο, τὸ ἓνα, ἴσως, ἐνετικῶν χρόνων. Φυσικά, εὐρύτατη περιοχὴ κηρύχθηκε μὲ προεδρικό διάταγμα ὡς ζώνη Α΄, ἀπόλυτης ἀρχαιολογικῆς προστασίας (πίν. 88). Κυρίως, ὅμως, σὲ συνεργασία μὲ τὴ δασικὴ ὑπηρεσία, ἐλήφθη μέριμνα γιὰ τὸ ἀδόμητο περιβάλλον, ὅχι μόνο μὲ τὴ φύτευση δέντρων, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ κλάδεμα τῶν θάμνων, ποὺ δὲν ἄφηναν τὰ αἰγοπρόβατα νὰ μεγαλώσουν. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου μεγάλο τμῆμα τοῦ εὐρύτερου ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἔχει, πλέον, ἀναδασωθεῖ. Ἡ δασικὴ ὑπηρεσία τῆς περιφέρειας Κρήτης προέβη ἐπιπλέον στὶς ἀπαραίτητες ἐνέργειες γιὰ τὴν κήρυξη ἑνὸς μεγάλου, αἰωνόβιου δέντρου, ἑνὸς κράταιγου (τρικοκιᾶ), σὲ Μνημεῖο τῆς Φύσης<sup>43</sup>. Εἶναι ἴσως γνωστό, ὅτι ὁ διευθυντὴς τῆς ἀνασκαφῆς Ζωμίνθου ἔχει τιμηθεῖ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Κρήτης μὲ τὸ χρυσὸ μετάλλιο γιὰ τὸ περιβάλλον. Ἴσως γιὰ ὅλα τὰ παραπάνω ἀνώνυμοι Ἑλλήνες δώρισαν στὸν Δῆμο Ἀνωγείων ἓνα μικρὸ πυροσβεστικὸ ὄχημα.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ

---

43. ΠΑΕ 2007, 97, πίν. 71α.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

### ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

#### ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ

(Πίν. 89-93)

Δυστυχώς για μία ακόμη χρονιά μετά το ατύχημα της 23 Σεπτεμβρίου 2005, ο αρχαιολογικός χώρος του Ἀκρωτηρίου στη Θήρα παρέμεινε κλειστός και απρόσιτος ακόμη και στο προσωπικό της ανασκαφής. Οί ἐργασίες λοιπὸν ἐπικεντρώθηκαν στὰ ἐργαστήρια συντήρησης και μελέτης τῶν κινητῶν εὐρημάτων. Ἀλλὰ καὶ σ' αὐτά, οἱ ἐργασίες ἦσαν περιορισμένες, ἐξ αἰτίας τῆς δραστηκῆς περικοπῆς ἀκόμη καὶ ἐγκεκριμένων πιστώσεων τοῦ ὙΠΠΟ.

#### Α. Ἐργαστήριο Συντήρησης Τοιχογραφιῶν

Μὲ εἰδικὴ πίστωση τοῦ ὙΠΠΟ καὶ χορηγίες ἀπὸ τὴν Ἑθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀπὸ τὸ Institute for the Study of Aegean Prehistory (INSTAP) τὸ ἐργαστήριο λειτούργησε σχεδὸν κανονικά με δύο ἀρχαιολόγους<sup>1</sup>, δώδεκάδα συντηρητῶν<sup>2</sup> καὶ δύο ζωγράφους<sup>3</sup>. Στὸ ἐργαστήριο ἐπίσης ἀσκήθη-

---

1. Ἀνδρ. Βλαχόπουλο (ἐποπτεία) καὶ Ἀγγ. Παπαδόπουλο.

2. Εὐαγγ. Καλαμπούκη (ὑπεύθυνη ἐργαστηρίου), Ἀπ. Βούλγαρη, Ἰάκ. Μιχαηλίδη, Μαρ. Παπαπέτρου, Ἑμμ. Χαμαοῦ, Μαρ. Ματσάδο, Ρ. Westlake, Φ. Ἀλεφραγκή, Ἀ. Ζώκο, Παν. Ἀγγελίδη, Σοφ. Βούλγαρη, Χ. Καραῖσκο.

3. Μαρ. Κρίγκα, Νικ. Σεπεντζόγλου.

καν τρεῖς φοιτητὲς ἀρχαιολογίας<sup>4</sup> καὶ μία νέα Ἰσπανίδα συντηρήτρια<sup>5</sup>. Οἱ ἐργασίες πού ἐκτελέστηκαν στὸ ἐργαστήριον κατὰ τὸ 2008 ἦσαν οἱ ἑξῆς:

1. Ὁλοκληρώθηκε ἡ συντήρηση, στερέωση, συναρμολόγηση καὶ τοποθέτηση σὲ μεταλλικὸ πλαίσιο τῆς Συνθέσεως τῶν Μεγάλων Σπειρῶν ἀπὸ τὸν δεύτερο ὄροφο τῆς Ξεστῆς 3. Λόγω τῶν μεγάλων διαστάσεων τῆς σύνθεσης (ὕψ. 3.08 μ. καὶ μήκ. 5.50 μ.), τὸ ὅλο ἐγχείρημα παρουσίαζε δυσκολίες καί, ἐκτὸς ἀπὸ τίς εἰδικὲς γνώσεις, ἀπαιτοῦσε καὶ μακρὰ πείρα καὶ ἐπινοητικότητα κατὰ τὴ διαδικασία τῆς, ὡς συνήθως, κατακόρυφης «οἰκοδόμησης» τῶν ἐπὶ μέρους θραυσμάτων (πίν. 89α). Οἱ συνταξιῶχοι πλέον, ἀλλὰ ἐπὶ πολλὰς δεκαετίες ἐργαζόμενοι μαζί μας, συντηρητὲς Ἰάκωβος Μιχαηλίδης καὶ Ἀπόστολος Βούλγαρης, εἰδικὰ μετακληθέντες, ἀνέλαβαν τὴν εὐθύνη τῆς ὅλης ἐπιχείρησης. Γιὰ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ μετακίνηση τῆς τοιχογραφίας στὸν χῶρο, ὅπου τελικὰ θὰ ἐκτεθεῖ, ἀποφασίστηκε τὸ «στήσιμό» τῆς νὰ γίνῃ σὲ δύο συναρμολογούμενα τμήματα μήκους 2.90 μ. καὶ 2.60 μ. ἀντίστοιχα. Τοῦ ὅλου ἔργου ἀπέμενε ἡ ἀποξήλωση τοῦ ξύλινου πλαισίου τῆς κατακόρυφης συναρμολόγησης (πίν. 89β), ὅταν ὁ ἐγκέφαλος τοῦ ἐγχειρήματος Ἰάκωβος Μιχαηλίδης ἄφησε τὴν τελευταία του πνοή ἀπὸ πνευμονικὸ οἴδημα, κατὰ τὴ νεκροψία, μέσα στὸ ἐργαστήριον τὸ πρωὶ τῆς 20ῆς Νοεμβρίου. Ὁ αἰφνίδιος θάνατός του συγκλόνησε, ὅχι μόνον τὸ προσωπικὸ τοῦ ἐργαστηρίου, ἀλλὰ καὶ ὅλης τῆς ἀνασκαφῆς, ἀφήνοντας ἓνα δυσαναπλήρωτο κενὸ στὸν χῶρον πού ἰδιαίτερα ἀγάπησε καὶ ὅπου μὲ τὴν ἐργατικότητα καὶ τὴ σεμνότητά του δίδαξε ἐπὶ 38 συναπτά ἔτη δεκάδες συντηρητῶν καὶ ἀρχαιολόγων.

2. Παράλληλα μὲ τὴ σύνθεση τῶν Μεγάλων Σπειρῶν συνεχίστηκε ἡ ἀναζήτηση ἐπαφῶν στὰ θραύσματα δύο ἄλλων συνθέσεων, ἐπίσης ἀπὸ τὸν δεύτερο ὄροφο τῆς Ξεστῆς 3, τῶν Κόκκινων Σπειρῶν, στὰ πλαίσια τοῦ προγράμματος «Γρίφος» (βλ. παρακάτω).

3. Ἡ σύνθεση τοῦ Δονακῶνος, ἐπίσης ἀπὸ τὴν Ξεστή 3, εἶχε ὑποστεί μεγάλη φθορά καὶ περὶ τὰ 400 σπαράγματα παρέμεναν χωρὶς ἐπαφὲς μὲ τὴν κυρία σύνθεση. Τὰ σπαράγματα αὐτὰ καταγράφηκαν, τόσο στὸν παραδοσιακὸ

4. Μ. Κυρίτση, Δ. Σακελλαρίου καὶ Β. Πατηνιώτη.

5. I. Rodriguez Manero.

κατάλογο ὅσο καὶ ἠλεκτρονικά, καὶ φωτογραφήθηκαν, προκειμένου νὰ ἐπιχειρηθεῖ ἡ εἰκονογραφικὴ μελέτη τῆς σύνθεσης ἀπὸ τοὺς ζωγράφους συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς.

4. Στὴ σύνθεση τοῦ «Βωμοῦ», ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς τοιχογραφίας τῶν λεγομένων Λατρευτριῶν, προστέθηκαν τὰ ἐντοπισμένα ἀπὸ προηγούμενα ἔτη συνανήκοντα τμήματα πυκνόφυλλου δέντρου (ἐλιᾶς;) μὲ ἀνάλογη διεύρυνση τοῦ μεταλλικοῦ πλαισίου, στὸ ὁποῖο εἶχε ἀποκατασταθεῖ (πίν. 90α).

5. Ὁλοκληρώθηκε ἡ συντήρηση καὶ συστηματικὴ μελέτη τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Κτηρίου Β (πίν. 90β), οἱ ὁποῖες ἐντάσσονται στὴ διδακτορικὴ διατριβὴ ποὺ ἐκπονεῖ στὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων ἡ συνεργάτις ἀρχαιολόγος Φραγκούλα Γεώρμα.

6. Συνεχίστηκε τὸ πρόγραμμα συνεργασίας μὲ τὸ Department of Computer Science τοῦ Πανεπιστημίου Princeton. Τὸ πρόγραμμα αὐτὸ μὲ τὴν ὀνομασία «Γρίφος» ἀποβλέπει στὴν ψηφιακὴ ἀναζήτησὴ ἐπαφῶν ἀνάμεσα στὰ σπαράγματα τοιχογραφικῶν συνθέσεων. Ἡ πειραματικὴ ἐφαρμογὴ συνεχίστηκε μὲ τὴν ἐγκατάσταση βελτιωμένου ἀπλοῦ συστήματος σάρωσης τῶν σπαραγμάτων, τὸ ὁποῖο μετὰ ἀπὸ σχετικὴ ἐκπαίδευση χειρίζονται οἱ συντηρητὲς τοῦ ἐργαστηρίου. Τὰ δεδομένα ποὺ συγκεντρώνονται ἀποστέλλονται στοὺς ἀρμόδιους εἰδικοὺς ἐπιστήμονες ποὺ ἔχουν ἐπιφορτισθεῖ μὲ τὴν ὑλοποίηση τοῦ προγράμματος.

7. Συνεχίστηκε ἡ ἐνημέρωση τοῦ ἠλεκτρονικοῦ ἀρχείου τῶν τοιχογραφιῶν, καθὼς καὶ ἡ φωτογραφικὴ τεκμηρίωση ὅλων τῶν φάσεων συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης.

8. Μετὰ ἀπὸ σχετικὴ ἀπόφαση τοῦ ΥΠΠΟ, τὸ τμήμα τοιχογραφίας μὲ παράσταση ὀδοντόφρακτου κράνους (πίν. 91α) μεταφέρθηκε στὸ Μητροπολιτικὸ Μουσεῖο τῆς Ν. Ὑόρκης γιὰ τὴν ἔκθεση *Beyond Babylon*.

9. Στὰ πλαίσια συνεργασίας μὲ τὸ Τμήμα Συντήρησης Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἔργων Τέχνης τοῦ ΤΕΙ Ἀθηνῶν, τόσο γιὰ τὴν ἄσκηση φοιτητῶν ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀνάληψη ἐρευνητικῶν προγραμμάτων συντήρησης, κλιμάκιο καθηγητῶν καὶ ὁμάδα φοιτητῶν ἐπισκέφτηκαν τὸ ἐργαστήριό καὶ παρακολούθησαν εἰδικὸ σεμινάριο.

## Β. Ἑργαστήριο Συντήρησης Κεραμικῆς

Στὸ ἐργαστήριο κεραμικῆς ὁλοκληρώθηκε ἡ μελέτη, καταγραφή καὶ φωτογράφιση τῆς Μεσοκυκλαδικῆς κεραμικῆς ἐκ μέρους τῆς συναδέλφου Δρ Εἰρήνης Νικολακοπούλου (πίν. 916). Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς σχεδίασης τῶν ἀντίστοιχων ἀγγείων, ἡ σχετικὴ μονογραφία θὰ εἶναι ἔτοιμη γιὰ δημοσίευση. Ὡς γνωστόν, ἡ Μέση Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὶς Κυκλάδες εἶναι ἐλάχιστα γνωστὴ καὶ ἡ ἀνασκαφὴ στὰ φρέατα θεμελίωσης τῶν στύλων γιὰ τὸ νέο στέγαστρο ἔφερε στὸ φῶς ἄφθονα καὶ μοναδικὰ εὐρήματα. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ δημοσίευση αὐτῆς τῆς μονογραφίας θὰ ἔλθει νὰ συμπληρώσει ἓνα μεγάλο κενὸ στὴ γνώση μας γιὰ τὴν Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὶς Κυκλάδες καὶ συνεπῶς θὰ ἀποτελέσει ἀξιόλογη συμβολὴ στὴν αἰγαιακὴ βιβλιογραφία.

Στὰ πλαίσια προετοιμασίας τῆς δημοσίευσης τοῦ Κτηρίου Β, συνεχίστηκε ἡ συντήρηση, μελέτη καὶ ἀποκατάσταση τῆς ἀντίστοιχης κεραμικῆς (πίν. 92α-β). Δύο ἀκόμη προγράμματα μελέτης σὲ ἐξέλιξη ἀποτελοῦν ἀφ' ἑνὸς ἡ κεραμικὴ τοῦ Τομέα Α καὶ ἀφ' ἑτέρου οἱ εἰσαγωγεῖς κεραμικῆς κατὰ τὴν Ὑστεροκυκλαδικὴ περίοδο<sup>6</sup>. Ἐπίσης, πραγματοποιήθηκαν δειγματοληψίες γιὰ πετρογραφικὲς καὶ χημικὲς ἀναλύσεις κεραμικῆς ποὺ στοχεύουν: α) στὴ διερεύνηση τῶν τεχνολογικῶν μεταβολῶν κατὰ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν Πρώιμη στὴ Μέση Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ καὶ β) στὴ μελέτη τῶν τεχνικῶν κατασκευῆς καὶ τὴ διαχρονικὴ χρῆση μαγειρικῶν σκευῶν τῆς Πρωτοκυκλαδικῆς, Μεσοκυκλαδικῆς καὶ Ὑστεροκυκλαδικῆς περιόδου.

## Γ. Ἑργαστήριο Λιθίνων

Στὸ ἐργαστήριο λιθίνων συνεχίστηκε μὲ τὴν ἐποπτεία τῆς Δρ. Ἀναστασίας Δεβετζῆ ἡ μελέτη τῶν ἀνόργανων χρωστικῶν οὐσιῶν, οἱ ὁποῖες ὡς τώρα ἔχουν ἐντοπιστεῖ σὲ περίπου 500 ἐργαλεῖα, καὶ ἐπιβεβαιώθηκε ἡ ἐπιτόπια παρασκευὴ καὶ χρῆση ἐρυθρῶν καὶ κίτρινων χρωστικῶν ἀπὸ ὀξείδια τοῦ μολύβδου (λιθάργυρος) (πίν. 93α), λευκοῦ ἀπὸ κερουσίτη ἢ ὑδροκερουσίτη καὶ

6. Τὴ μελέτη τῶν θεμάτων αὐτῶν ἔχει ἀναλάβει ἡ Δρ. Δ. Κρίγκα.

κυανῶν ἀπὸ ριβεκίτη (πίν. 936). Ἡ εὕρεση μεγάλης ποσότητας κονιοποιημένου χαλαζία καθὼς καὶ κομματιῶν μάζας φαγεντιανῆς (πίν. 93γ-δ) ὁδηγεῖ στὴν ἀνάγκη ἐξέτασης τυχόν ἐπιτόπιας ἐπίσης παραγωγῆς.

Μὲ τὴν εὐθύνη καὶ ἐποπτεία τῆς καθηγήτριας κ. Ἀ. Μουνδρέα-Ἀγραφιώτη συνεχίστηκε ἡ μελέτη καὶ καταγραφή ὀψιανῶν (πίν. 93ε) ἀπὸ τὰ φρέατα θεμελίωσης τῶν πεσσῶν τοῦ νέου στεγάστρου. Μὲ τὴν καταγραφή αὕτη τὸ σύνολο τῶν σχετικῶν ἀντικειμένων στὸν εἰδικὸ κατάλογο ἔφτασε στὸν ἀριθμὸ 18.457.

#### Δ. Ἐργαστήριο Ὀργανικῶν

Συνεχίστηκε ἡ μελέτη καὶ καταγραφή ὀστεολογικοῦ ὕλικου συμπληρώνοντας τὴν εἰκόνα γιὰ τὴν πανίδα τῆς προϊστορικῆς Θήρας. Μεγάλο πρόβλημα ποὺ ἀκόμη παραμένει ἄλυτο εἶναι ἡ συντήρηση καὶ ἀποθήκευση καταλοίπων ἢ ἀντικειμένων ἀπὸ ὀργανικὲς ὕλες. Σύμφωνα μὲ ἔκθεση ποὺ εὐγενῶς συνέταξε μετὰ ἀπὸ ἐπιτόπια ἐξέταση τῶν εὐρημάτων ἡ εἰδικὴ συντηρήτρια Dr Paola Cesari, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐνασχόληση εἰδικῶν συντηρητῶν, τοὺς ὁποίους δυστυχῶς ἀκόμη δὲν ἔχουμε ἐξασφαλίσει, ἀπαιτοῦνται καὶ εἰδικοὶ χώροι φύλαξης μὲ ἐλεγχόμενες συνθῆκες ὑγρασίας. Εὐελπιστοῦμε πὼς θὰ ἐξευρεθοῦν οἱ πόροι γιὰ τὴ δημιουργία τέτοιων χώρων. Πρὸς τὸ παρόν, ἡ ἀνωτέρω συντηρήτρια μᾶς προσέφερε καὶ ἐγκατέστησε ὑγρόμετρα ἀκριβείας, οἱ ἐνδείξεις τῶν ὁποίων καταγράφονται καθημερινά, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ παρακολούθηση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ὀργανικῶν ὑλῶν καὶ νὰ προσδιοριστεῖ ὁ τρόπος ἐπέμβασης γιὰ τὴ συντήρησή τους.

ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ



## ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΟ ΒΑΘΥ ΑΣΤΥΠΑΛΛΑΙΑΣ

(Πίν. 94-98)

Ἐκτεινόμενος ἀπὸ τὰ ἀνατολικά στὰ δυτικά ὁ βαθὺς ἀλλὰ μὲ ἀβαθὴ νερά κόλπος, τὸ Βαθύ, βρίσκεται στὸ βόρειο τμήμα τῆς Ἀστυπάλαιας (πίν. 94α). Στενὸς βραχίονας ξηρᾶς ὀρίζει τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ κόλπου ἀπολήγοντας σὲ λοφίσκο, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ στενότατου στομίου ποὺ συνδέει τὸν κόλπο μὲ τὸ ἀνοιχτὸ πέλαγος (πίν. 94β). Ὁ κόλπος ἀκόμη καὶ σήμερα ἀποτελεῖ ἀσφαλὲς καταφύγιο καὶ ὁ ἔλεγχος τοῦ στομίου τοῦ ἀποτελεσε μέλημα τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς ἤδη ἀπὸ τὴν Πρώιμη Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Πράγματι, στὴ βορειοανατολικὴ πλαγιά τοῦ λοφίσκου (πίν. 95α) εἶναι ἀκόμη ὁρατὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα μάλλον ὀχυρωμένου οἰκισμοῦ ποὺ ἀπὸ ἐπιφανειακὰ ὄστρακα (πίν. 95β), λίθινα σκεύη (πίν. 95γ), βραχογραφήματα (πίν. 95δ) καὶ ἓνα μαρμάρينو σχηματικὸ εἰδῶλιο φαίνεται νὰ σχετίζονται μὲ τὸν Πρωτοκυκλαδικὸ πολιτισμό.

Μὲ τὴν κατασκευὴ μνημειώδους ἀναλήμματος ποὺ ἀγκάλιαζε σὲ σχῆμα Π τὴν κορυφὴ τοῦ λοφίσκου στὶς κατωφερεῖς πλευρὲς του (βόρεια, ἀνατολικὴ καὶ νότια) διαμορφώθηκε, κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους, ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, τὸ κέντρο τῆς ὁποίας κατέλαβε ἐπιβλητικὸ κτήριο ποὺ ἀπὸ τὰ ἐναπομένοντα λείψανά του θὰ μπορούσε νὰ ἐνταχθεῖ στοὺς πύργους τῆς ἐποχῆς στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου (πίν. 96α). Προφανῶς ἡ διαμόρφωση αὐτὴ κατέστρεψε μέρος τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ. Μεσοῦντος περίπου τοῦ 20οῦ μετὰ Χριστὸν αἰῶνος, στὰ πρῶτα μεταπολεμικὰ χρόνια, μέσα στὸν πύργο ἰδρύθηκε ἀσθεστοκάμινο (πίν. 96β) γιὰ τὴν ... ἀξιοποίηση τοῦ μνημείου ὡς φτηνῆς πρώτης ὕλης (πίν. 97α). Δυστυχῶς οἱ νεοέλληνες δὲν ἔμαθαν ποτὲ ὅτι τὰ μνημεῖα ἀποτελοῦν τοὺς ἀψευδεῖς μάρτυρες ἑνδοξοῦ παρελθόντος, γιὰ τὸ ὁποῖο ὅμως ἔχουν καλὰ δασκαλευτεῖ νὰ κομπάζουν! Ἔτσι, ἀπὸ τὸ μνημεῖο σήμερα δὲν ἀπομένουν παρὰ μόνο τὰ τμήματα τοῦ κεντρικοῦ πύργου ποὺ συγκρατοῦσαν τὸ ἀσθεστοκάμινο (πίν. 97β), ὅγκοι λατύπης ἀπὸ τὸν τεμαχισμό τῶν πελεκητῶν

ὀγκολίθων γιά νά καθίσταται εὐκόλη ἡ διευθέτησή τους μέσα στό καμίни καὶ φυσικά ὅσα τμήματα τοῦ ἀναλήμματος βρίσκονταν σχετικά μακριά ἀπὸ τὴν μπούκα τοῦ καμινιού καὶ σὲ ἀπότομη κατωφέρεια (πίν. 98α). Σὲ μερικά σημεῖα ἡ φύση προσπάθησε νά κρύψει τὸ ὄνειδος μὲ θάμνους κέδρων καὶ σκίωνων.

Οἱ ὀλιγοήμερες ἐργασίες, πού ἔγιναν τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 2008 μὲ χορηγία τοῦ Ἀστυπαλίτη ὁμογενοῦς ἀπὸ τὴν Αὐστραλία Θεοδώρου Κων. Σταυλᾶ, ἀπέβλεψαν στὸν καθαρισμὸ τοῦ μνημείου ἀπὸ τὴ βλάστηση (πίν. 98β), ὥστε νά καταστεῖ δυνατὴ ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωσή του γιὰ περαιτέρω μελέτη καὶ λήψη μέτρων προστασίας του.

ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗΣ  
ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ

(Πίν. 99-101)

Συνεχίστηκαν κατά τὸ 2008, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου, οἱ ἐργασίες μελέτης καὶ συντήρησης εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν Ζάκρου, ποὺ ἔχουν ὡς στόχο τὴν τελικὴ δημοσίευση τῆς θέσης. Στὸ ἐφετινὸ πρόγραμμα ἔλαβαν μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι Α. Βασσάλος, Μ. Ζαμπανίνι, Δ. Κρίγκα, Β. Πετράκης, Α. Σαλίχου, Ε. Σουλιώτη, Μ. Τσιμπουκάκη, Α. Φραντζεσκάκης καὶ Γ. Χαρίτος, οἱ προπτυχιακοὶ φοιτητὲς Α. Καλοκαιρινὸς καὶ Α. Κανατσέλου καὶ οἱ συντηρητὲς ἀρχαιοτήτων Κ. Νικάκης, Μ. Νικάκης καὶ Ε. Καρδαρά. Τὴ σχεδίαση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων στὴ θέση ἀνέλαβαν οἱ ἀρχιτέκτονες Ἀθ. καὶ Ἀγγ. Νακάσης. Βοήθεια στὴ συντήρηση καὶ σχεδίαση τῶν εὐρημάτων προσέφερε, ὅπως κάθε χρόνο, ἡ Ὁμάδα Ὑποστήριξης Δημοσιεύσεων τοῦ Κέντρου Μελέτης τοῦ Institute for the Aegean Prehistory στὴν Ἀνατολικὴ Κρήτη (INSTAP Study Center for East Crete). Ἐπιστήμονες ἀπὸ τὸ ἴδιο ἴνστιτούτο, ὑπὸ τὴν εὐθύνη καὶ ἐπίβλεψη τῆς ἀρχαιολόγου δρ. Ε. Shank, κατέγραψαν καὶ φωτογράφησαν στὸ Ἐργαστήριο Συντήρησης Εὐρημάτων Ζάκρου τίς νέες ὑπὸ συντήρηση τοιχογραφίες ἀπὸ τὸ ΥΜ Ι ἀνάκτορο. Διοικητικὴ ὑποστήριξη προσέφεραν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τῶν Ἀθηνῶν, οἱ ΚΓ' καὶ ΚΔ' Ἐφορεῖες Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ ἡ Βρετανικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν. Τὸ ἔργο ὑποστήριξαν οἰκονομικὰ τὸ Institute for the Aegean Prehistory (INSTAP) καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἐνῶ τὸ Ἰδρυμα Ψύχα διέθεσε εἰδικὴ πίστωση γιὰ τὴ συντήρηση τῶν χάλκινων ἀντικειμένων. Πρὸς ὅλους τοὺς ἀνωτέρω ὀργανισμοὺς καὶ φορεῖς ἐκφράζονται καὶ ἀπὸ ἐδῶ θερμότατες εὐχαριστίες.

### Α. Καταγραφή κεραμικῶν ομάδων ἀπὸ τὸ ΥΜ Ι ἀνάκτορο

Στὸ Ἡράκλειο, μὲ τὴν ἐπίβλεψη καὶ εὐθύνη τῆς ἀρχαιολόγου Μικέλας Ζαμπανίνι, συνεχίστηκε ἡ καταγραφή κεραμεικῆς ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου 1966. Πιὸ συγκεκριμένα, τὸ ὕλικὸ ποὺ ἐξετάσθηκε προέρχεται ἀπὸ τὰ δωμάτια XLIV καὶ XLV τοῦ Νότιου Ἑργαστηριακοῦ Τομέα καὶ τοὺς χώρους LXX καὶ LXXI τῆς Ἀνατολικῆς Πτέρυγας (τῆς λεγόμενης «Τυκτῆς Κρήνης» καὶ τοῦ «Θαλάμου τῆς Πηγῆς» ἀντίστοιχα).

Στὶς ομάδες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ δύο πρῶτα δωμάτια ὑπερισχῶν ποσοτικὰ ἢ χονδροειδῆς, καθημερινῆς χρήσης, κεραμεικῆ, γεγονὸς ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴ χρήση τοῦ Νότιου Τομέα ὡς χώρου ἀποθήκευσης, καθὼς καὶ παραγωγῆς τροφῆς καὶ ἄλλων ἀγαθῶν. Ἡ σπανιότερα ἀπαντῶμενη λεπτότερη κεραμεικὴ ἀνήκει κατεξοχὴν στὴν ΥΜ Ιβ περίοδο, διακοσμημένη στὴν τεχνοτροπία τοῦ «σκοτεινοῦ ἐπὶ ἀνοικτοῦ» («dark on light») – συχνὰ μὲ λευκὲς ἐπικοσμήσεις. Ἀντιπροσωπεύεται ἐπίσης, ἂν καὶ λιγότερο, ἡ ἀμέσως προηγούμενη ΜΜ ΙΙβ-ΥΜ Ια φάση. Κάποιες ἀπὸ τὶς ἀποθέσεις ἐμφανίζονται διαταραγμένες καὶ μπορεῖ νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι ἡ σχετικὰ συχνὴ παρουσία ὀστράκων μὲ διακόσμηση «ἀνοικτοῦ ἐπὶ σκοτεινοῦ» σχετίζεται μὲ τὴ χρήση παλαιότερων τοίχων, ποὺ ἀποτελοῦν τὰ λείψανα πρωιμότερων οἰκοδομημάτων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦωματίου XLV, ὅπου ἓνα διαχώρισμα στὸ ὑπόγειο ταυτίζεται πιθανότατα μὲ τὸ θεμέλιο τοίχου κτίσματος πρωιμότερης φάσης.

Ἡ κεραμεικὴ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ δωμάτιο XLIV εἶχε καταγραφεῖ σχεδὸν στὸ σύνολό της κατὰ τὸ 2007. Ἀπὸ τὰ κομμάτια ποὺ ἀνήκουν στὶς ἐναπομείναντες ομάδες ποὺ μελετήθηκαν ἐφέτος, ἄξια ἀναφορᾶς εἶναι ἓνας τμηματικὰ σωζόμενος, μόνωτος ἡμισφαιρικός κύαθος τῆς ΥΜ Ιβ περιόδου καὶ δισκοειδές, ἀμφίκυρτο, ὕφαντικό βάρος, μὲ μία ὀπὴ ἀνάρτησης καὶ ἐπιπέδωση κατὰ τὴν περιφέρεια.

Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς κεραμεικῆς ποὺ ἐξετάσθηκε κατὰ τὴν ἐφετινὴν περίοδο (2008) προέρχεται ἀπὸ τό, γειτονικὸ μὲ τὸ παραπάνω, δωμάτιο XLV. Οἱ δεκαεννέα (19) ομάδες ποὺ καταγράφηκαν προέρχονται κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ τὰ ἀνώτερα στρώματα τῆς ἐπίχωσης, γεγονὸς ποὺ ἐρμηνεύει τὴν παρουσία θραυσμάτων διαφόρων χρονολογικῶν περιόδων. Ὡς πρὸς τὴν τυπολογία τῶν ἀγγείων ποὺ ἀντιπροσωπεύονται, κυρίαρχη θέση ἀνάμεσα στὰ σχήματα

κατέχει τὸ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο (καταγράφηκαν θραύσματα περίπου τετρακοσίων δειγμάτων), ἐνῶ ἀκολουθεῖ σὲ συχνότητα ὁ ἄωτος ἡμισφαιρικὸς κύαθος. Ἄλλα σχήματα εἶναι τὸ ρυτό, σφαιρικὸ ἢ ὠοειδοῦς τύπου, ὁ λύχνος, τὸ πύραυνο, τὸ πυριατήριο καὶ ἡ ἀρύταινα. Στὸν τομέα τῆς διακόσμησης, οἱ τεχνοτροπίες τοῦ «σκοτεινοῦ ἐπὶ ἀνοικτοῦ» καὶ ἐκείνη τοῦ «ἀνοικτοῦ ἐπὶ σκοτεινοῦ» ἀντιπροσωπεύονται σχεδὸν ἰσόποσα, ἐνῶ ἀνάμεσα στὰ θέματα χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ παρουσία τοῦ «χελωνίου», ποὺ ἐμφανίζεται σχετικὰ συχνὰ καὶ σὲ διάφορες παραλλαγές. Ἀπὸ τὰ κομμάτια ποὺ καταγράφηκαν, ξεχωρίζουν τμήματα ἀπὸ τὴ βάση καὶ τὸ τοίχωμα γεφυρόστομης στάμνου μὲ διακόσμηση καλαμοειδῶν ἐρυθροῦ χρώματος, θραύσματα ἀπὸ τὸ ἀνώτερο ἡμισυ σφαιρικὸ ρυτοῦ μὲ διακόσμηση ποὺ μιμεῖται κροκαλοπαγὴ λίθο (πίν. 99α), κομμάτι ἀπὸ τὸ τοίχωμα κυπέλλου τύπου Βαφειοῦ μὲ διακόσμηση σπειρῶν, τὸ ἄνω μέρος σώματος γεφυρόστομου σκύφου μὲ θέμα λεπτῶν καλαμοειδῶν σχεδιασμένων μὲ καστανέρυθρο χρῶμα καὶ ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς θραυσμάτων πιθανῶς καδόσχημου ἀγγείου μὲ διακόσμηση ζώνης σπειρῶν πλαισιούμενης ἀπὸ πλατιές ἐρυθρές περιφερικὲς ταινίες. Οἱ κεραμικὲς ὁμάδες περιελάμβαναν ἀκόμα κομμάτια πῆλινων ἀγωγῶν, τμήμα ἐσχάρας καὶ τρία ὑφαντικὰ βάρη. Τέλος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεραμική, καταγράφηκαν πολλὰ κόκαλα ζώων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ κομμάτια ἀπὸ σιαγόνες αἰγοειδῶν καὶ βοοειδῶν (πίν. 99β) καὶ τμήμα ἐνδιαφέροντος ἀντικειμένου μικροῦ μεγέθους, ἀπὸ τεφρὸ λίθο, σὲ σχῆμα ταλάντου.

Οἱ ὁμάδες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τοὺς χώρους LXX καὶ LXXI χαρακτηρίζονται κυρίως ἀπὸ τὴν παρουσία ἀκόσμητων ἀγγείων ἀποθήκευσης, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀμφορέων καὶ πίθων. Ἀνάμεσα στὰ κομμάτια ποὺ ἀντιπροσωπεύουν ἄλλα σχήματα, ξεχωρίζει τὸ κάτω μέρος ἡθομπυξίδας μὲ διακόσμηση περιφερικῶν ταινιῶν καὶ καθ' ὕψος σωζόμενη δίωτη λεκανίδα (πίν. 99γ). Ἄξια μνείας εἶναι, ἀκόμα, ἡ παρουσία κομματιῶν πῆλινων ἀγωγῶν δύο τύπων καὶ θραύσματος κυλινδρικοῦ ποδιοῦ ὑψηλοῦ λίθινου κιονωτοῦ σκεύους, λύχνου ἢ τράπεζας προσφορῶν.

## Β. Καταγραφὴ καὶ προκαταρκτικὴ μελέτῃ εύρημάτων στὴ Ζάχρο

Στὴ Ζάχρο συνεχίσθηκαν οἱ ἐργασίες διαλογῆς καὶ καταγραφῆς τοῦ κεραμικοῦ ὕλικου ποὺ βρίσκεται στὴν ἀποθήκη τοῦ Ἀνασκαφικοῦ Οἰκίσκου.

Κατὰ τὴν ἐφετινὴ περίοδο (2008) καταγράφηκαν σαράντα ἑξὶ (46) ομάδες τῶν ἀνασκαφικῶν περιόδων 1985 καὶ 1986, πού προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὰ τεχνητὰ ἀνδρὰ στὴν κλιτὺ τοῦ ΝΔ λόφου (ἢ «Λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου») καὶ τὸ λίγο βορειότερα ἀπὸ αὐτὰ εὐρισκόμενο Κτήριο Θ.

Ἡ κεραμεικὴ τοῦ Κτηρίου Θ ἀποδείχθηκε πολὺ ἀποσπασματικὴ καί, στὶς περισσότερες περιπτώσεις, προέρχεται ἀπὸ διαταραγμένα στρώματα, ἀφοῦ τὸ οἰκοδόμημα εἶχε σωθεῖ μόνο κατὰ τὰ θεμέλια ὀρισμένων ἀπὸ τοὺς τοίχους του. Ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα, καλύτερα ἀντιπροσωπεύονται οἱ φάσεις ΥΜ Ι6 καὶ ΥΜ ΙΙΑ2, οἱ ὁποῖες θὰ πρέπει νὰ ἀντιστοιχοῦν μὲ τὶς περιόδους χρήσης τοῦ οἰκήματος. Πολὺ ἐνδιαφέρουσα, ὅμως, εἶναι ἡ ἀνεύρεση, σὲ ομάδα πού προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἀμέσως βόρεια τοῦ ἐν λόγῳ κτηρίου, μεγάλου τμήματος μιᾶς, πιθανότατα κνωσιακῆς, ΥΜ ΙΙ ἐφυραϊκῆς κύλικας μὲ διακόσμηση ρομβοειδοῦς θέματος, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὁποίου ἔχει γραφεῖ σταυρὸς μὲ παχιᾶς ἀκτίνες. Ἡ παρουσία τοῦ ἀγγείου αὐτοῦ, ἔστω καὶ ἀστρωματογράφου, ἐπιβεβαιώνει, ὅτι, ἀντίθετα μὲ ὅσα ὡς τώρα εἶχαν ὑποστηριχθεῖ, κατὰ τὴν ΥΜ ΙΙ περίοδο – καὶ σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὴ μεγάλη καταστροφὴ τῆς ΥΜ Ι6 πού ἐπληξε ἀνάκτορο καὶ οἰκισμό – ἡ θέσις ἐπανακατοικήθηκε καὶ διατηροῦσε στενὲς ἐπαφὲς μὲ τὴν Κνωσό, ἀπὸ τὴν ὁποία μάλιστα εἰσήγαγε καλῆς ποιότητος ἐπιτραπέζια ἀγγεῖα.

Ἡ κεραμεικὴ ἀπὸ τὸ ἀνώτερο τῶν «Ἀνδρῶν τῆς πλαγιάς τοῦ λόφου» πού ἐξετάσθηκε ἐφέτος περιελάμβανε κυρίως ἀκόσμητα ἀγγεῖα πόσης, κατὰ τὸ πλεῖστον ἄωτα κωνικά κύπελλα καὶ κυάθους. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν σωθεῖ ἀκέραια ἢ κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμήμα τους (πίν. 100α-δ), γεγονός πού ἐπιβεβαιώνει ὅτι τὰ ἀνδρὰ δὲν εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ μόνο ὡς χώρος ἀπόρριψης σπασμένης κεραμεικῆς. Ὑπὸ τὸ φῶς τῆς τελευταίας αὐτῆς παρατήρησης, ἡ ὑπόθεσις τοῦ ἀνασκαφέα, ὅτι τὰ τεχνητὰ διαμορφωμένα μὲ μεγάλους ὀγκόλιθους ἀνδρὰ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἓνα εἶδος ὑπαίθριου ἱεροῦ, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ.

### Γ. Συντήρηση εὐρημάτων

Στὸ Ἔργαστήριο Συντήρησης Εὐρημάτων Ζάκρου, στὸν Ἅγιο Νικόλαο, συνεχίσθηκε καὶ ὁλοκληρώθηκε ἡ συντήρηση τῶν εὐρημάτων τοῦ Κτηρίου Ν τοῦ ΒΔ λόφου ἀνασκαφικῆς περιόδου 1986, ἡ ὁποία εἶχε ξεκινήσει κατὰ τὸ

2007. Ἀποκαταστάθηκαν ἀκόμα ἀρκετὰ ἀγγεῖα μικροῦ μεγέθους, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ξεχωρίζουν δύο τουλάχιστον βαθιοὶ ἄωτοι κύαθοι με πρόχυση (“pulled-rim bowls”) χαρακτηριστικοὶ τῆς ὙΜ ΙΙΑ2 περιόδου, γεγονὸς ποὺ ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἡ ἐπαναχρησιμοποίηση τῆς οἰκίας κατὰ τὴν ἐν λόγω φάση ἦταν πιὸ ἐκτεταμένη ἀπὸ ὅσο μέχρι σήμερα πιστευόταν.

Στὸν ἴδιο χῶρο ξεκίνησε ἡ συντήρηση τοῦ κεραμικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸ Κτήριο Δ τοῦ ΒΔ λόφου, τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ 1980. Μέχρι σήμερα ἔχουν ἀποκατασταθεῖ πάνω ἀπὸ σαράντα (40) ἀγγεῖα μέσου καὶ μικροῦ μεγέθους, ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔφεραν γραπτὴ διακόσμηση. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν κομψὸς γεφυρόστομος σκύφος με διακόσμηση σπειρῶν στὸν ὦμο, μέγας μόνωτος κύαθος με βλαστόσπειρες σχεδιασμένες σὲ τεχνοτροπία «σκοτεινοῦ ἐπὶ ἀνοικτοῦ» (πίν. 101α), ἄλλος κύαθος με θέμα ἀνάλογο ἀλλὰ ἐκτελεσμένο σὲ τεχνοτροπία «ἀνοικτοῦ ἐπὶ σκοτεινοῦ», κύαθος με διακόσμηση ὀριζόντιας φυλλοφόρας ταινίας με κεντρικὸ στέλεχος καὶ ὠραῖος παλαιοανακτορικὸς σκύφος διακοσμημένος στὸν «πολύχρωμο ρυθμὸ» ἀνατολικῆς Κρήτης. Τὸ σύνολο περιλαμβάνει ἀκόμα ἓναν ἀκόσμητο γεφυρόστομο σκύφο, μία μεγάλη εὐρύστομη πρόχου, μία δίωτη κολουροκωνικὴ λεκανίδα, πέντε ἀκόσμητες προχοῖσκες διαφόρων τύπων, μία μικρὴ τριποδικὴ χύτρα με κάθετη τοξοειδὴ λαβὴ καὶ πάνω ἀπὸ τριάντα ἀκόσμητα ἀγγεῖα πόσης, κυρίως ἄωτα κωνικά κύπελλα καὶ κύαθους.

Μὲ εἰδικὴ χρηματοδότηση τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα, ἔγινε δυνατὴ, ἐπίσης, ἡ συντήρηση ἀριθμοῦ χάλκινων ἀντικειμένων, ποὺ προέρχονται κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ τὸ ὙΜ Ι ἀνάκτορο. Πολὺ σημαντικὴ ὑπῆρξε ἡ συντήρηση μεγάλου διπλοῦ πέλεκυ τοῦ τελετουργικοῦ τύπου (πίν. 101β), ὅπως καὶ ἐνὸς μακροῦ, διπλωμένου στὰ δύο, ὀδοντωτοῦ πριονιοῦ γιὰ ξυλεῖα. Τὸ σύνολο περιλαμβάνει, ἀκόμα, μερικὰ μικρότερα ἐργαλεῖα διαφόρων τύπων, ἀνάμεσά τους σμιλῶν, τρυπάνων καὶ μαχαιριῶν.

Τέλος, ξεκίνησε ἡ συντήρηση μερικῶν σχετικὰ μεγάλων τμημάτων τοιχογραφιῶν, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν χῶρο XLVI τοῦ Νότιου Ἑργαστηριακοῦ Τομέα τοῦ ἀνακτόρου. Οἱ συνθέσεις φαίνεται νὰ εἶναι περισσότερες ἀπὸ μία καὶ περιλαμβάνουν κυρίως φυτικὰ θέματα, ἀλλὰ καὶ ἄσχημα διατηρημένη παράσταση στὴν ὁποία διακρίνεται ἀμυδρὰ ἡ ράχη καὶ ἡ κοιλιὰ μεγάλου ζώου (ταύρου;).

#### Δ. Σχεδίαση ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων στὴ Ζάκρο

Στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς Ζάκρου, τέλος, οἱ ἀρχιτέκτονες Ἀθανάσιος καὶ Ἀγγελος Νακάσης, μὲ τὴ βοήθεια σπουδαστῶν τῶν ΤΕΙ συντήρησης, ὁλοκλήρωσαν τὴν ἀποτύπωση τοῦ «Κτηρίου Ἀποθετῶν τῆς Κεραμεικῆς», ποὺ βρίσκεται βόρεια τοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος. Ἐπίσης, μὲ μετρήσεις καὶ σκαριφήματα, προετοίμασαν τὴ σχεδίαση τοῦ, γειτονικοῦ σὲ αὐτό, μεγάλου Κτηρίου Η.

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝ

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

### ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ\*

Ίδιαίτερα πλούσιο σὲ δημοσιεύσεις τῶν ἀνασκαφῶν μας ὑπῆρξε τὸ 2008 μὲ τὴν ἔκδοση πολλῶν σημαντικῶν βιβλίων καὶ τῶν περιοδικῶν μας.

Ἀπὸ τὰ περιοδικὰ ἐκδόθηκαν οἱ τόμοι 146 καὶ 147 τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῶν ἐτῶν 2007 καὶ 2008 μὲ μελέτες ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος. Τῶν Πρακτικῶν ἐκδόθηκε ὁ τόμος 161 τοῦ 2006 μὲ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐκθέσεις τῆς χρονιάς ἐκείνης, καθὼς καὶ ὁ τόμος 54 τοῦ Ἔργου 2007 ποὺ διενεμήθη πέρυσι. Ἐκδόθηκαν ἀκόμη τέσσερα τεύχη τοῦ χρονογραφικοῦ καὶ ἱστοριογραφικοῦ περιοδικοῦ ὁ Μέντωρ, τὰ ὁποῖα ἀπαρτίζουν τὸν 21ο τόμο τοῦ περιοδικοῦ. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ μελέτη τοῦ Συμβούλου Ἰωάννη Παπαποστόλου, συνοπτικὴ γιὰ τὴ νέα ἀνασκαφὴ τοῦ πρώιμου ἱεροῦ τοῦ Θέρμου μὲ τὴν ὁποία πλάνες τοῦ παρελθόντος διαλύονται.

Τῶν 85 τευχῶν τοῦ Μέντορος, ποὺ ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸ 1988 ἕως καὶ τὸ 2007, ἐκδόθηκε, ὡς τεύχος 86, τὸ ἀναλυτικὸ Εὐρετήριο τῶν περιεχομένων του, ποὺ συνέταξε ἡ συνεργάτις τῆς Ἑταιρείας κυρία Οὐρανία Βιζυηνοῦ. Τὸ εὐρετήριο ἐκτάσεως 110 σελίδων βοηθεῖ στὴν ἄμεση εὕρεση οἰοῦδήποτε κειμένου τοῦ περιοδικοῦ.

Μία παλαιότατη ἀνασκαφὴ τῆς Ἑταιρείας, τὴν ὁποία εἶχε διενεργήσει ὁ νεαρὸς τότε, τὸ 1891, ἀθηναιογράφος Δημήτριος Καμπούρογλου, δημοσίευσε πλήρως σὲ αὐτοτελὴ τόμο ἡ ἐρευνήτρια τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κυρία Βασιλικὴ Μαχαίρα μὲ τίτλο *Τὸ ἱερὸ Ἀφροδίτης καὶ Ἐρωτος στὴν Ἱερὰ Ὁδὸ*

---

\* Βλ. καὶ Ἔργον 2008, 127-140.

(BAE 253). Ἡ κυρία Μαχαίρα ἔπειτα ἀπὸ ἐντατικές ἔρευνες στὸν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς καὶ σὲ ἑλληνικά καὶ ξένα μουσεῖα, σχημάτισε τὴν πλήρη εἰκόνα τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν Ἑλλήνων καὶ ξένων καὶ μᾶς προσφέρει ἐμβριθὴ μελέτη τῆς τοπογραφίας, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς λατρείας τῆς Ἀφροδίτης στὸ ἱερό της πλάι στὴν Ἱερὰ Ὀδό. Ἐξετάζει ἀκόμη καὶ ἄλλα ἱερὰ τῆς Ἀφροδίτης στὴν Ἀθήνα, ἐκεῖνο τῆς βορείας κλιτύος τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τὸ ἱερό τῆς Ἀφροδίτης στὸν Ἰλισό. Ἰδιαίτερο κεφάλαιο ἀφιερώνεται στὴ συγκριτικὴ ἐξέταση τῆς λατρείας τῆς Ἀφροδίτης στὴν Ἱερὰ Ὀδὸ καὶ τὴν λοιπὴ Ἀττικὴ. Ἡ μονογραφία συμπληρώνεται μὲ τὸ ἱστορικὸ τῆς ἔρευνας τοῦ ἱεροῦ καὶ τὴν πλούσια βιβλιογραφία. Πέρασαν 118 χρόνια ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Καμπούρογλου ἀλλὰ ἡ Ἑταιρεία δὲν ξέχασε τὴν ὑποχρέωσή της, τὴν ὁποία ἐκπλήρωσε ἄριστα ἡ κυρία Μαχαίρα.

Τῶν ἀνασκαφῶν στὸ Ντικιλί Τάς, τῆς δευτέρας περιόδου, πού διενεργήθηκαν ἀπὸ τὸ 1986 ἕως τὸ 2001, ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ τὴ Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή, ἐκδόθηκε ὁ πρῶτος τόμος τῆς δημοσιεύσεως μὲ τίτλο *Dikili Tash, Village préhistorique de Macédoine orientale* (BAE 254), ὁ ὁποῖος χωρίζεται σὲ τρία μέρη, ἄνισα ὡς πρὸς τὴν ἔκτασή τους. Τὸ πρῶτο μέρος (σ. 3-19) ἐπιγράφεται «Πρόγραμμα τῶν ἐρευνῶν» («Le programme de recherches») καὶ ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὴν κυρία Χάιδω Κουκούλη Χρυσανθάκη καὶ τὸν κ. René Treuil οἱ ὁποῖοι παρέχουν τὸ ἱστορικὸ, τὸν σκοπό, τὴ γενικὴ εἰκόνα, καὶ τὸ δημοσιευτικὸ πρόγραμμα τῆς ἀνασκαφῆς τῆς περιόδου 1986 - 2001.

Τὸ δεύτερο μέρος πού ἀποτελεῖ καὶ τὸ μέγιστον τοῦ βιβλίου (σ. 21-394), ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὸν κ. Laurent Lespez καὶ φέρει τὸν τίτλο «Οἱ μεταβολές τοῦ τοπίου ἀπὸ τὴ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἕως τὴν τουρκοκρατία στὴν πεδιάδα τῶν Φιλίππων-Δράμας» («L'évolution des paysages du néolithique à la période ottomane dans la plaines de Philippes-Drama»). Ἡ μελέτη τοῦ κ. Lespez εἶναι γεωγραφικὴ καὶ γεωλογικὴ καὶ ἐκτείνεται στὴ μεταβολὴ τοῦ τοπίου τῆς πεδιάδας τῶν Φιλίππων καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Ὀλοκαίνου ἐποχῆς ἢ ὁποία εἶναι ἡ νεώτερη ἀπὸ τίς δύο, πού συνιστοῦν τὴν Τεταρτογενὴ περίοδο. Ἡ μελέτη τοῦ κ. Lespez εἶναι γεωμορφολογικὴ καὶ τοποιολογικὴ μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔννοια καὶ τὰ κριτήρια χρονολόγησής καὶ διάκρισής τῶν μεταβολῶν πού μεταχειρίζεται εἶναι διάφορα ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν ἀρχαιολόγων.

Μελέτες αὐτοῦ τοῦ εἶδους βοηθοῦν τοὺς ἀρχαιολόγους νὰ κατανοήσουν καὶ νὰ ἐρμηνεύσουν τὸν τρόπο τῆς ζωῆς καὶ τὸν πολιτισμὸ τῶν ἀνθρώπων κατὰ τὶς ἀπώτερες ἐποχὲς τῆς προϊστορίας.

Τὸ τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου (σ. 395-416) ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὶς κυρίες Χάιδω Κουκούλη Χρυσανθάκη καὶ Δήμητρα Μαλαμίδου καὶ τὸν κ. Laurent Lespez καὶ ἐπιγράφεται «Χάρτες ἀρχαιολογικοὶ τῆς πεδιάδας τῶν Φιλίππων-Δράμας καὶ τῆς γύρω περιοχῆς» («Cartes archéologiques de la plaine de Philippes-Drama et de ses bordures I et II»). Τῇ μελέτῃ ἀποτελοῦν δύο κατάλογοι ἀρχαιολογικῶν θέσεων. Ὁ πρῶτος περιέχει τὶς ἀρχαιολογικὲς θέσεις τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὴν Παλαιολιθικὴ ἕως τὴν πρῶμῃ ἐποχῇ τοῦ Σιδήρου καὶ ὁ δεύτερος κατάλογος τὶς ἀρχαιολογικὲς θέσεις ἀπὸ τὴν Ἀρχαίικῃ ἕως τὴν Παλαιοχριστιανικὴ ἐποχῇ. Ὁ κάθε κατάλογος συνοδεύεται ἀπὸ χάρτη ὅπου σημειώνονται οἱ θέσεις οἱ γνωστὲς εἴτε ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία εἴτε ἀπὸ αὐτοψία.

Ὁ πρῶτος αὐτὸς τόμος τῆς δημοσιεύσεως τῶν ἀνασκαφῶν στὸ Ντικιλί Τὰς ἀποτελεῖ τὴν ἀναγκαίαν εἰσαγωγὴν γιὰ ὅσους θὰ ἀκολουθήσουν.

Τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Μεσσήνης δύο μνημεῖα δημοσιεύονται ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα κ. Παναγιώτῃ Μπίρταχα σὲ τόμο μὲ τὸν τίτλο *Μεσσήνη. Τὸ Ὡδεῖο καὶ τὸ ἀνατολικὸ πρόπυλο τοῦ Ἀσκληπείου* (BAE 255). Γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς Μεσσήνης ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, πλὴν τῆς δημοσιεύσεως τῶν ἐτήσιων ἀποτελεσμάτων τῶν ἀνασκαφῶν ἀπὸ τὸ 1986, τρεῖς ἀκόμη τόμοι, γιὰ τὰ *Ἡρώα* τὸ 2000, τὸ *Ἀρτεμίσιον* τὸ 2001 καὶ τοὺς *Ἡρώες* τῆς Μεσσήνης τὸ 2003. Τὸ νέο βιβλίον τοῦ κ. Μπίρταχα, τέταρτον αὐτό, εἶναι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη τοῦ Ὡδείου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ προπύλου τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Τοῦ Ὡδείου μελετᾶται ἀναλυτικῶς τὸ κοῖλο, ἡ ὀρχήστρα, τὸ κτίσμα τῆς σκηνῆς, τὸ ὀρθογώνιον κέλυφος καὶ τέλος ἡ στέγασή του. Γίνεται ἀκόμη ἡ ἐξέταση καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη τῶν διαφορῶν μερῶν του, ἀνατολικοῦ, δυτικοῦ, τῶν τοίχων, τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων καὶ τῆς χρονολόγησής. Ἐπτά συστηματικοὶ κατάλογοι μελῶν τοῦ Ὡδείου, κυρίως ἐδωλίων, συνοδεύουν τὴ μελέτη, ὡς καὶ εὐρετήριον τοπωνυμίων καὶ πλήθος σχεδίων καὶ πινάκων.

Τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Σύμης Βιάννου ποὺ διευθύνει ἡ κυρία Ἀγγελικὴ

Λεμπέση, ἐκδόθηκε τὸ 2008 καὶ ὁ τέταρτος τόμος, ἔργο τῆς κυρίας Πολύμνιας Muhly, *The Sanctuary of Hermes and Aphrodite at Syme Viannou. IV. Animal images of clay* (BAE 256). Οἱ προηγούμενοι τρεῖς τόμοι εἶχαν ὡς θέματα *Τὰ χάλκινα κρητικά τορεύματα* (BAE 102) τῆς κυρίας Ἀγγελικῆς Λεμπέση, *Die Tierstatuetten aus Metall* (BAE 159) τοῦ κ. Wolfgang Schürman, καὶ *Τὰ χάλκινα ἀνθρωπόμορφα εἰδώλια* (BAE 225), τῆς κυρίας Ἀγγελικῆς Λεμπέση. Μὲ τὸν τέταρτο τόμο τῆς κυρίας Muhly δημοσιεύονται μὲ τὸν ἴδιο συστηματικὸ τρόπο τὰ πήλινα εἰδώλια ζώων ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης καὶ κατατάσσονται κατὰ εἶδος, λ.χ. ἄλογα, πουλιά, ἐξετάζεται ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ διακόσμησή τους, τὰ εἰκονογραφικὰ καὶ τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικὰ τους, τὸ ἀνασκαφικὸ τους περιβάλλον, ἡ χρονολόγησή τους καὶ γίνεται ἡ πετρογραφικὴ ἀνάλυση τῶν εἰδωλίων ἀπὸ τὶς κυρίες Ἑλένη Νοδάρου καὶ Χριστίνα Ράθωση. Τρεῖς πίνακες συγκριτικῆς χρονολόγησής καὶ ἐξάπλωσής εἰδωλίων ζώων συμπληρώνουν τὸ ἔργο τῆς κυρίας Muhly.

Γιὰ τὰ τριάντα χρόνια ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τῆς μεγάλης ἀνασκαφῆς στὸ Ἀκρωτήρι Θήρας εἶχε γίνει, τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1997 ἐπιστημονικὴ συνάντηση κατὰ τὴν ὁποία εἶχαν ἐκτεθεῖ τὰ πορίσματα τῶν ἕως τότε μελετῶν γιὰ τὸ μεγάλο ἀρχαιολογικὸ κέντρο τοῦ Ἀκρωτηρίου. Χάρης στὴν ἀρωγὴ τῆς ἐφημερίδος «Ἡ Καθημερινή» καὶ ἰδίως τοῦ κ. Ἀριστείδη Ἀλαφούζου, ἐκδόθηκαν τὰ πρακτικὰ τῆς συνάντησής ἐκείνης μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ ὁμότιμου καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου κ. Χρίστου Ντούμα μὲ τίτλο *Ἀκρωτήρι Θήρας. Τριάντα χρόνια ἔρευνας, 1967-1997. Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση 19-20 Δεκεμβρίου 1997* (BAE 257).

Ὁ τόμος αὐτὸς τῶν πρακτικῶν περιέχει 24 μελέτες δοκίμων ἀρχαιολόγων καὶ τεχνολόγων, γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ στὸ Προϊστορικὸ Ἀκρωτήρι, τὴ διατροφή, γιὰ τὴν ἀποθήκευση τῶν ἀγαθῶν, γιὰ τὴν τέχνη, γιὰ τὶς λατρευτικὲς συνήθειες καὶ πρακτικὲς, τὶς σχέσεις μὲ τὸν γύρω κόσμον καὶ τὴν τεχνολογία στὴ μελέτη τῶν τοιχογραφιῶν ἀλλὰ καὶ τοῦ στεγαστροῦ. Τὰ κείμενα αὐτὰ κάνουν πλήρως γνωστὰ σημαντικὰ εὐρήματα 30 χρόνων ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι, τὰ ὁποῖα ἐρμηνεύονται ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς.

Τῶν πορισμάτων τῶν νεωτέρων ἐρευνῶν τῶν Μυκηνῶν, τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ καὶ τοῦ Σπύρου Ἰακωβίδη, ἐκδόθηκε τὸ 2006 ὁ πρῶτος τόμος μὲ τίτλο Ἀνασκαφές Μυκηνῶν. I. Ἡ Βορειοδυτικὴ συνοικία, ἔργο τοῦ Σπύρου Ἰακωβίδη. Τὸ 2008 ἐκδόθηκε ὁ δεύτερος τόμος, ἔργο τῆς ἐρευνήτριας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κυρίας Δέσποινας Δανιηλίδου μὲ τίτλο Ἀνασκαφές Μυκηνῶν. II. Τὸ «Ἐργαστήριον» τῶν Μυκηνῶν (BAE 258). Πρόκειται γιὰ τὴ συστηματικὴ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς ἐνὸς οἰκοδομήματος ἐργαστηρίου ποὺ βρίσκεται στὴ βόρεια κλιτὺ τοῦ λόφου τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν, σὲ ἀπόσταση 100 μ. ΒΑ τῆς πύλης τῶν λεόντων.

Τὸ βιβλίο ἀποτελεῖ τὴν ἐξαντλητικὴ συστηματικὴ μελέτη τοῦ μεγάλου οἰκοδομήματος κατὰ χώρους καὶ μελετῶνται ὅλα τὰ στοιχεῖα του, θεμελίωση, τοῖχοι, δάπεδα, ἀγωγὸς καὶ ταφές, ὡς καὶ τὰ κινητὰ εὐρήματα, πρῶτα ἢ κεραμεικὴ τῶν προϊστορικῶν καὶ ἱστορικῶν χρόνων, τὰ μικρὰ εὐρήματα, εἰδῶλια λίθινα, μετὰλλινα, ὀστέινα, κονιάματα. Τὸ ἔργο συμπληρῶνεται μὲ τὴν ἱστορίαν καὶ χρονολόγησιν τοῦ συγκροτήματος τοῦ «Ἐργαστηρίου» καὶ μὲ καταλόγους τῶν εὐρημάτων κατὰ χώρους.

Στις 7 Μαΐου τοῦ 2006 σᾶς εἶχα παρουσιάσει τὴν δημοσίευσιν τοῦ πρώτου τόμου τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Ἑλευσίνος, ποὺ εἶχε συντάξει ὁ καθηγητὴς κ. Kevin Clinton, ἔκδοσή μας τοῦ 2005 ποὺ τὸν ἀποτελοῦν δύο μέρη. Τὸ πρῶτον περιέχει τὶς ἐπιγραφὰς καὶ τὸ δεύτερον τοὺς πίνακες. Χρειάστηκαν πέντε χρόνια γιὰ τὸ ἔργο τῆς διόρθωσης τῶν δοκιμῶν καὶ τῆς ἐκτύπωσης.

Σήμερα σᾶς παρουσιάζεται ὁ δεύτερος τόμος τοῦ ἔργου τοῦ κ. Kevin Clinton, *Eleusis. The Inscriptions on Stone. Documents of the Sanctuary of the two Goddesses and Public Documents of the Deme. Commentary* (BAE 259) καὶ περιέχει τὰ ἐπιγραφικὰ, ἱστορικὰ, φιλολογικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ ὑπομνήματα τῶν 686 ἐπιγραφῶν τοῦ πρώτου τόμου, τὰ ὁποῖα ἐκτείνονται σὲ 500 σελίδες. Καὶ ὁ τόμος τοῦτος χρειάστηκε περίπου 3 χρόνια γιὰ τὶς διορθώσεις καὶ τὴν ἐκτύπωσίν του. Μὲ τὴ δημοσίευσίν του ἡ Ἑταιρεία προσφέρει ἓνα πολὺ σημαντικὸ ἔργο γιὰ τὴ γνώσιν τοῦ δήμου τῆς Ἑλευσίνος καὶ τῆς ἐκεῖ λατρείας ὡς καὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Ἀττικῆς. Ἐκεῖνο ποὺ ἔχει κάπως συναισθηματικὴ σημασίαν εἶναι ὅτι 126 χρόνια μετὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφὴ τῆς Ἑταιρείας στὴν Ἑλευσίνα, μὲ τὸν Δημήτριον Φίλιον, παρουσιάζεται ὁλοκληρω-

μένη ἢ δημοσίευση τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ ἐλευσινιακοῦ ἱεροῦ ὡς πρὸς τὶς ἐπιγραφές, τὶς πρῶτες δημοσιεύσεις τῶν ὁποίων εἶχαν κάνει τὸ 1883 ὁ Δημήτριος Φίλιος καὶ ὁ Χρῆστος Τσουντας στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

### ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ\*

Συνεχίστηκε τὸ ἔργο τῆς ἠλεκτρονικῆς παρουσίας τοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας (βλ. Ἔργον 2007, 99-101) καὶ ὁλοκληρώθηκε τὸ πρόγραμμα γιὰ τὸ ὁποῖο ὑπῆρξε χρηματοδότηση.

Ἡ Ἑταιρεία στὸ πρόγραμμα «Κοινωνία τῆς Πληροφορίας» Γ' ΚΠΣ Ἀξονας 1: Παιδεία-Πολιτισμός, Μέτρο 1.3 «Τεκμηρίωση, Ἀξιοποίηση καὶ Ἀνάδειξη τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ», πρόσκληση 172 ἀνέλαβε τὴν ὑλοποίηση τοῦ ἔργου «Ψηφιοποίηση καὶ τεκμηρίωση τμήματος τοῦ φωτογραφικοῦ καὶ ἀνασκαφικοῦ ἀρχείου τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας», τὸ ὁποῖο ὁλοκληρώθηκε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 2008 καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα 3 ὑποέργα:

Τὸ Ὑπόεργο 1 («Ἐπιστημονικὴ τεκμηρίωση τοῦ ψηφιοποιημένου ὑλικοῦ») ἔχει ὁλοκληρωθεῖ. Ἀντικείμενό του ἦταν ἡ ἐπιστημονικὴ τεκμηρίωση 140 περίπου ομάδων μνημείων καὶ ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν Στερεὰ Ἑλλάδα (πλὴν Ἀττικῆς) καὶ τὴν Θεσσαλία μὲ ἐπιστημονικὰ λήμματα στὴν ἐλληνικὴ, ἀγγλικὴ καὶ γερμανικὴ γλῶσσα. Τὰ λήμματα ἐνσωματώνουν καὶ ψηφιοποιημένες φωτογραφίες μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δίδεται πλῆρες ἐπιστημονικὸ κείμενο γιὰ κάθε ἀνασκαφή. Τὸ ἔργο ἔχει ὑλοποιηθεῖ μὲ αὐτεπιστασία (ἴδια μέσα) ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ προσλήφθηκαν συνολικὰ ἑξι νέοι ἀρχαιολόγοι στὴν πλειονότητά τους διδάκτορες τῆς προϊστορικῆς καὶ κλασικῆς ἀρχαιολογίας καὶ τέσσερις μετα-

---

\* Βλ. καὶ Ἔργον 2008, 141-146.

φραστές με ἐμπειρία στὴ μετάφραση ἑλληνικῶν ἀρχαιολογικῶν κειμένων στὴν ἀγγλικὴ καὶ γερμανικὴ γλώσσα. Ἔργο τῶν ἀρχαιολόγων ἦταν ἡ σύνταξη τῶν ἐπιστημονικῶν λημμάτων με βάση κυρίως τὰ στοιχεῖα τῶν ἀνασκαφῶν ποὺ ἐμπεριέχονται στὰ Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (ΠΑΕ) καὶ τὴ σχετικὴ ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία γιὰ κάθε ἀνασκαφή.

Τὸ Ὑπόεργο 2 («Ψηφιοποίηση τμήματος τοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας») ἔχει ὁλοκληρωθεῖ. Ἀντικείμενό του ἦταν ἡ ψηφιοποίηση περίπου 8.000 φωτογραφιῶν, σχεδίων καὶ διαφανειῶν τοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Στὸ ἔργο αὐτὸ συμπεριελήφθη ἡ ψηφιοποίηση τοῦ Ἡμερολογίου Ὑπηρεσίας τοῦ Παναγιώτη Εὐστρατιάδη, τὸ ὁποῖο περιέχει πολὺτιμα στοιχεῖα γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ἀρχαιοτήτες τὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ὁ Εὐστρατιάδης ἦταν Γενικὸς Ὑπουργὸς Ἀρχαιοτήτων (1864-1883).

Ἡ ὑλοποίηση τοῦ ὑποέργου 2 ἔγινε ἀπὸ ἀνάδοχο ἐταιρεία μετὰ ἀπὸ διαγωνισμό καὶ σύμφωνα με τὰ διεθνῆ πρότυπα καὶ τὶς πρακτικὲς ποὺ διέπουν τὴν διαδικασία ψηφιοποίησης τεκμηρίων φωτογραφικοῦ ἀρχείου. Οἱ ψηφιοποιημένες φωτογραφίες ἔχουν ἀποθηκευτεῖ σὲ πληροφορικὸ σύστημα ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ταχεία καὶ ἀποδοτικὴ χρῆση τους καὶ τὴ διάθεσή τους στὸ διαδίκτυο μέσω τῆς δικτυακῆς πύλης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς διαδικασίας ψηφιοποίησης ἔγινε καὶ ἡ προμήθεια ἐνὸς ὑπολογιστικοῦ συστήματος. Στὰ πλαίσια τοῦ ὑποέργου αὐτοῦ ὑλοποιήθηκε καὶ ἓνα διαδραστικὸ παιχνίδι. Σκοπὸς τοῦ παιχνιδιοῦ αὐτοῦ εἶναι ἡ διευκόλυνση τῆς πρόσβασης στὸ πρόγραμμα καὶ ἡ ἐξοικείωση τοῦ εὐρύτερου κοινοῦ με τὰ σημαντικότερα στάδια τῆς ἐξέλιξης τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης καὶ ἔρευνας τοῦ ἑλληνικοῦ παρελθόντος.

Τὸ Ὑπόεργο 3 («Προβολὴ τοῦ ἔργου ψηφιοποίησης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας») εἶχε ὡς ἀντικείμενο τὴν ὑλοποίηση ἐκθεσης, μέσω τῆς ὁποίας παρουσιάστηκαν σὲ ἓνα εὐρὺ κοινὸ τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἔργου τῆς ψηφιοποίησης καὶ διάθεσης στὸ διαδίκτυο τμήματος τοῦ ἐξαιρετικὰ σημαντικοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου ποὺ θρίσκεται στὴν κατοχὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸ 1837 (ἔτος ἰδρύσεώς της) ἕως σήμερα. Ἡ ὑλοποίηση τοῦ ὑποέργου ἔχει ὁλοκληρωθεῖ.

Τὴν 31 Μαρτίου 2009 ἀπονεμήθηκε στὴν Ἑταιρεία Βραβεῖο Ἀριστείας γιὰ τὸ ἔργο τῆς ψηφιοποίησης.

Ἡ «Σχολὴ Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης» λειτούργησε γιὰ δέκατὴ ἑνατὴ χρονιά ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς Συμβούλου κυρίας Ντόρας Βασιλικοῦ, ἀπὸ 5 Νοεμβρίου 2008 ἕως 18 Μαρτίου 2009. Τὰ 17 δῶρα μαθήματα τῆς περιόδου εἶχαν γενικὸ τίτλο «Ἀπὸ τὸ παλάτι τοῦ Κάδμου στὸ ἱερὸ τῆς Ἀφαίας» καὶ διδάχθηκαν ἀπὸ μέλη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, Ἕλληνες καὶ ξένους καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου καὶ διακεκριμένους ἀρχαιολόγους. Ἡ παράδοση τῶν μαθημάτων ἔγινε κατὰ τὴν ἑξῆς χρονολογικὴ σειρά:

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, Διευθυντὴς τῆς Θ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, 5, 12, 19 Νοεμβρίου 2008: *Προϊστορικὴ Βοιωτία: Πορίσματα παλαιῶν καὶ νέων ἐρευνῶν* • *Ἡ Θήβα στὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ* • *Ἀπὸ τὴν «ἄγνωστη» Θήβα τῶν ἱστορικῶν χρόνων.*

MARGHERITA BONANNO ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, Καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης Tor Vergata, 26 Νοεμβρίου 2008: *Παρατηρήσεις στὴν Πλαστικὴ Τέχνη τῆς ἀρχαίας Βοιωτίας. Γλυπτικὴ-εἰδωλοπλαστικὴ.*

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, 3, 10 Δεκεμβρίου 2008: *Ἡ Εὔβοια καὶ ὁ Ὠρωπὸς κατὰ τὴν πρωτογεωμετρικὴ καὶ πρώιμη γεωμετρικὴ ἐποχὴ (11ος-9ος αἰ. π.Χ.)* • *Ἡ Εὔβοια καὶ ὁ Ὠρωπὸς κατὰ τὴ γεωμετρικὴ καὶ ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ (8ος-6ος αἰ. π.Χ.).*

STEPHAN SCHMID, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου, 17 Δεκεμβρίου 2008: *Ἡ Ἐρέτρια ἀνὰ τοὺς αἰῶνες.*

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀρχαιολόγος ὙΠΠΟ, 14 Ἰανουαρίου 2009 (6-7, 1η ὥρα): *Προϊστορικὴ Εὔβοια.*

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΚΑΤΑΚΗΣ, Διδάκτωρ Ἀρχαιολογίας, 14 Ἰανουαρίου 2009 (7-8, 2η ὥρα): *Ἡ Εὔβοια ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἕως καὶ τοὺς ρωμαίους χρόνους.*

HANS RUPPRECHT GOETTE, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Giessen, 21 Ἰανουαρίου 2009: *Ἀρχαιολογία τῶν ἀρχαίων Δήμων τῆς Ἀττικῆς.*

MARIA ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ, Ὁμ. καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 28 Ἰανουαρίου 2009: *Ὁ Μαραθὼν στὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ.*

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Ἀκαδημαϊκός, Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολο-

- γικῆς Ἑταιρείας, 4 Φεβρουαρίου 2009: *Τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ὠρωποῦ. Ὁ Μαραθὼν τῶν ἱστορικῶν χρόνων.*
- ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ, Ἀρχαιολόγος, 11 Φεβρουαρίου 2009: *Τὸ ἱερὸ τῶν αἰγυπτίων θεῶν στὸν Μαραθῶνα.*
- ΕΥΓΕΝΙΑ ΒΙΚΕΛΑ, Καθηγήτρια τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου, 18 Φεβρουαρίου 2009: *Τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Βραυρώνα. Ἕνα ἰδιότυπο ἱερὸ τῆς Ἀττικῆς.*
- ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΕΤΡΑΚΟΣ, 25 Φεβρουαρίου 2009: *Ὁ δῆμος τοῦ Ραμνοῦντος.*
- ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΑΠΑΓΓΕΛΗ, Ἀρχαιολόγος ὙΠΠΟ, 4 Μαρτίου 2009: *Ἐλευσίνα: Ἡ ἐξέλιξη τῶν οἰκισμῶν καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρος στὴν Ἀρχαιότητα.*
- KLAUS-VALTIN VON EICKSTEDT, Διδάκτωρ Ἀρχαιολογίας, 11 Μαρτίου 2009: *Ὁ Πειραιάς. Ἱστορία καὶ τοπογραφία.*
- ΕΛΕΝΗ WALTER ΚΑΡΥΔΗ, Καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Saarbrücken, 18 Μαρτίου 2009: *Αἶγινά.*
- Σὲ συνάφεια μὲ τὸ πρόγραμμα τῶν μαθημάτων τῆς Σχολῆς ἔγιναν στὴν Ἑταιρεία καὶ οἱ ἀκόλουθες εἰδικές ὁμιλίες:
- ΚΙΚΗ ΔΗΜΟΥΛΑ, Ἀκαδημαϊκός, 26 Ἰανουαρίου 2009: *Ἔρανος σκέψεων γιὰ τὴν ἀνέγερση τίτλου ὑπὲρ τῆς ἀστέγου αὐτῆς ὁμιλίας.*
- ΣΠΥΡΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ, Ἀκαδημαϊκός, 2 Φεβρουαρίου 2009: *Σαίξπηρ: Ἀντώνιος καὶ Κλεοπάτρα, μία τραγωδία ὤριμων ἐραστῶν.*
- ΜΙΧΑΗΛΣ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Missouri, 2 Μαρτίου 2009: *Ἡ Προϊστορικὴ Ἐλευσίνα καὶ οἱ ἀπαρχές τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων.*
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Διδάκτωρ Ἀρχαιολογίας, 16 Μαρτίου 2009: *Πρόσφατα εὐρήματα ἀπὸ τὴ Δῆλο. Στερέωση καὶ συντήρηση μνημείων.*
- ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟῦ ΧΩΡΟῦ ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ, 23 Μαρτίου 2009. Ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς κυρίους ΧΑΡΑΛΑΜΠΟ ΜΠΟΥΡΑ, ΝΙΚΟΛΑΟ ΖΙΑ καὶ τὴν καθηγήτρια κυρία ΙΣΜΗΝΗ ΤΡΙΑΝΤΗ.

## ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

- Νικόπολη: Ἀποκαλύπτοντας τὴν πόλη τῆς νίκης τοῦ Αὐγούστου, ὑπὸ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΖΑΧΟΥ, ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΛΠΑΚΗ, ΧΑΡΑΣ ΚΑΠΠΑ, ΘΑΛΕΙΑΣ ΚΥΡΚΟΥ.

- Ἡ Βασιλικὴ τοῦ ἐπισκόπου Δουμετίου στὴν παλαιοχριστιανικὴ Νικόπολη, ὑπὸ ΦΡΑΓΚΙΣΚΑΣ ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ καὶ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑΣ ΓΕΡΟΛΥΜΟΥ.
- Ἀκτια: Ἀθλητικοὶ ἀγῶνες τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων στὴν Νικόπολη τῆς Ἡπείρου, ὑπὸ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΖΑΧΟΥ.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ, Διευθύντρια τῆς Ε' Ἐφορείας τῶν Ἀρχαιοτήτων (Σπάρτης).

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, Διευθυντὴς τῆς Θ' Ἐφορείας τῶν Ἀρχαιοτήτων (Θεβῶν).

27 Ἀπριλίου 2009: Ἅγιος Βασίλειος. Ἕνα μυκηναϊκὸ ἀνακτορικὸ κέντρο στὴν κοιλάδα τοῦ Εὐρώτα.

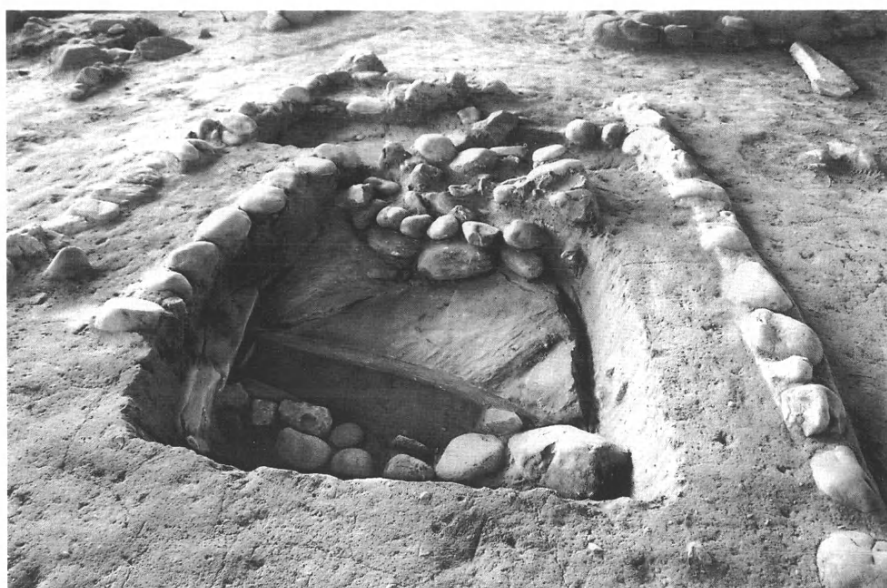
### **ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ**

Τὸ Πρακτικὸ τῆς Α΄ Τακτικῆς Γενικῆς Συνελεύσεως τῆς 11 Μαΐου 2008  
βλ. *Ὁ Μέντωρ*, τεύχος 88, Ἰούνιος 2008, 101-119.

# ΠΙΝΑΚΕΣ



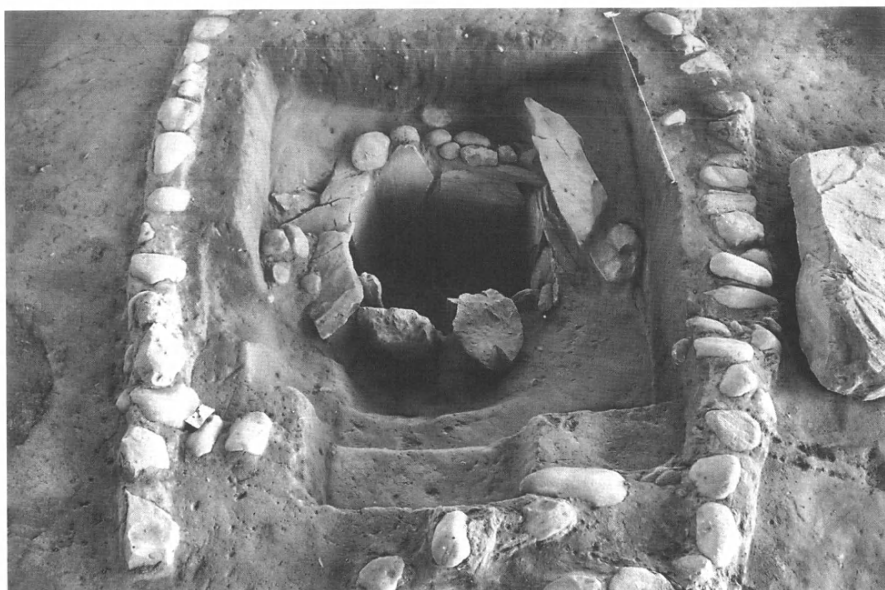
α. Ὁ τάφος 53 πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς του, ἀπὸ Α. β. Τάφος 53. Τὸ ὑπέργειο κτιστὸ πλαίσιο, ἀπὸ Β.



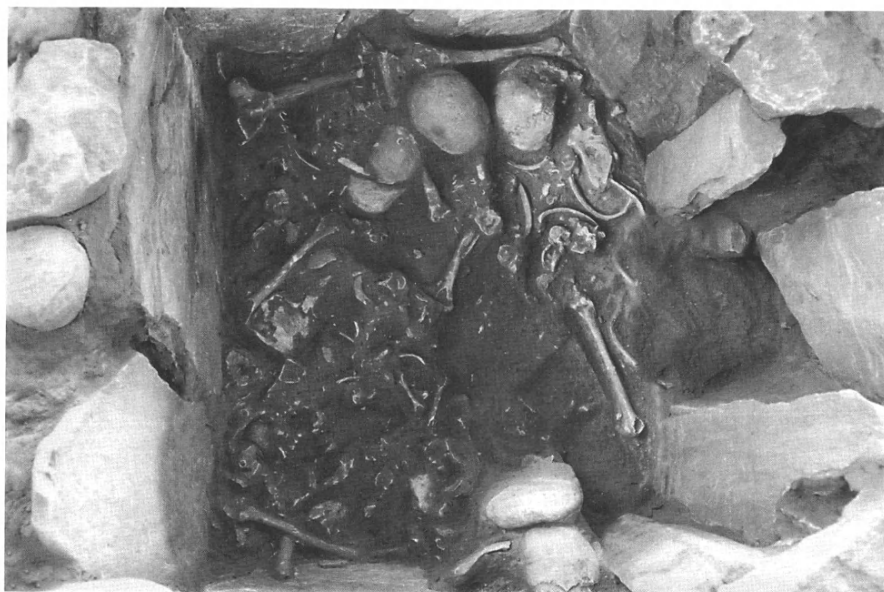
α-β. Τάφος 53: α. Οί λεπτές καλυπτήριες πλάκες τοῦ λάκκου, ἀπὸ Δ. β. Ἡ μεγάλη καλυπτῆρια τοῦ λάκκου, ἀπὸ Δ καὶ ἐπ' αὐτῆς κροκάλες στή σειρά.



α-β. Τάφος 53: α. Τὸ πρόθυρο γεμάτο πέτρες ἀπὸ Α. Στὸ μέσον, μία τραχιὰ μὲ ἀποκομμένη κορυφή. β. Δύο πέτρες τοῦ λιθωροῦ, ἐκτὸς τοῦ προθύρου.



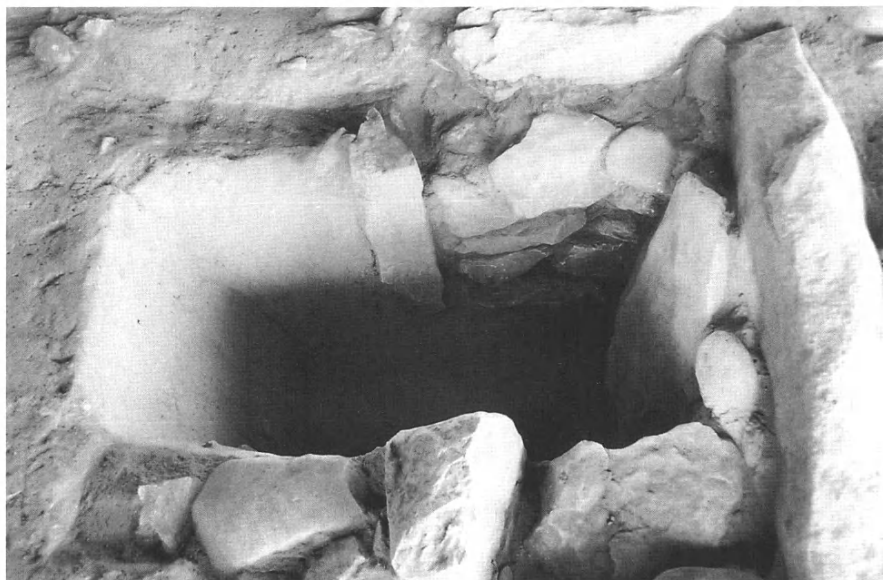
α-β. Τάφος 53: α. Οί βαθμίδες του προθύρου και ο λάγκκος, από Α. β. Ή επένδυση του λάγκκου και άριστερά τó άνοιγμα με τή θύρα εισόδου.



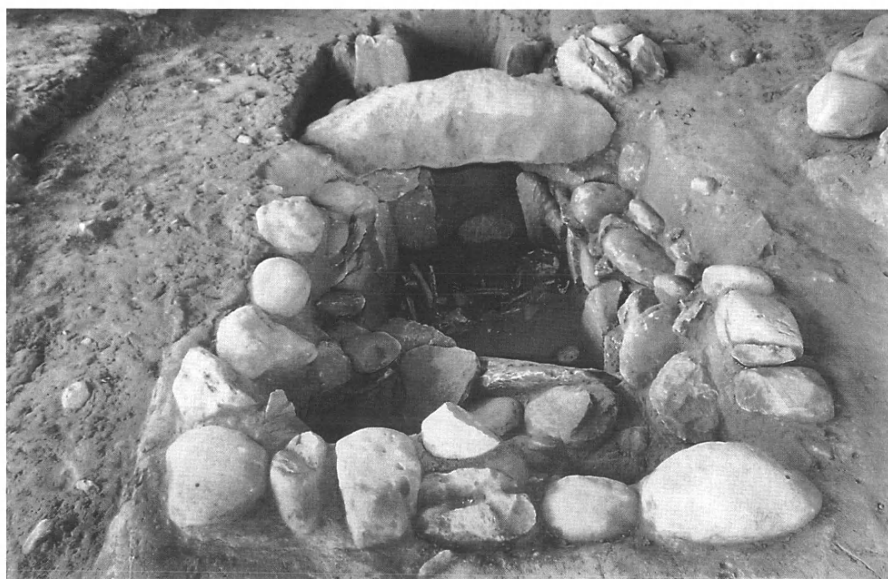
α-β. Τάφος 53: α. Κρανία και ὀστά σέ ὑψηλὸ στρώμα τοῦ λάκκου, ἀπὸ Ν. β. Ὁ τελευταῖος νεκρὸς τοῦ τάφου κατὰ χώραν, ἀπὸ Δ.



α. Ὁ τάφος 54 ἀπὸ Α καὶ ὁ λιθοσωρὸς 66 ἀριστερά. β. Ὁ τάφος 54 πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς του.



α. Τὸ πρόθυρο τοῦ τάφου 54 κενό. Στὸ μέσον, ἀντικριστά, οἱ δύο στῆλες καὶ δεξιὰ, ἡ κτιστὴ ἐπένδυση τῆς νότιας παρεΐας. β. Ἡ κάλυψη τοῦ τάφου 54 καὶ δεξιὰ τὸ πρόθυρο γεμάτο πέτρες.



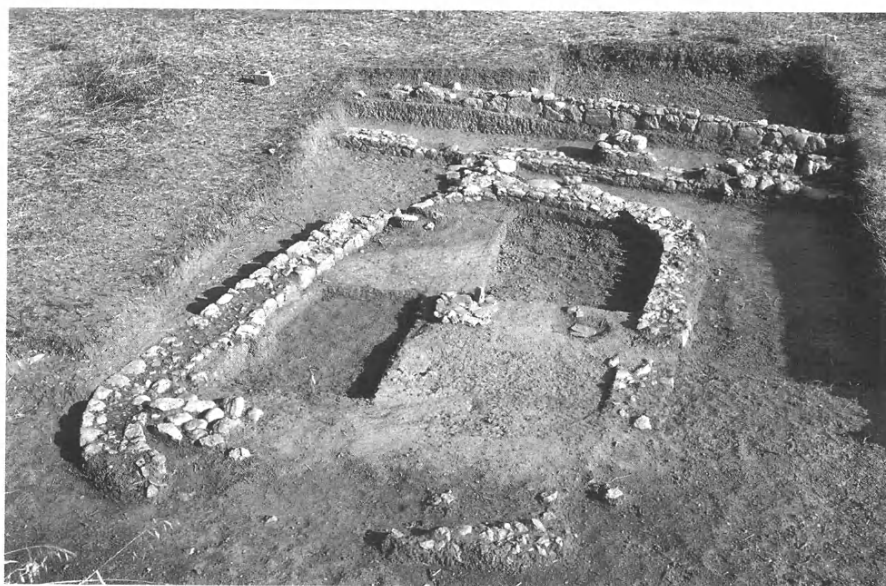
α. Ἡ εἴσοδος τοῦ τάφου 54 σφραγισμένη μὲ πέτρα, ἀπὸ Α. β. Τάφος 54. Τὸ τοξω-  
τὸ ἀνώφλι καὶ πίσω του οἱ δύο στῆλεις, ἀπὸ Δ. Κάτω, τὸ κατώφλι καὶ ὁ κατὰ χῶ-  
ραν νεκρός.



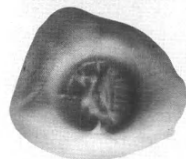
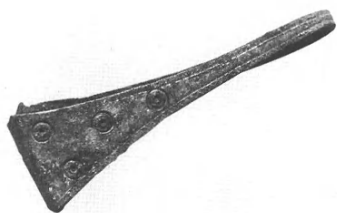
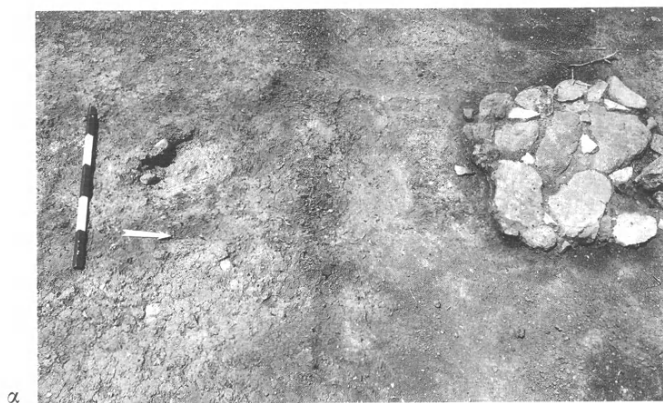
α-β. Τάφος 54: α. Τὸ ἀνώτερο στρώμα ὀστέων καὶ βότσαλα, ἀπὸ ΝΑ. β. Ὁ τελευταῖος νεκρὸς ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο, ἀπὸ Δ. Βότσαλα καὶ ὄστρακα ἐπάνω στὰ ὀστά του.



Τάφος 54. Λεπτομέρεια του κρανίου. Διακρίνεται ή τραβηγμένη κάτω γνάθος και τὸ βότσαλο στὸ ὕψος τοῦ στόματος.



α-β. Ἐλλειψοειδὲς κτήριο ΑΒ' τῆς ὑστερογεωμετρικῆς περιόδου καὶ περίβολοι:  
α. Ἀπὸ ΝΔ. β. Ἀπὸ Ν.



α. Ἡ λαγκοειδὴς ἐστία (ἀρ.) καὶ ἡ κτιστὴ ἐστία (δ.) ἐντὸς τοῦ Κτηρίου ΑΒ' (λήψη ἀπὸ Α). β-ε'. Εὐρήματα πού σχετίζονται μὲ τὸ Κτήριο ΑΒ': β-γ: Σκύφοι τῆς ὑστερογεωμετρικῆς περιόδου. δ. Χάλκινη τριγολαβίδα ἀπὸ τὸ κτήριο ΑΒ'. ε-ε'.

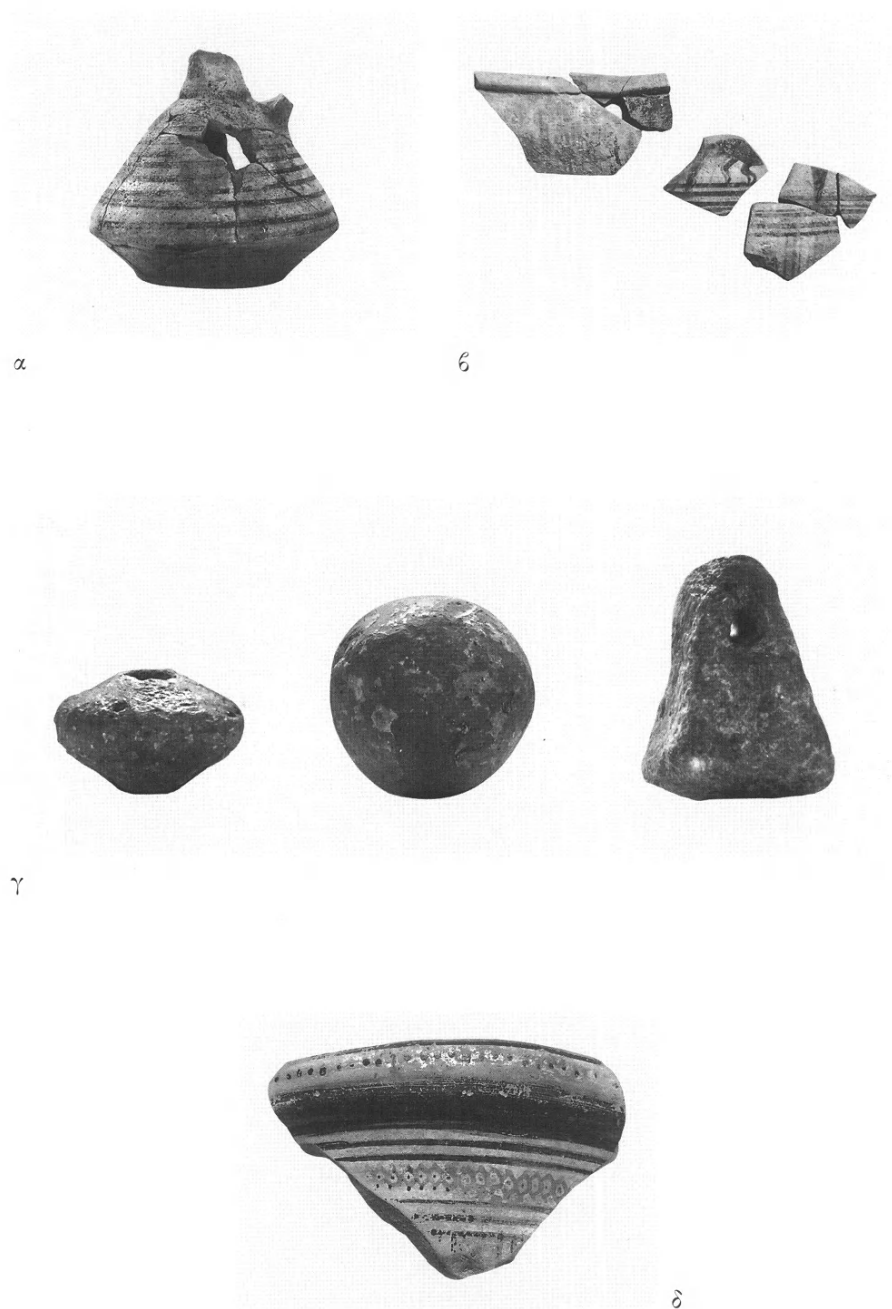
Σφραγίδα ἀπὸ σερπαντίτη (Lyre Player group) καὶ ἀποτύπωμα τοῦ σφραγίσματος (φωτ. Β. Βλάχου).



α. Ἑλλειψοειδῆ κτήρια ΛΔ' καὶ ΛΕ' καὶ T146, ἀπὸ ΝΑ. β. Ἑλλειψοειδῆ κτήρια ΛΔ' καὶ ΛΕ', «ἀνάλημμα» T145 καὶ μνημειακὸς περίβολος T147, ἀπὸ ΒΔ.



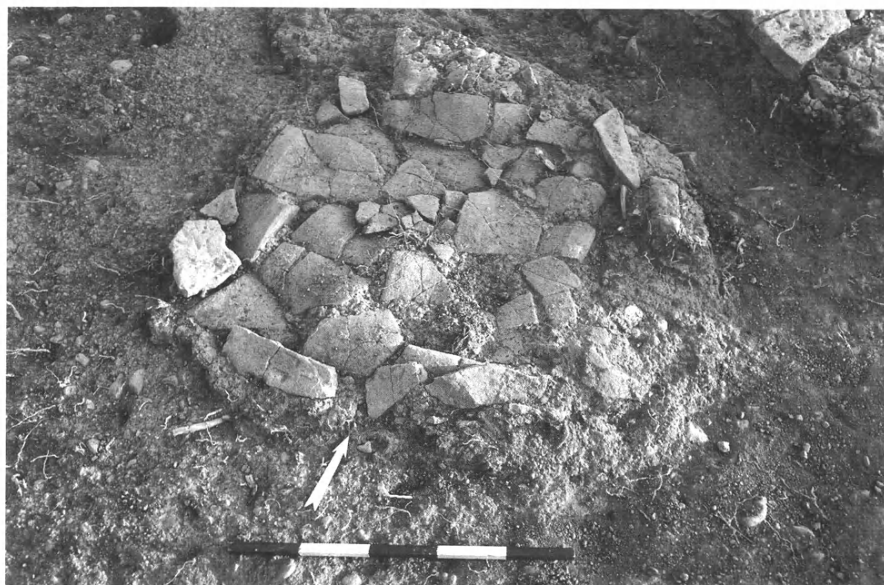
α. Ἐλλειψοειδῆ κτήρια ΛΔ' καὶ ΛΕ' καὶ τοῖχοι T145 καὶ T147 (δεξιὰ), ἀπὸ Β.  
 β. Ἐλλειψοειδῆ κτήρια ΛΔ' καὶ ΛΕ' καὶ τοῖχοι T146, T148, T149 (ἀριστερά),  
 ἀπὸ ΒΑ.



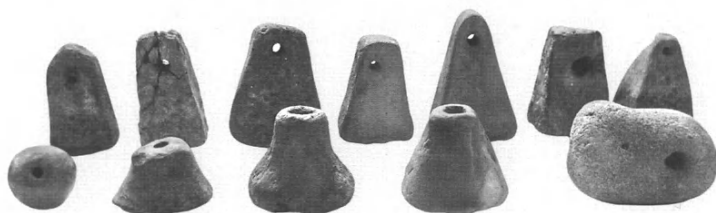
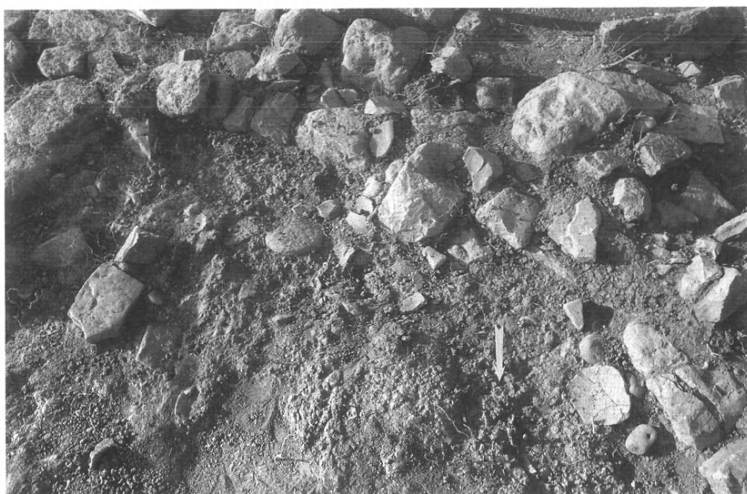
α-β. Κεραμεική του τέλους του 8ου π.Χ. αϊ. από την άψίδα του Κτηρίου ΛΕ': α. Κωνική ἀρυβαλλοειδής λήκυθος. β. Θραύσματα σκύφου (φωτ. Β. Βλάχου). γ. Σφονδύλι, σφαίρα, ἀγνύθα από την άψίδα του Κτηρίου ΛΕ' (φωτ. Β. Βλάχου). δ. Λαίμος Ἀττικού ὕστερογεωμετρικοῦ ἀμφορέα ΒΔ τοῦ κτηρίου ΛΕ' (φωτ. Β. Βλάχου).



α. Κοιλότητα με κάρβουνα ΝΑ τῶν Κτηρίων ΛΔ' - ΛΕ', ἀπὸ δυτικὰ. β. Ἀπαν-  
θρακωμένοι καρποὶ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κτηρίου ΛΔ'.



α. Κυκλική έστία στο έσωτερικό του Κτηρίου ΛΔ'. β. Άκέραιο διάτρητο άρυθαλ-  
λοειδές ληχύθιο στη στενή λωρίδα ανάμεσα στον περίβολο T146 και τό «ανά-  
λημμα» T145.



α. Διάφορα εύρηματα σὲ λωρίδα κατὰ μῆκος τοῦ ΝΔ τοίχου τοῦ Κτηρίου ΛΔ'. β. Πήλινα καὶ λίθινα ὑφαντικά θάρη ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κτηρίου ΛΔ'. γ. Ἡ ἀρυβαλλοειδὴς λήκυθος τοῦ πίν. 176 μετὰ τὴ συντήρησή του (φωτ. Β. Βλάχου).



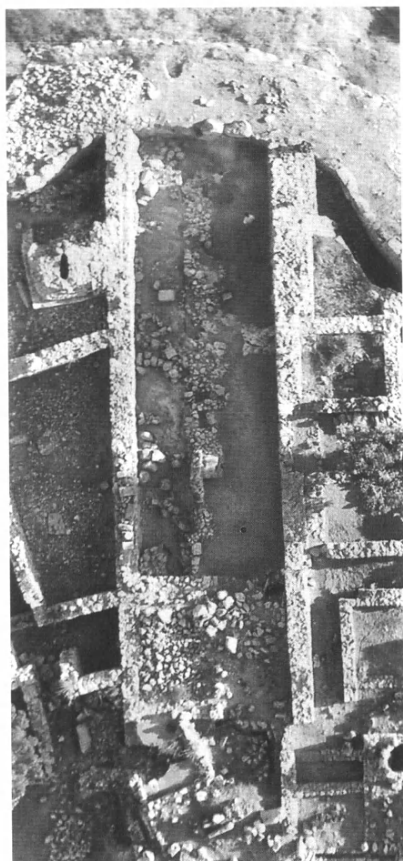
α. Ὑποψη τοῦ ἀνώτερου στρώματος τῆς Β ἀπόληξης τοῦ Λάκκου 1, ἀπὸ νότια.  
β. Ὑποψη τῆς Β ἀπόληξης τοῦ Λάκκου 1, ἀπὸ ὄρεια.



α. Θραυσμένα αγγεία εντός του Λάχκου 1, από βόρεια. β. Κάνθαρος κατά χώραν εντός του Λάχκου 1.



α. Ὁ κáνθαρος τοῦ Λάχκου 1 (περὶ τὸ 300 π.Χ.). β. ᾽Αποψη τοῦ Λάχκου 1 ἀπὸ βό-  
ρεια μὲ ἀμφορέα κατὰ χώραν.



α. Κτίριο Κ. β. Κτίριο Κ, κυβόλιθοι με τόρμους.



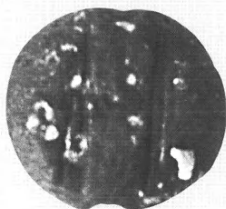
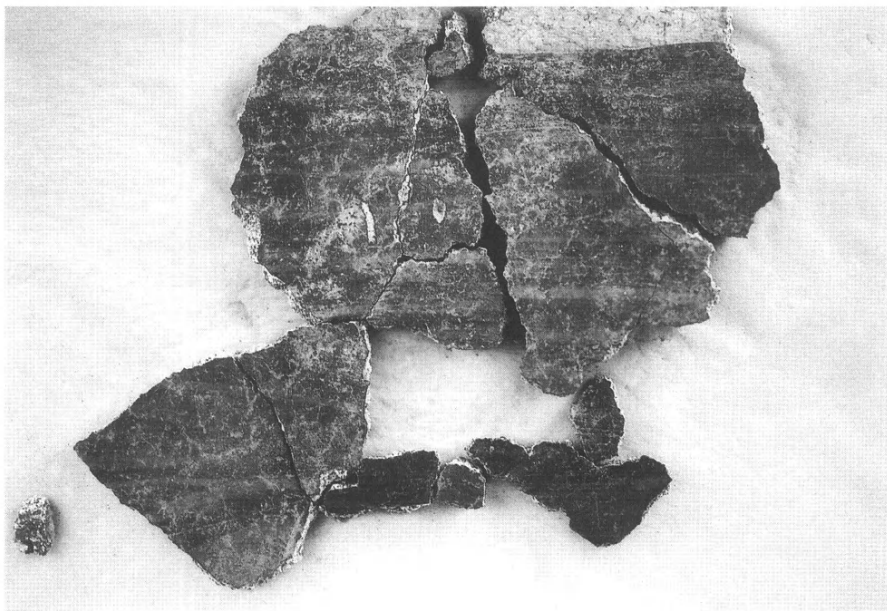
α. Άδιακόσμητος σφραγιδόλιθος κατά χώραν. β. Πήλινο σφράγισμα. γ. Κάτω  
Πόλη, άψιδωτή κατασκευή.



α.-β. Κάτω Πόλη: α. Γεωμετρικός τάφος. β. Ἀγγεῖα, σιδερένιο δακτυλίδι καὶ περόνη.



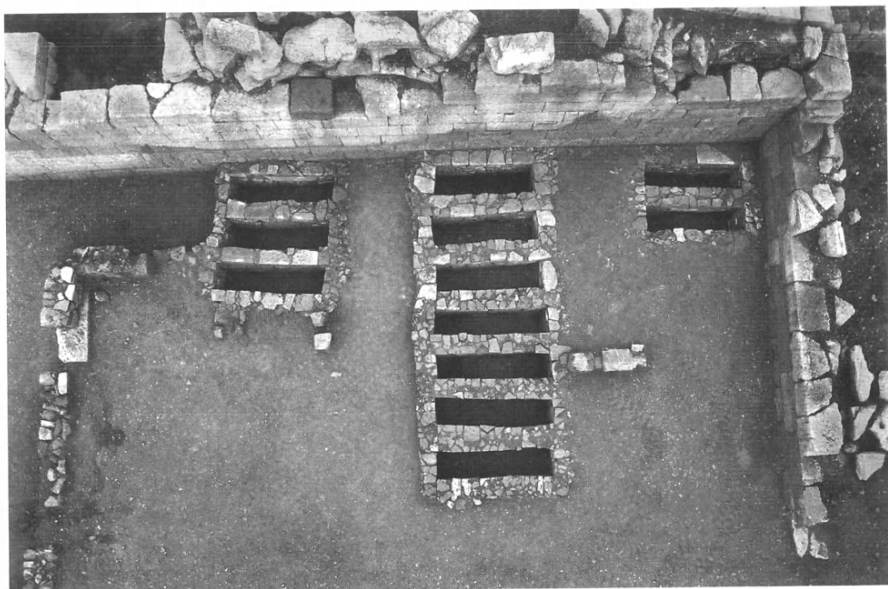
α-β. Οικία Πέτσα, Δωμάτιο Τ: α. Βάσεις από άμμόλιθο. β. Τμήμα τοιχογραφίας.



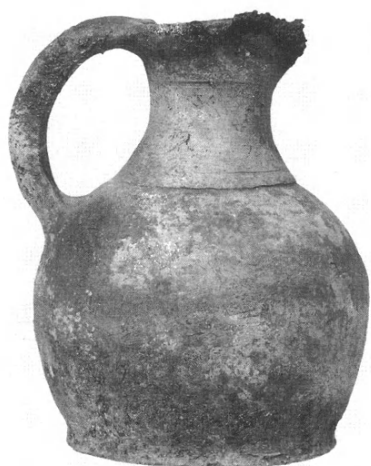
α-β. Δωμάτιο Τ: α. Τμήμα τοιχογραφίας. β. Σφραγιδόλιθος.



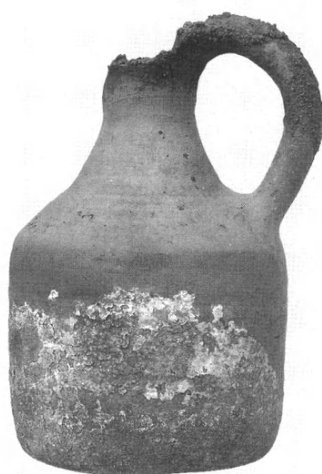
α. Θέατρο. Πρώτη σειρά έδωλιων και κλιμακοστάσιο. β. Συστάδα κιβωτιόσχημων τάφων. Σκελετός γυναίκας άκτέριστος.



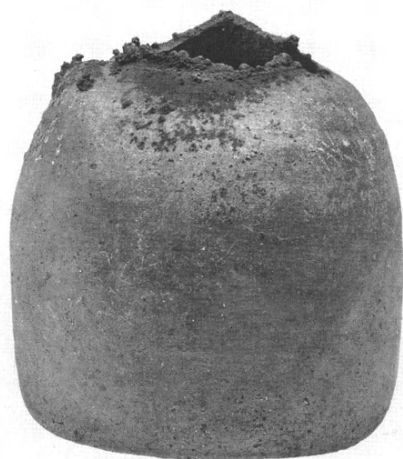
α. Παράλληλες συστάδες κιβωτιόσχημων τάφων καὶ τμήμα περιβόλου. β. Οἶνοχόη  
στὴ ΝΔ γωνία τοῦ τάφου 151.



α

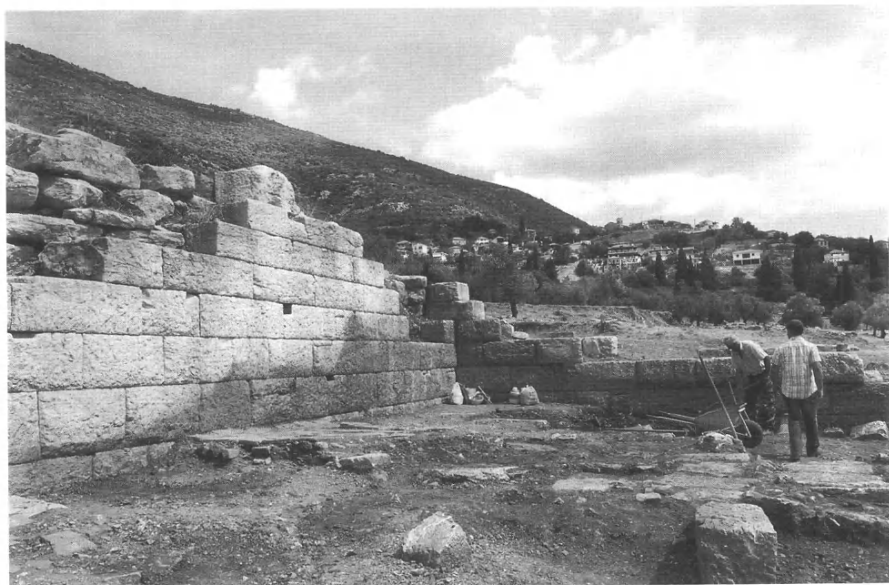


β

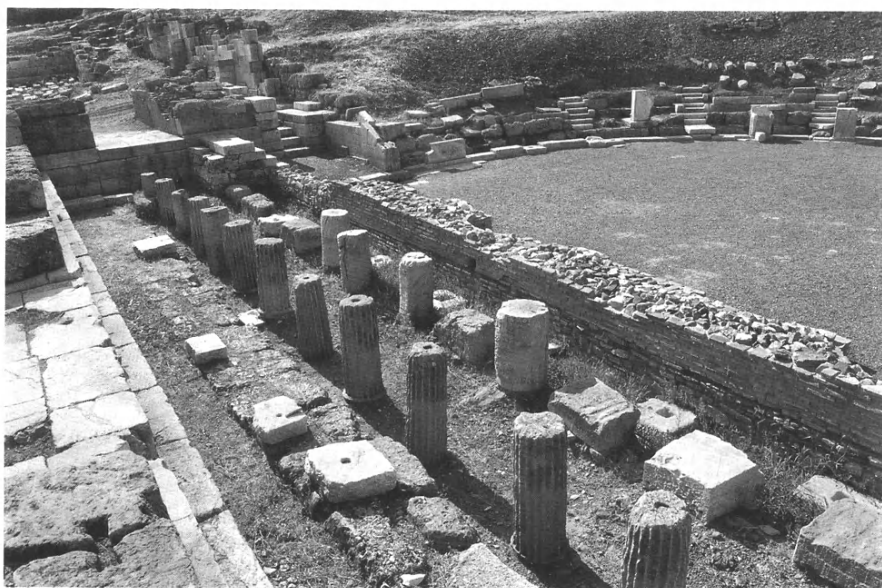


γ

α-γ. Οἰνοχόες ἀπὸ τοὺς τάφους 151-156, 7ου αἰ. μ.Χ.



α. Θέατρο. Ἡ ΒΑ γωνία τοῦ ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος (σκηνοθήκης). β. Λεπτομέρεια δόμησης τοῦ ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος.



α



β

6

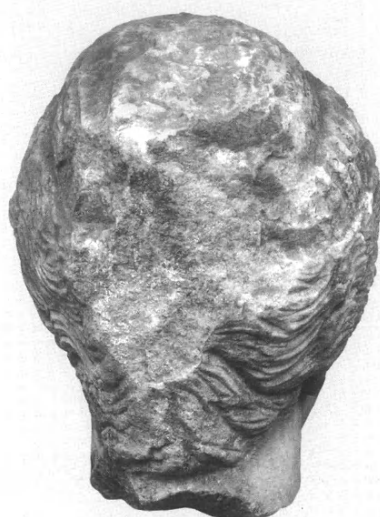


γ

α. Ίωνικοί κίονες και ἀμφικίονες τοῦ προσκηνίου τῆς δεύτερης φάσης χρησιμοποιημένοι στοῦ προσκηνίου τῆς τρίτης φάσης τῶν Σαιθιδῶν. β. Λύχνιο ἀρ. εὐρ. 16440 καὶ 16199 ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος τοῦ Θεάτρου. γ. Θραῦσμα λαβῆς κορινθιακοῦ ἀμφορέα μὲ σφράγισμα ΔΕ.



α



β



γ

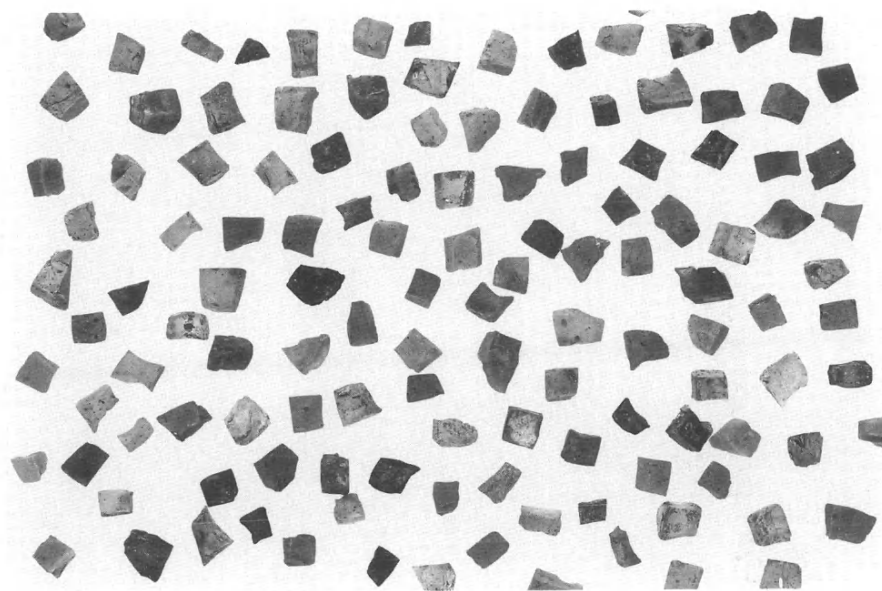


δ

α. Πρόσθια ὄψη κεφαλιοῦ ἀρ. εὐρ. 16381 μαρμάρινου γυναικείου ἀγάλματος. β. Πίσω ὄψη τοῦ ἴδιου γυναικείου κεφαλιοῦ. γ. Πλάγια δεξιὰ ὄψη τοῦ ἴδιου κεφαλιοῦ. δ. Πλάγια ἀριστερὴ ὄψη τοῦ ἴδιου κεφαλιοῦ.



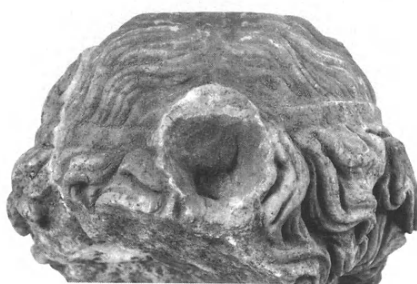
α.-β. Ὑπόγεια καμαροσκέπαστη δεξαμενὴ τοῦ Ἰσείου.



α. Ύψιδωτό άνοιγμα κόγχης στο δυτικό σκέλος τής υπόγειας δεξαμενής. β. Γυάλινες πολύχρωμες ψηφίδες από τὸ Ἰσεῖο.



α



β



γ

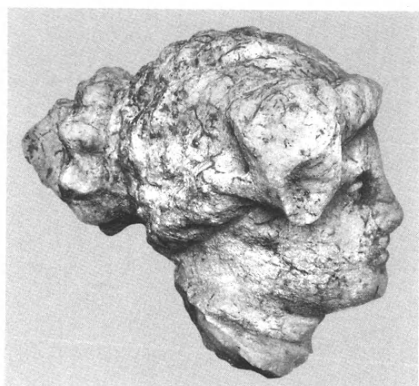


δ

- α. Ἀποσπασματικὰ σωζόμενο κεφάλι μαρμάρινου ἀνδρικοῦ ἀγάλματος ἀρ. εὐρ. 16696.  
 β. Λεπτομέρεια τυφλῆς ὀπῆς (τόρμου) στὸ ἄνω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ ἀρ. εὐρ. 16696.  
 γ. Κεφάλι μαρμάρινης λέαινας ἢ πάνθηρα φυσικοῦ μεγέθους. δ. Πίσω ὄψη ποδιῶν  
 καὶ πλίνθου μαρμάρινου ἀγάλματος Ἑρμοῦ (ἀρ. εὐρ. 355).



Μαρμάρινο ἄγαλμα τῆς καθισμένης σὲ κίστῃ Ἰσιδος ποὺ θηλάζει τὸν ὦρο.



α



β



γ



δ

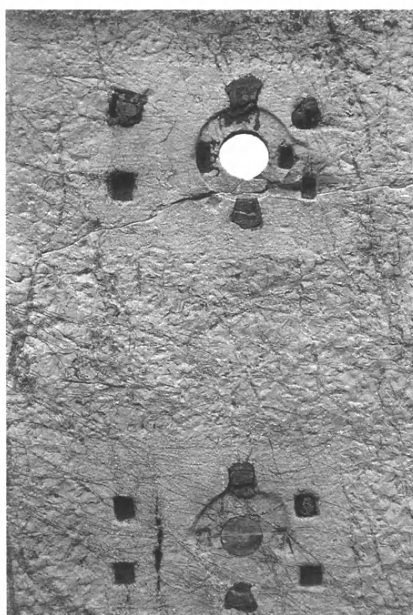
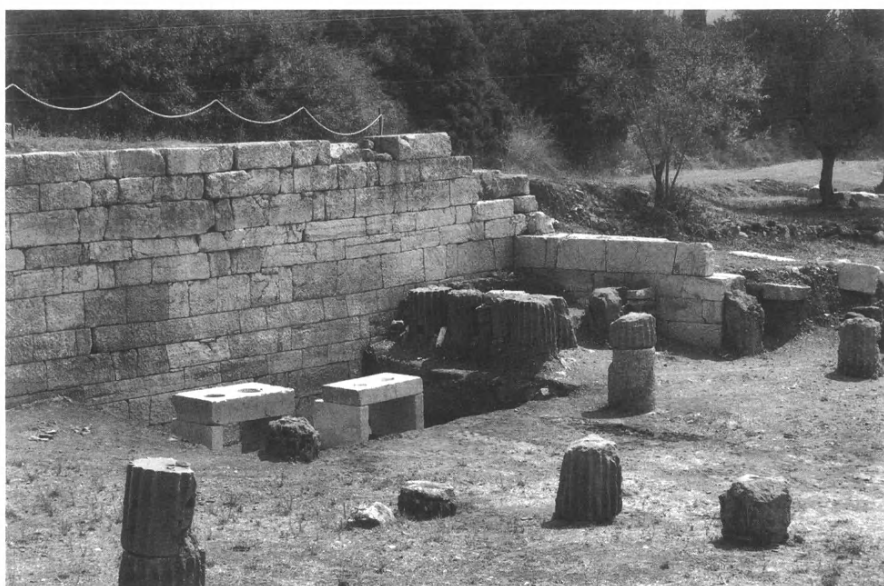
α. Πλάγια δεξιά ὄψη τοῦ κεφαλίου τῆς Ἀφροδίτης Ἀναδυομένης. β. Πρόσθια ὄψη κεφαλίου μαρμαρίνου ἀγάλματιδίου Ἀφροδίτης Ἀναδυομένης. γ. Ἄνω ὄψη ἀσβεστολιθικοῦ ἐνεπίγραφου βάθρου ὀρειγάλκινου ἀνδριάντα. δ. Θραῦσμα σανδαλοφόρου πέλματος μαρμαρίνου ἀγάλματος ἀρ. εὐρ. 16306.



α. Τάφει κατά μήκος τοῦ νότιου κλίτους τῆς Βασιλικῆς. β. Στέψη ἀσβεστολιθικοῦ ἐνεπίγραφου βάθρου ὀρειχάλκινου ἀνδριάντα (βλ. καὶ πίν. 37γ).



α. Ἀνύψωση ἑνὸς κίονα τῆς νότιας κιονοστοιχίας τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς Βασιλικῆς. β. Θραῦσμα ἀπὸ τὸ ἐρεισίνωτο λίθινου θρόνου μὲ συμφυῇ χηνίσκο.



α. Ἡ ΝΑ γωνία τῆς βόρειας στοᾶς τῆς ἀγορᾶς μετὰ τὰ λίθινα σηκώματα-τράπεζες κατὰ χώραν. β. Λεπτομέρεια τῆς κάτω ὀψης τοῦ μεγάλου σηκώματος.



α



β



γ



δ

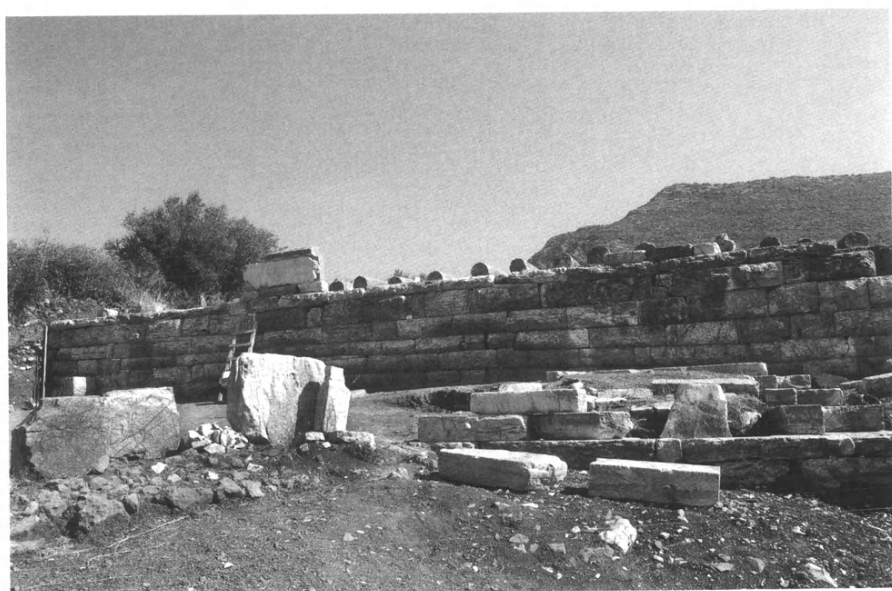
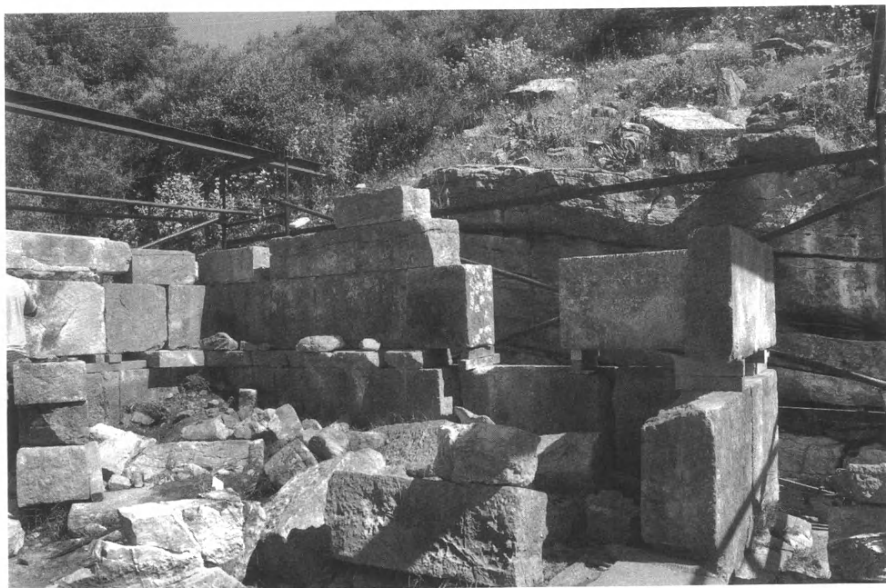
α. Πρόσθια ὄψη ὀρειχάλκινου κεφαλίου Μέδουσας-Σκύλλας. β. Πλάγια ἀριστερή ὄψη τοῦ κεφαλίου τῆς Μέδουσας-Σκύλλας. γ. Τὸ κεφάλι τῆς Μέδουσας-Σκύλλας κατὰ τρία τέταρτα πρὸς δεξιὰ. δ. Λεπτομέρεια τῶν κυνοκέφαλων μιζογενῶν ὄντων στὸν λαιμὸ τῆς Μέδουσας-Σκύλλας.



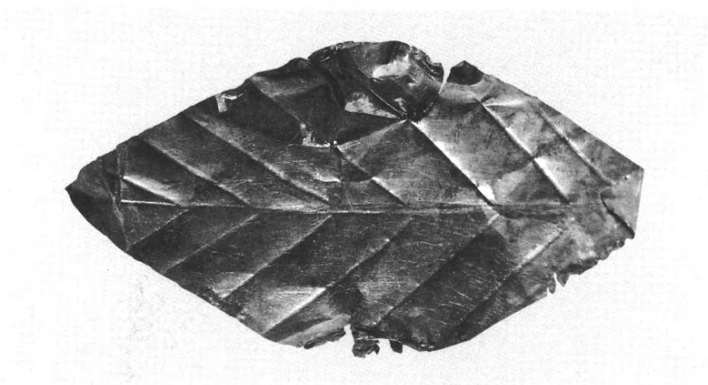
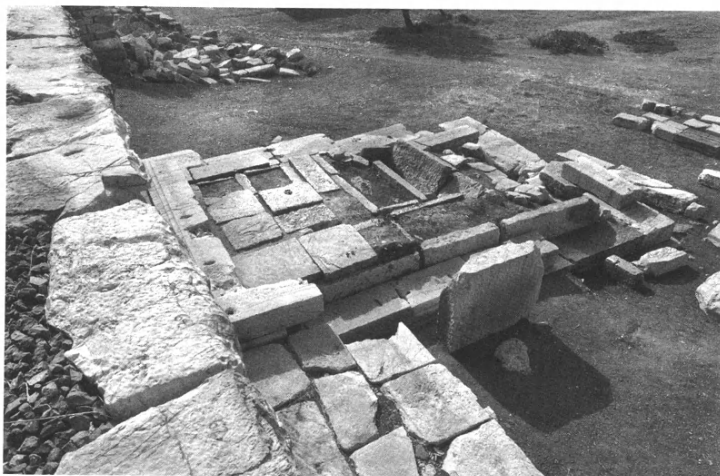
α. Ὁ ναὸς τῆς Λιμνάτιδος. Ἀποψη ἀπὸ ΒΔ. β. Πήλινη σίμη μὲ λεοντοκεφαλὴ  
ὕδρορρόη ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Λιμνάτιδος.



α. Τμήμα ιωνικοῦ γείσου ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἐλεύθειας (ιερό 10). β. Λεπτομέρεια τῆς ἐπιγραφῆς στὴν κρηπίδα τοῦ ναοῦ τῆς Ἐλεύθειας.



α. Ὁ σηκὸς τοῦ ναοῦ τῆς Ἐλεύθειας κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν σπερέωσης ἀπὸ τὰ ΝΑ. β. Τὸ νότιο ἀνάλημμα τῆς Παλαίστρας μετὰ τὶς ἐργασίες σπερέωσης-ἀναστήλωσης.



α. Τὸ ταφικὸ μνημεῖο K9 νότια ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα τῆς Παλαίστρας. ᾽Αποψη ἀπὸ τὰ ΒΔ. β. Χρυσὸ φύλλο μυρτιάς ἀπὸ τὸν τάφο VI τοῦ ταφικοῦ μνημεῖου K9. γ. Ἀκρωτήριο ἀετωματικῆς στέψης τοῦ ταφικοῦ μνημεῖου K9.



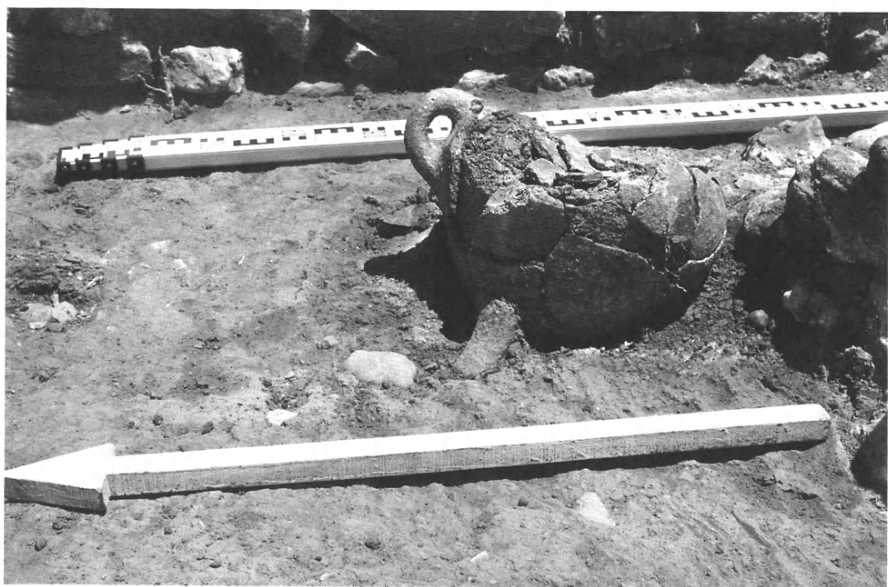
α. Τὰ ἀσβεστολιθικά ἀντιθήματα μετὰ τὰς ἐφηβικὰς ἐπιγραφάς. β. Μαρμάρινος κορμὸς δένδρου, στήριγμα ἀγάλματος, ἀρ. εὐρ. 16154. γ. Πήλινη πρόχους ἀρ. εὐρ. 16106 ἀπὸ τῆ νοτιοδυτικῆ πύλης τῶν ὀχυρώσεων.



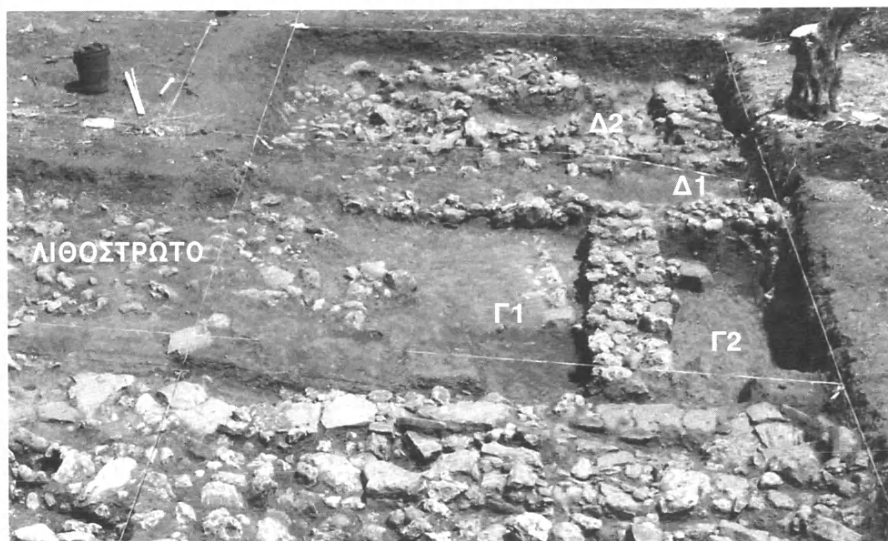
α. Ἀεροφωτογραφία τῆς ἀνασκαφείσας περιοχῆς ἀπὸ τὰ νότια. Διακρίνεται ὁ τύμβος στὴ γωνία κάτω ἀριστερά. β. Ἀποψη τοῦ ΜΕ στρώματος καταστροφῆς ἀπὸ τὰ νότια.



α. Καμέντοι λίθοι καὶ πλίνθοι ἀπὸ τὸ ΜΕ στρώμα καταστροφῆς. β. Ἡ Οἰκία Α ἀπὸ τὰ βόρεια (μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ τριποδικοῦ ἀγγείου).



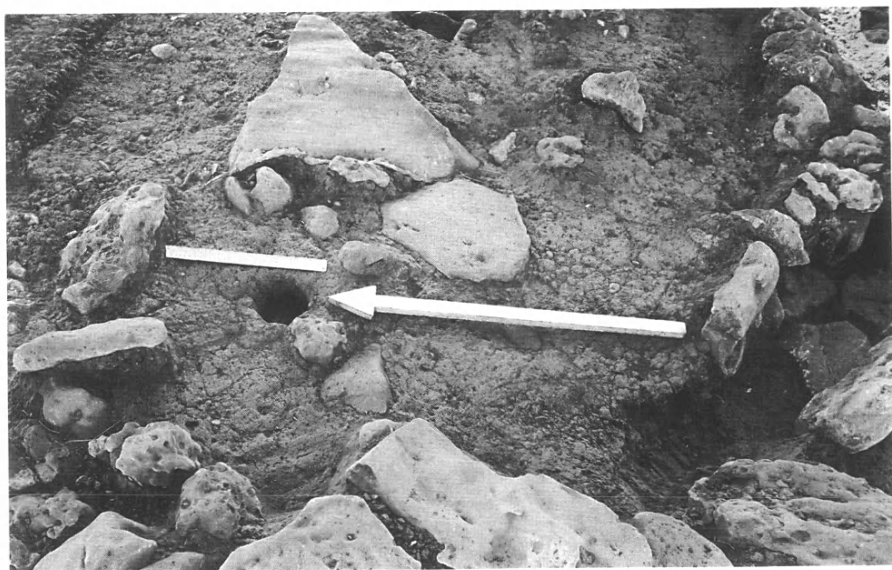
α. Ὁ τοῖχος α ἀπὸ τὰ ἀνατολικά. Διακρίνεται τὸ ἀρχικό (νότιο) τμήμα καὶ ἡ βό-  
 ρεια προέκταση. β. Τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου Α1 μὲ τὸ βόρειο σκέλος τῆς πεταλο-  
 ειδοῦς κατασκευῆς καὶ τὸ τριποδικὸ ἀγγεῖο.



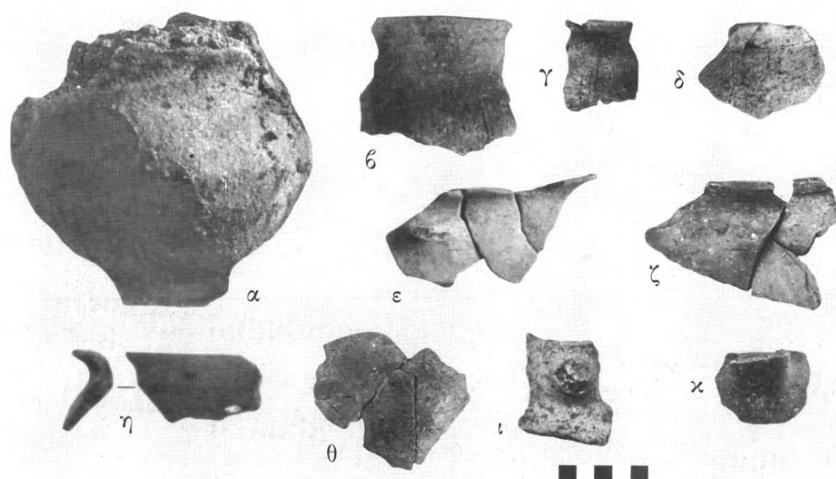
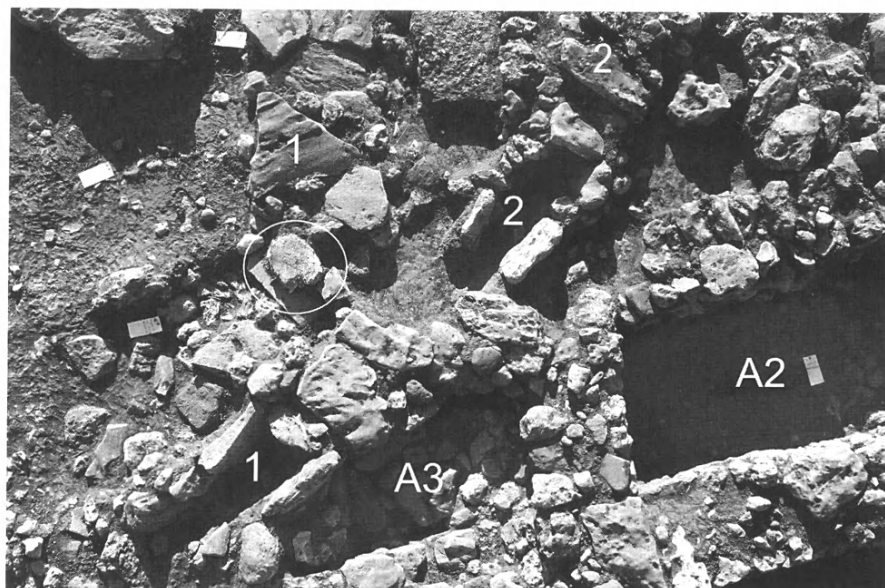
α. Αεροφωτογραφία της Οικίας Β. β. Οι Οικίες Γ και Δ και οι αγωγοί από τὰ νότια.



α. Ὁ τοῖχος α τῆς Οἰκίας Γ. Διακρίνονται τὰ τμήματα τοῦ δαπέδου πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ δυτικά, καὶ ὁ ἀγωγὸς 1. β. Ἀεροφωτογραφία τῶν ἀγωγῶν.



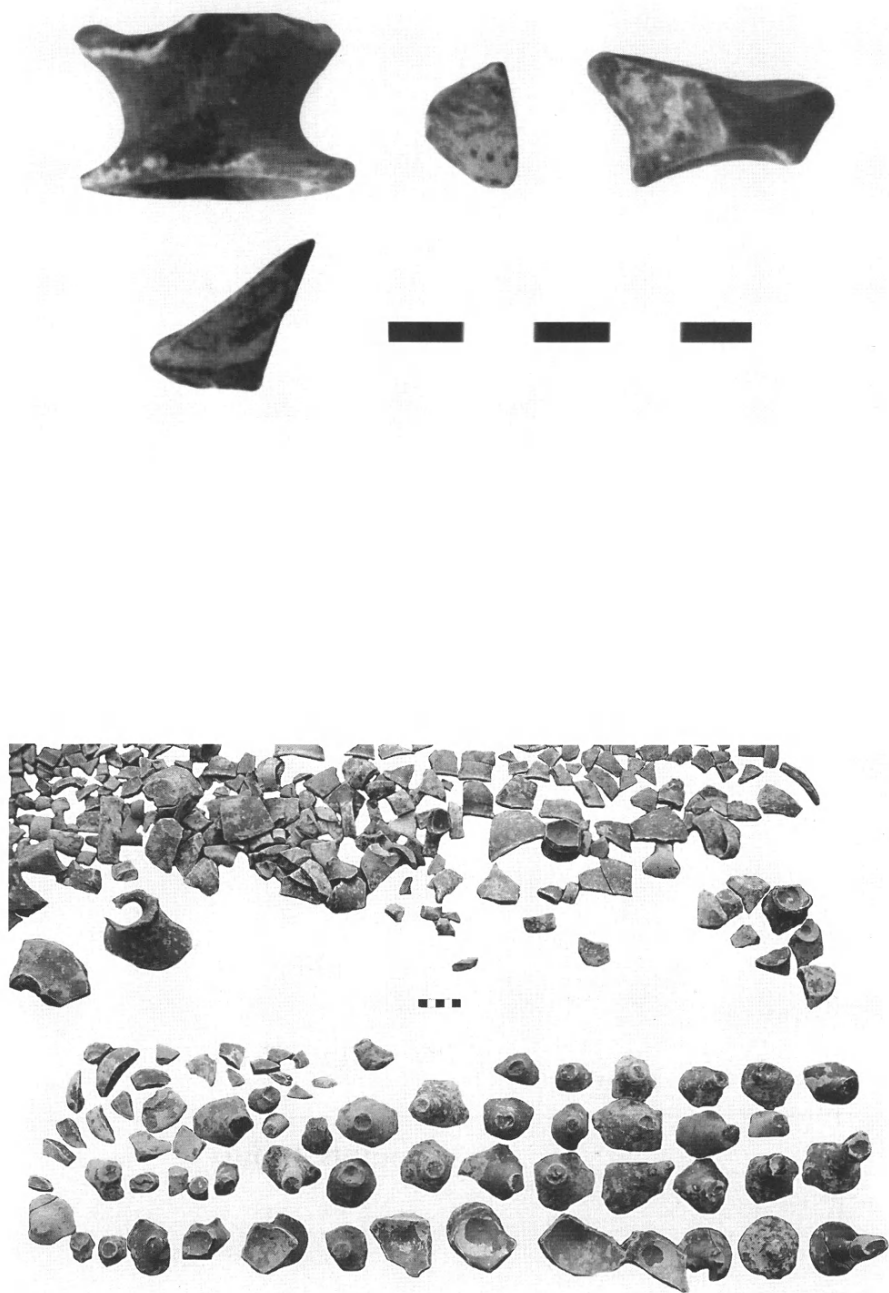
α. Ὁ ἀγωγὸς 1. β. Ἡ ὀπή ἀπὸ τὸν στύλο.



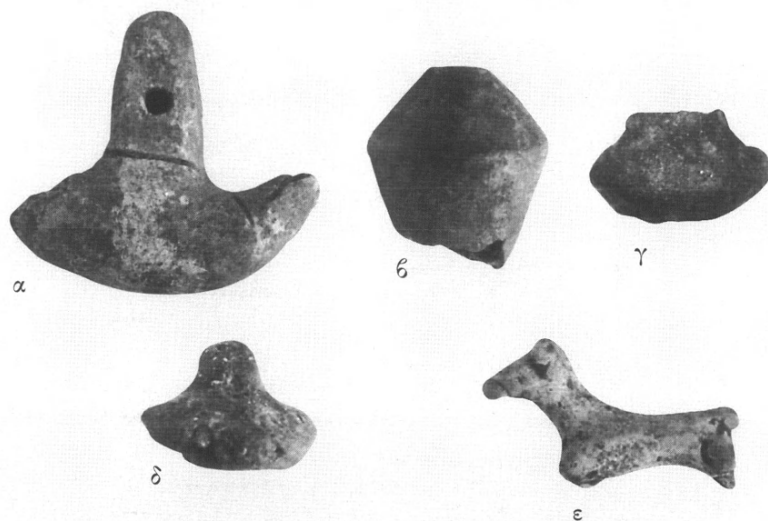
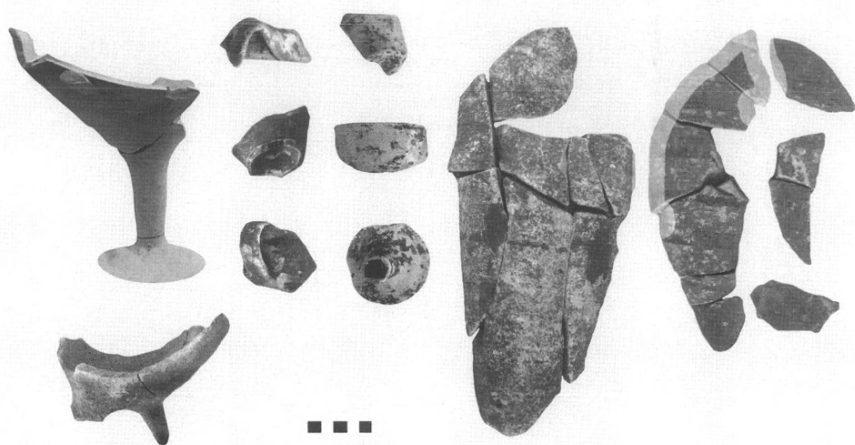
α. Οί ἑξοδοὶ τῶν δύο ἀγωγῶν καὶ τὰ δωμάτια Α2 καὶ Α3. β. ΜΕ κεραμική.



α-β. Ο κρανιακός θόλος από τὰ βόρεια (πάνω) καὶ τὸ ΜΕ ἀγγεῖο κάτω ἀπὸ τὴ σια-  
γὸνα καὶ τὰ δάκτυλα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ (κάτω).



α. ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΑ1 κεραμική. β. Συγκεντρωτική εικόνα ΥΕ δστράκων από τὸ δωμάτιο Α1.



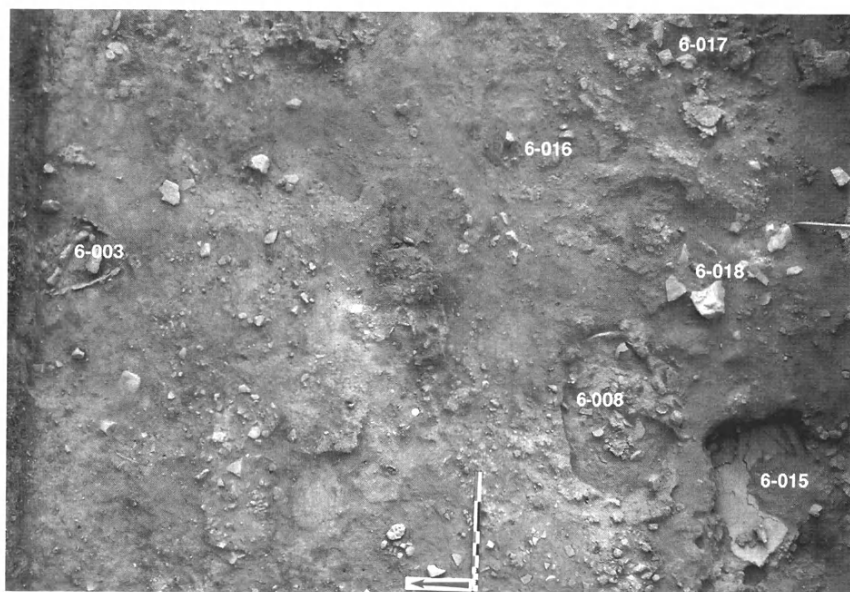
α. ΥΕ ΙΙΑ2/Β κεραμική. β. Μικρά εύρηματα.



α-β. Τομέας 2: α. Βόρειο τμήμα τῆς ἀνατολικῆς παρειᾶς τοῦ τομέα 2. Διακρίνεται τὸ στρώμα τῶν πεσμένων λίθων μὲ τὴν ἐπικλινὴ φορά. β. Στρώμα λίθων.



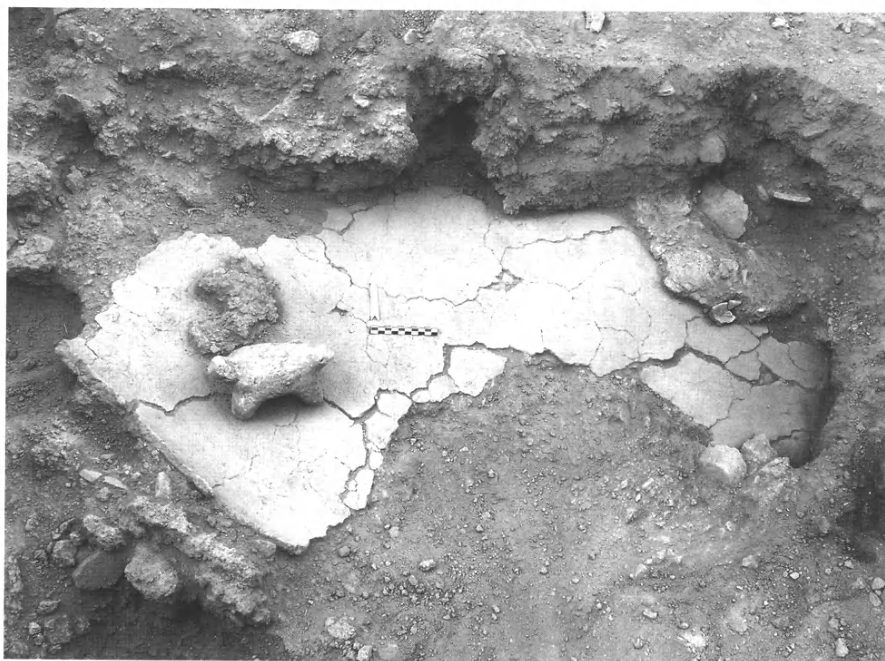
α-β. Τομέας 2: α. Κατάλοιπα ίπνου. β. Θραύσμα νεολιθικού αγγείου με πρόστυπη ανάγλυφη γυναικεία μορφή.



α-β. Τομέας 6: α. Ἀποψη δυτικοῦ τμήματος. β. Ἀποψη ἀνατολικοῦ τμήματος.



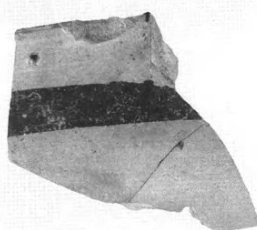
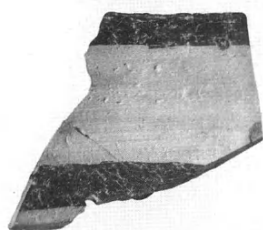
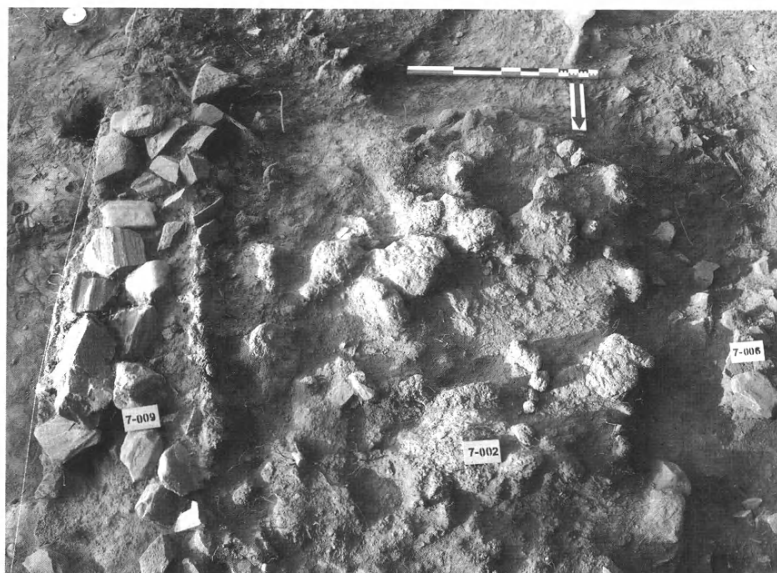
α-β. Τομέας 6: α. Στρώμα Πρώιμης Έποχῆς Χαλκοῦ, ἀποθηκευτικός σιρός. β. Κατάλοιπο ἐστίας.



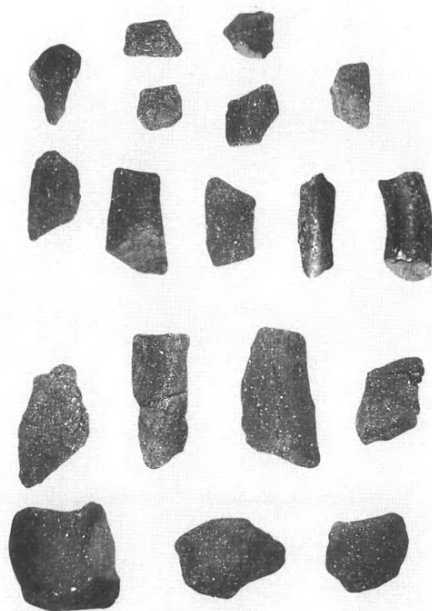
α. Τομέας 6. Στρώμα τῆς ὕστερης φάσης τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς, δάπεδο ἱπνοῦ  
μὲ εἰδώλιο ζώου *in situ*. β. Τομέας 7. Γενικὴ ἄποψη.



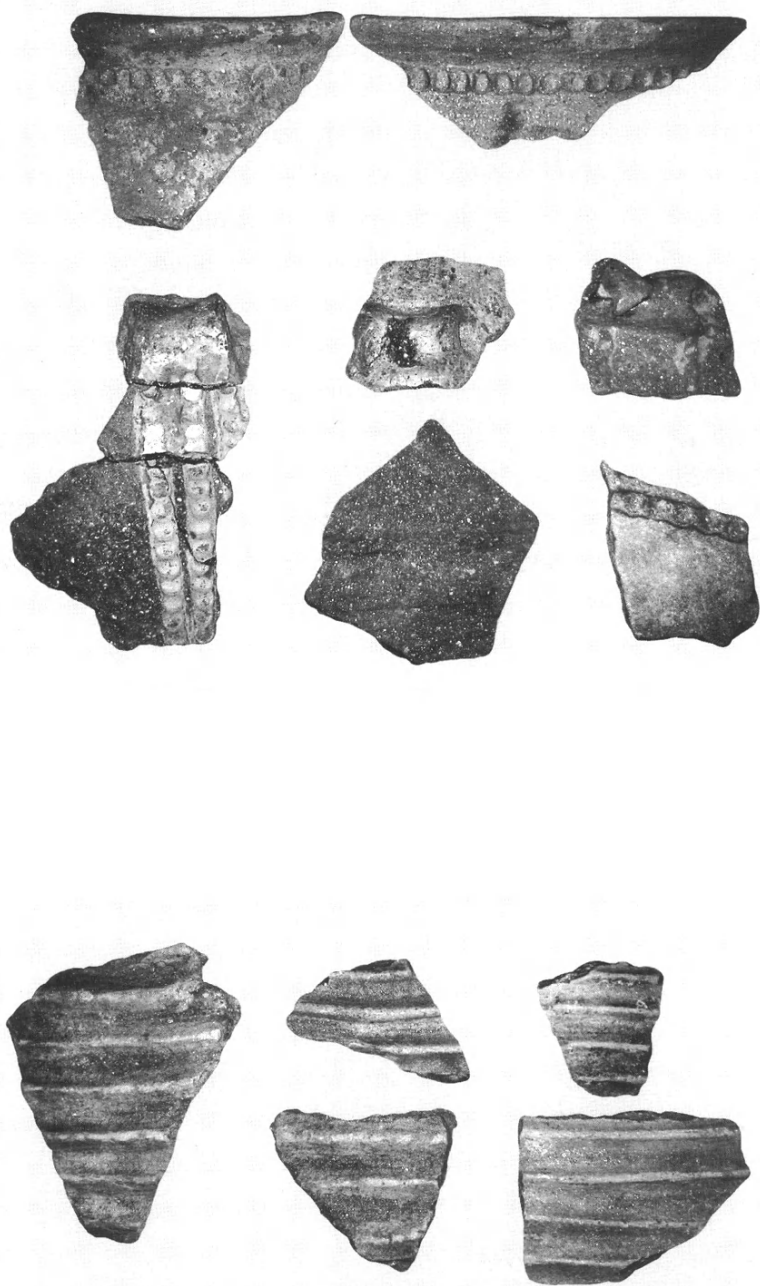
α-β. Τομέας 7: α. Τετράγωνο L Τοῖχος (locus 7.024 με δάπεδο) πού συνανήκει (locus 7.023). β. Θραῦσμα ἀγγείου με παλαιοβοτανολογικά κατάλοιπα.



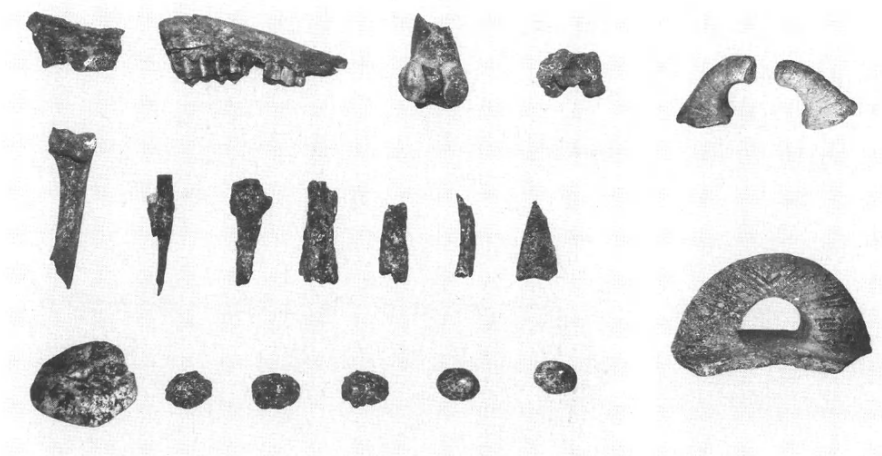
α-δ. Τομέας 7: α. Τετράγωνο Κ Τοῖχος (locus 7.009) καὶ στρώμα καταστροφῆς (locus 7.002). β. Χάλκινο ἐγχειρίδιο Ὑστερης Ἐποχῆς Χαλκοῦ. γ-δ. Θραῦσμα μυκηναϊκοῦ ἀγγείου (α καὶ β ὄψη). ε-ς '. Τομέας 6. Ἀργυρὸ τετράδραχμο Ἀλεξάνδρου ΙΙΙ. Μεταθανάτια κοπή.



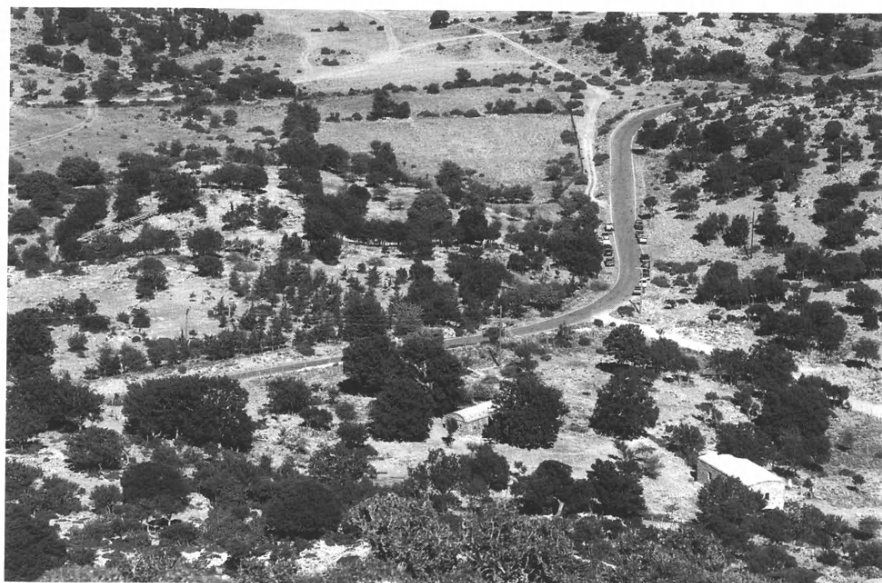
α. Ὁ Πρωτοκυκλαδικὸς οἰκισμὸς τοῦ Καστρίου ἀπὸ τὰ βορειοδυτικά (ἀεροφωτο-  
γραφία Κ. Ξενικάκη). β. Θραύσματα ἀπὸ δέπα ἀμφικύπελλα καὶ κωδωνόσχημα  
κύπελλα.



α. Θραύσματα πίθων με πλαστική διακόσμηση. β. Θραύσματα πίθων με αὐλακωτή διακόσμηση.



- α. Κλειστό άγγείο με γραπτή λευκόχρωμη διακόσμηση, εισηγμένο στο Καστρί.  
 β. Όστα αίγοειδών και θαλάσσια όστρεα. γ. Λαβές αμφορέων με έγχάρακτη διακόσμηση.



α. Ὑποψη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Ζωμίνθου. β. Ὑποψη ἀπὸ ἀέρα τοῦ δωμα-  
τίου 15 μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς.



α. Ὁ πεσμένος Β τοῖχος τοῦ δωματίου 15. β. Παράθυρο στὸν Δ τοῖχο τοῦ δωματίου 15, ἀπὸ Α.



α. Τὸ Β τμήμα τοῦ Ν τοίχου τοῦ δωματίου 15. β. Τὸ δωμάτιο 15 ἀπὸ Ν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀφαίρεσης τῆς ἐπίχωσης τοῦ δαπέδου.



α. Τὸ δωμάτιο 15 ἀπὸ Ν μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς. β. Λίθινες κατασκευές καὶ στρώσεις πηλοχώματος στὸ Δ τμήμα τοῦ δωματίου 15, ἀπὸ Ν.



α-β. Δωμάτιο 15: α. Κύπελλο και κομμάτια καμένου ξύλου στον Α τοῖχο. β. Κύπελλα στή θέση τους ἐπάνω στο δάπεδο.



α



β



γ



δ

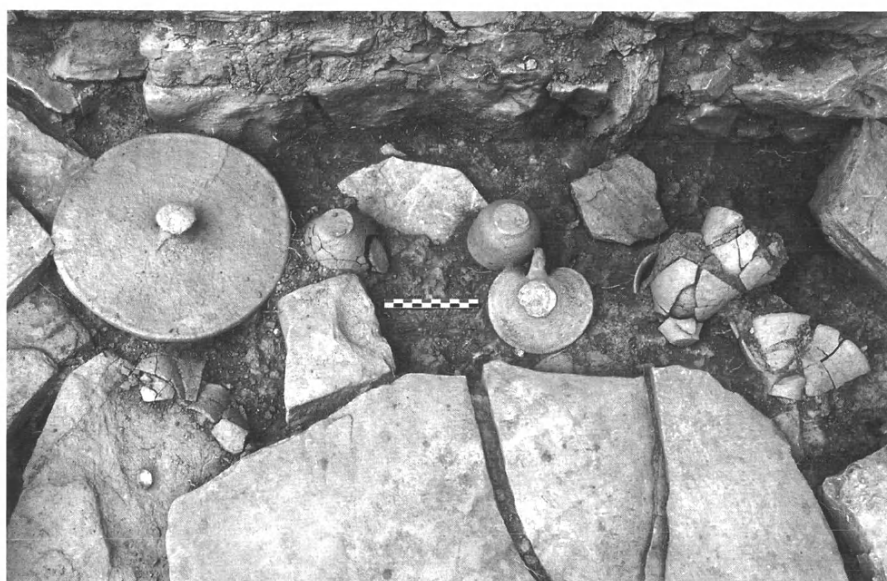


ε

α-ε. Δωμάτιο 15: α. Κύπελλα. β. Πρόχους στη θέση της στο ΝΑ τμήμα Γ'. γ. Πρόχους. δ. Λεκανίδα. ε. Λοπάδιο.



α-β. Δωμάτιο 15: α. Ψευδόστομος ἀμφορέας στή θέση του στο ΒΔ τμήμα Β'.  
β. Ἀμφορίσκος. γ. Ψευδόστομος ἀμφορέας.



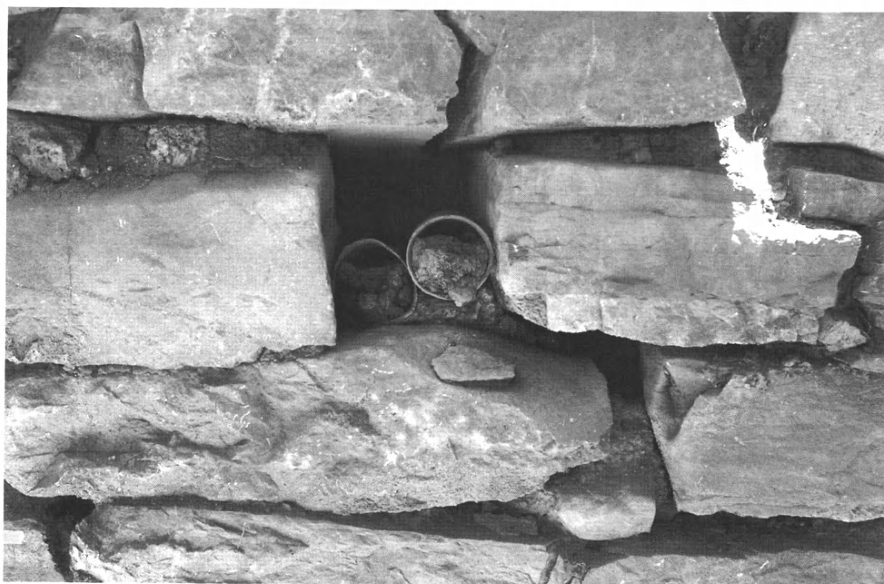
α-β. Δωμάτιο 15: α. Τò ΝΑ τμήμα Γ' από Β. β. Πῶμα, πύραυνο, κύπελλα καὶ χρύσταλλοι στὴ θέση τους κοντὰ στὸν Ν τοῖχο.



α-ε. Δωμάτιο 15: α. Πύραυνο. β. Πῶμα μικροῦ πίθου. γ. Τριποδική χύτρα. δ. Γραπτό κυλινδρικό κύπελλο. ε. Λύχνος.



α-β. Δωμάτιο 15: α. Χύτρα στη θέση της στο ΒΑ τμήμα Δ'. β. Ἀγγεῖα στη θέση τους στο περβάζι τοῦ παραθύρου, ἀπὸ Δ.



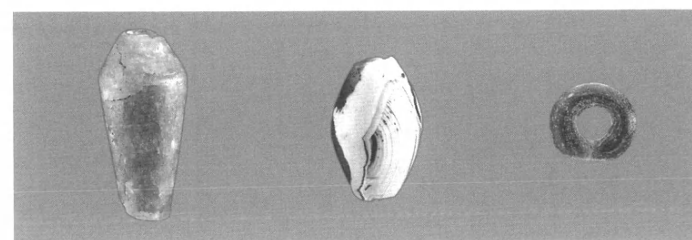
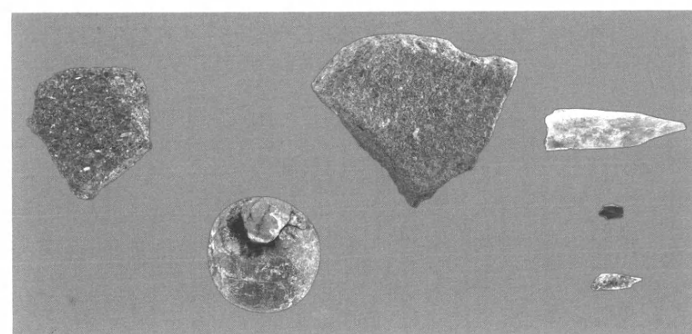
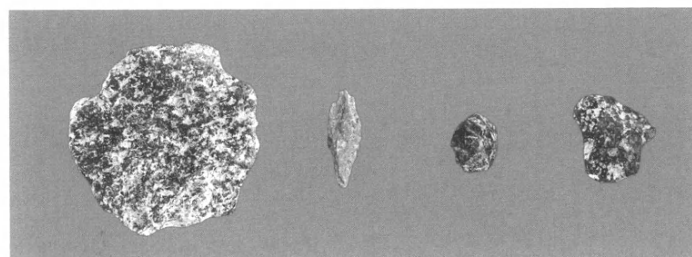
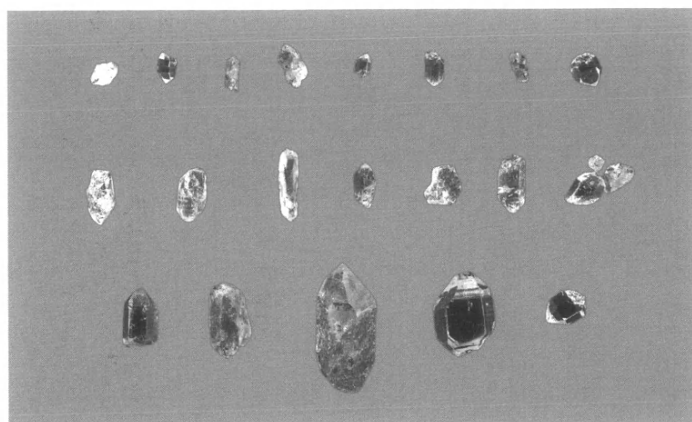
α-6. Δωμάτιο 15. Ρυτά στη θέση τους στη Δ κόγχη του Ν τοίχου.



α-β. Δωμάτιο 15: α. Ρυτό στη θέση του στη Δ κόγχη του Ν τοίχου. β. Κύπελλα και κρύσταλλοι στη θέση τους κοντά στον Ν τοίχο στο ΝΑ τμήμα Γ'.



α-γ. Δωμάτιο 15: α. Ρυτό. β. Πυρικτήριο. γ. Ρυτά.



α-γ. Δωμάτιο 15: α. Κρύσταλλοι. β. Κομμάτια πυρολουσίτη. γ. Λίθινα και οστέινα εργαλεία. δ. Δωμάτιο 15 και Χώρος 19. Ψῆφοι από σάρδιο, άγάτη και χλωρίτη.



α. Πεσμένο τμήμα τοίχου στο Α τμήμα του χώρου 17, από Ν. 6. ΞΑποψη από άερα του Χώρου 19 μετά την ολοκλήρωση της φετινής ανασκαφής.



Χώρος 19: α. Ἡ τομὴ Α ἀπὸ Δ μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς. β. Πε-  
σμένα ἀγγεῖα κατὰ μῆκος τοῦ Ν ὁρίου τῆς τομῆς Α.



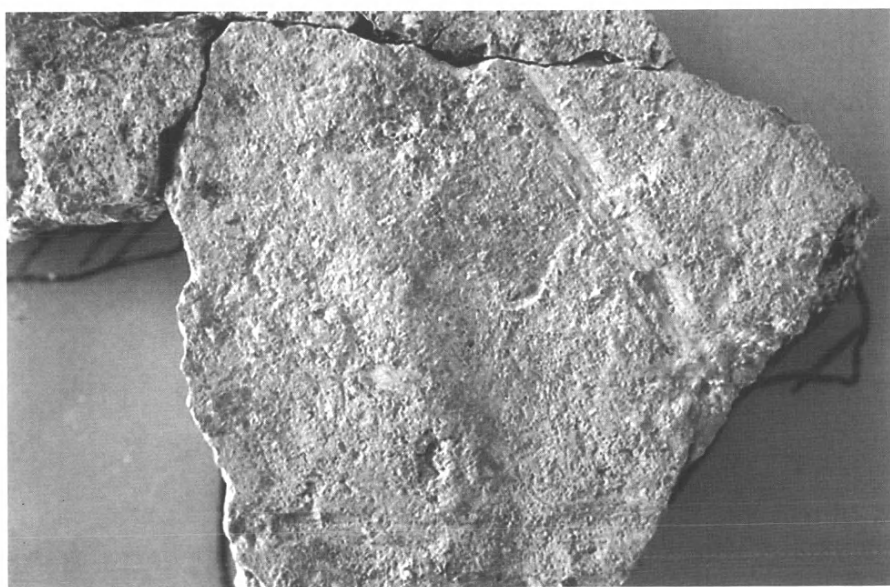
α. Τὸ Α τμήμα τοῦ χώρου 19 (τομές Α, Β, Γ, Δ καὶ Ε) ἀπὸ Ν πρὶν τὴν πρὸς Δ ἐπέ-  
κταση τῆς ἀνασκαφῆς στὴν περιοχή τῆς «ἀρχαιοκαπηλικῆς τομῆς». β. Πεσμένες  
πλάκες στὸ Α τμήμα τοῦ χώρου 19.



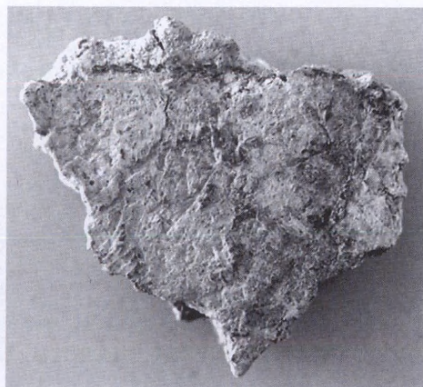
α. Χώρος 19. Τμήμα λίθινης πλάκας με χαράγματα στην τομή Β. 6. Το Δ τμήμα του χώρου 19 (δυτική επέκταση τομών Α, Δ και Ε).



α. Τοίχος 1 στον χώρο 19, από Ν. β. Χάσμα στην επίχωση του Δ τμήματος του χώρου 19.



α. Ὁ Α τοῖχος τοῦ δωματίου 8 ἀπὸ ΝΔ μετὰ τὴν ἀναστήλωση τοῦ πεσμένου τμήματος. β. Δωμάτιο 7. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ κονιάματος δαπέδου μὲ ἵχνη ἐπεξεργασίας.

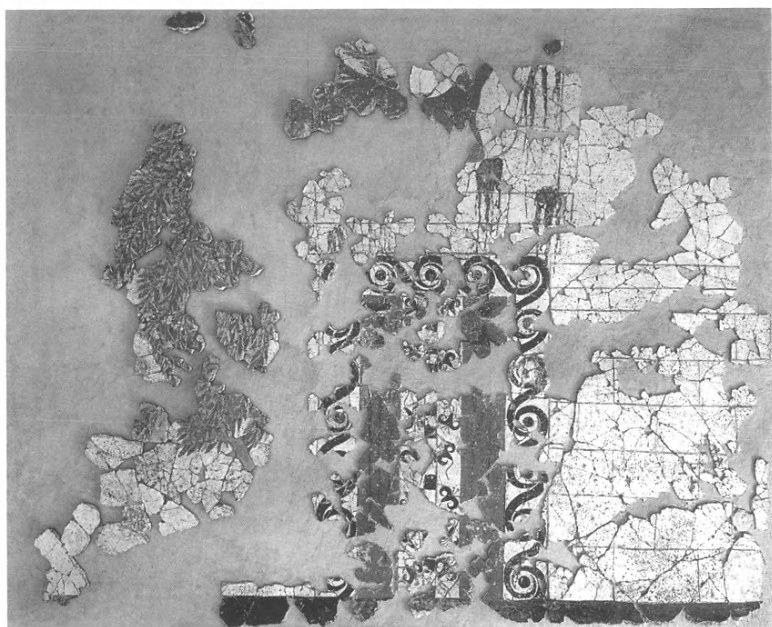


α-γ. Δωμάτιο 7: α. Τμήματα λεπτού κονιάματος επάνω στο κονίαμα δαπέδου. β. Τρία παράλληλα αποτυπώματα σπάγκου επάνω στο λεπτό κονίαμα. γ. Άπο-  
τύπωμα σπάγκου επάνω στο λεπτό κονίαμα.

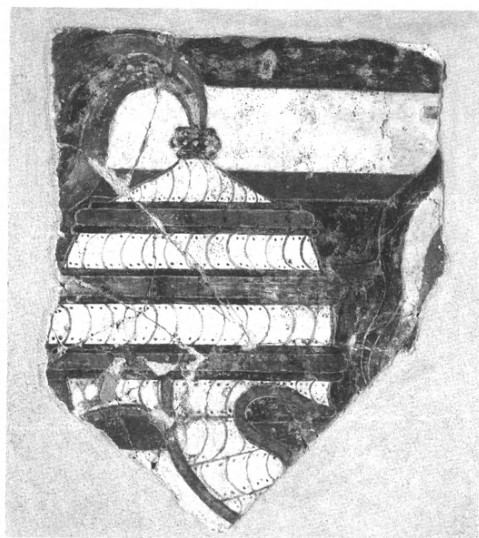




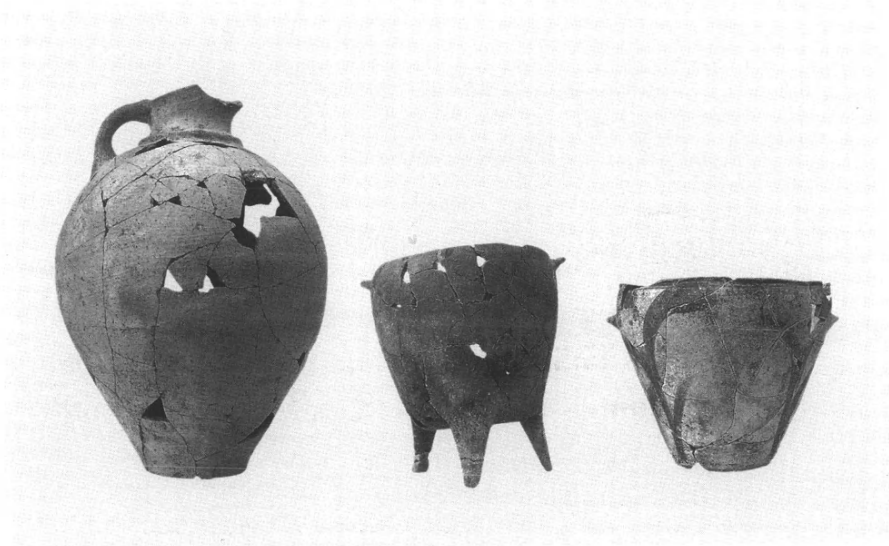
α. Διαδικασία συναρμολόγησης τῆς τοιχογραφίας τῶν «Μεγάλων Σπειρῶν».  
β. Ἡ τοιχογραφία τῶν «Μεγάλων Σπειρῶν» συναρμολογημένη.



α. Τοιχογραφία τοῦ «Βωμοῦ». β. Τοιχογραφία «ζεύγους ἀντίλοπῶν», ἀνατολικὸς τοῖχος.



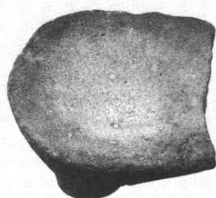
α. Τμήμα τοιχογραφίας με παράσταση οδοντόφρακτου κράνους. β. Τò σύνολο τῆς κεραμικῆς δωματίου μεσοκυκλαδικοῦ σπιτιοῦ.



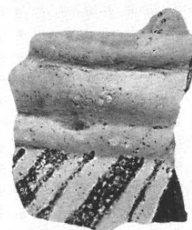
α. Πίθος κατά τη συντήρησή του, από το κτήριο Β. β. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ κτήριο Β.



α



β



γ



δ



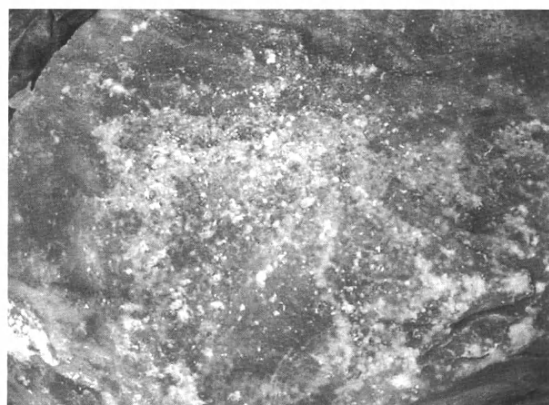
ε

α. Λίθινα σκεύη με κατάλοιπα χρωμάτων του μολύβδου. β. Κομμάτι ριβεκίτη. γ. Θραύσματα αντικειμένων από φαγεντιανή. δ. Πώμα με διακόσμηση ανάγλυφου ρόδακα από φαγεντιανή. ε. Έργαλεία από όψιανό.



α. Ὑποψη τοῦ κόλπου τοῦ Βαθέος καὶ τοῦ στομίου τοῦ πρὸς τὸ πέλαγος. β. Ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ στενότατου στομίου.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ  
2008



α. Ή ΒΑ πλαγιά του λόφου με προϊστορικά αρχιτεκτονικά λείψανα. β. Όστρακα  
Πρωτοκυκλαδικής κεραμεικής. γ. Λίθινα προϊστορικά εργαλεία και σκεύη. δ. Βρα-  
χογραφία με παράσταση.



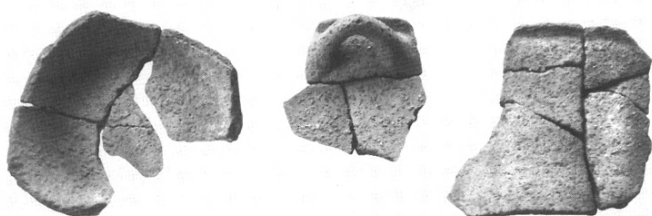
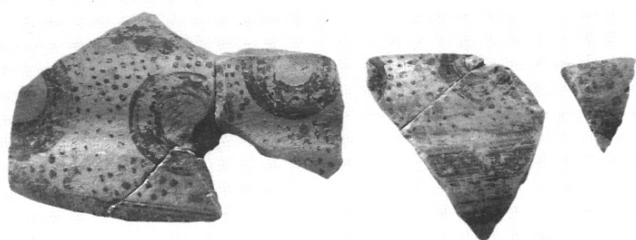
- α. Ἡ κορυφή τοῦ λόφου μὲ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα ἐλληνιστικοῦ ἀνδῆρου.  
β. Τὸ ἀσβεστοκάμινο ἀπὸ ἀνατολικά (εἴσοδος).



α. Τὸ ἀσβεστοκάμινο. β. Τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐλληνιστικοῦ ἀναλήματος.



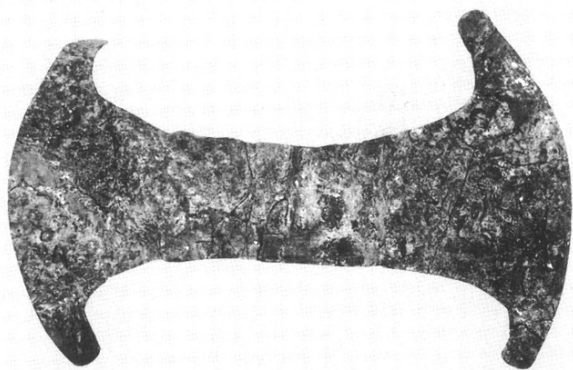
- α. Τμήμα τοῦ νότιου τοίχου τοῦ πύργου πού συγκρατεῖ τὸ ἀσβεστοκάμινο.  
 β. Τὸ μνημεῖο μετὰ τὸν καθαρισμὸ ἀπὸ τῆ βλάστησης.



α-β. Ἀνάκτορο Ζάκρου, Δωμάτιο XLV: α. Κομμάτια κλειστοῦ ἀγγείου με διακό-  
 σμηση πού μιμεῖται κροκαλοπαγή λίθο. β. Τμήματα σιαγόνων ζώων. γ. Ἀνάκτορο  
 Ζάκρου. Θραύσματα δίωτης λεκανίδας.



α-β. Ἀκέραια ἄωτα κωνικά κύπελλα ἀπὸ τὰ «Ἄνδρα τῆς πλαγιᾶς τοῦ ΝΔ λόφου».  
γ-δ. Σχεδὸν ἀκέραια σωζόμενος ἡμισφαιρικός κύαθος ἀπὸ τὰ «Ἄνδρα τῆς πλαγιᾶς  
τοῦ ΝΔ λόφου».



α. Μόνωτος κύαθος με βλαστόσπειρες από τὸ Κτήριο Δ τοῦ ΒΔ λόφου. β. Χάλκινος διπλὸς πέλεκυς τελετουργικοῦ τύπου ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο.



ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ  
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ  
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2008  
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 163  
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ  
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2010  
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ  
«ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΓΓΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ε.Ε.»  
ΛΕΟΝΤΕΙΟΥ 9 - ΑΘΗΝΑ  
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ  
ΕΥΡΩΠΗΣ ΜΑΝΤΕΛΟΥ  
ΗΛΕΚΤΡ. ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΠΗΝΑΚΩΝ  
ΕΦΗΣ ΑΧΛΑΔΗ  
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΝΔΡΟΒΙΚ  
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ  
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ